

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – 160 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 29 листопада 2016 р. (протокол № 5).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
 (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Галина Стародубець - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 316.324.2»04/14»V–XV ст.н.е.

Надія Агафонова

КОРДОНИ ПОЛОВЕЧЧИНИ

У статті на основі парадигми «половці-автохтони» розглядається проблема кордонів Половецької землі. У ході дослідження використано два види джерел: писемні (оригінальна література – літописи, «Слово о полку Ігоревім») і матеріальні («половецькі баби»). Фіксацію кордонів засновано на причинно-наслідковому зв'язку, який відзначається логікою подій.

Ключові слова: половці, Половеччина, Половецька земля, Половецьке поле, улличі.

Проблемою сьогодення, що позначається на характері процесів державного рівня, є історично складені регіони, що презентують геополітичну реалію сучасного світу – Україна. На даному етапі історія південно-східного регіону вимагає особливої уваги. Ретроспектива його розвитку більш ніж оригінальна, адже від XI ст. н. е. – до першої чверті XX ст. (проект закону Центральної Ради про території і кордони) у відношенні означених територій експлуатовано ономастикон «Половецька земля» [1].

Нами у низці наукових публікацій методом полідисциплінарного аналізу презентовано половців поліетнічним соціумом, який «народився» (як результат державотворчих ініціатив князів з династії Рюриковичів) у середовищі автохтонних союзів племен та народів: улличів, тиверців, ясів, касогів, русів-півднян [2]. Окреслена парадигма «половці-автохтони» вимагає як переоцінки характеру взаємин сторін, так і пояснень в питанні кордонів Половеччини.

Акцентованій проблемі в історіографії приділено доволі різний рівень уваги авторів – дослідників русько-половецьких взаємин [3–17]. Предметну увагу, на наш погляд, до питання кордонів Половеччини виявив у першій половині XX ст. Д. Расовський у праці «Пределы Поля Половецкого» [14]. Автор «виходив» з азійської природи половців: «Половцы – по языку – были народом турецкого (или, как иначе говорили, тюркского) племени, именно – западной его группы и являлись потомками тех турков, которые первоначально жили на Алтайско-Саянском нагорье, у верховьев Енисея и Оби» [14]. Учений використав китайські хроніки, однак не прокоментував сприйняття розрізнених племен, візованих в хроніках, з половцями.

Оскільки половці – азійці, то і кордони Половеччини, на погляд Д. Расовського, охоплювали азійський природно-соціальний домініон: «...половецкое поле уходило на восток до предгорий Тянь-Шаня и Алтая, и озера Балхаш, то есть до естественных пределов степей. Половецкая земля простирается на восток до Хорезмийского государства и частью до Большой Пустыни (под которой надо подразумевать среднеазиатские степи) – сообщает армянский царевич Гетум. Царевич совершенно правильно определял положение половецкой земли. Мусульманские писатели подтверждают, что половцы на востоке, действительно, достигали течения рек Сырдарья, Талас, Чу и верховьев Иртыша ...» [14]. Маємо звернути увагу на ту обставину, що мусульманські автори, як і вірменський царевич Гетум, вели мову не про Половецьке поле, а про Дешт-и-кипчак. На наш погляд, половці і кипчаки – різні етноси. Звідси кордони геополітичних реалій Дешт-и-кипчак і Половецького поля будуть різними.

Останнім часом в українській історіографії окреслено новий формат кордонів Русі, що за інерцією вимагає оцінки кордонів Половеччини. Яскравим прикладом інноваційних підходів до цієї проблеми є праця О. Головка «Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX–XIII ст.)» [18, с. 21–39], у якому автор пропонує нетрадиційний південний кордон Русі: вона у X–XII ст. не контролювала водні торгові шляхи Дніпром і Доном [18, с. 24]. На думку О. Головка, Русь могла на південному напрямку дозволити собі лише практику факторій, відомості про які знаходимо у трактаті Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» [18, с. 25].

Автор констатує, що в першій половині X ст. землі Русі обмежувалися 60–62 км на південь від Києва – фортеця Витачі (сучасне село Обухівського району Київської області – примітка автора). Ця фортеця, як місце відправлення торгових караванів, відіграла важливу роль у розподілі земель Русі і Половеччини [18, с. 25]. Південний кордон зазнав змін у першій половині XI ст.: «Із цього часу важливу роль починають відігравати міста Заруб (нині село Зарубинці Канівського району Черкаської області – примітка автора) і Канів» [18, с. 26]. Далі була Половецька земля, на якій Русь володіла лише факторіями: Хортиця, Березань, Тьмоторакіянь. Наприкінці XI ст. в змагання за останню вступає Візантія: «Уже в 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а 1083 р.

змусили іншого місцевого володаря – Олега Святославича – підписати угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала б перейти під владу імперії» [18, с. 32]. На думку М. Котляра, Тьмоторакіянь не дісталася візантіяцям, бо була завойована половцями [19, с. 44–45]. Акцентована у такій тональності проблема кордонів Русі, вимагає у світлі парадигми «половці-автохтони» нового рівня уваги до питання про кордони Половеччини.

Основним джерелом встановлення кордонів Половецького поля вважаємо писемні джерела, серед яких на першому місці – літописи. Акцентуємо увагу на характері інформації, якої маємо два види якої: перша – безпосередні координати володінь половців, друга – лише уможливує топографування.

Записом під 1152 р. обриси Половецької землі окреслено в Іпатіївському літописі: «Вся Половецкая земля, что же их жеи Волгою и Днепром» [20, с. 314]. Такі координати фіксують приналежність половцям земель Подніпров'я (від Сули та Росі), Подоння, Поволжя, які можемо співвіднести з трьома торговими шляхами: «грецьким», «солоним», «залозним», контроль над якими здійснювали половці.

Другого типу інформації значно більше. Покладаючись на неї, встановлюємо кордони Русі та, при цьому, заволодіваємо можливістю уявлень щодо координат Половеччини, адже те, що не є Руссю – Половецька земля. Літопис датує перший прихід половців 1000 р. Прихід половців, очолюваних Володарем, може бути наслідком введення інституту посадиництва, тому реконструкцію кордонів Русі забезпечує літописне повідомлення про введення практики посадиництва Володимиром, в часі правління якого і склалася, власне, держава, адже саме тоді тривав процес централізації: устава, як крок від звичаєвого права до єдиної правової етики для всіх підкорених союзів племен; християнізація – єдиний монотеїстичний ідеологічний режим; воїнство – не варяги і не ополчення від племен, а дружина – спеціалізований страт. Половці стають тією силою, що опонує державотворчій ініціативі Володимира.

Акція зі встановлення посадиництва скеровувалася на узурпацію влади на місцях: влада переходила від племінної знаті (від регіонів) – до центру (Києва). І там, на місцях, вона ставала спадковою. Процес болісний і не без протистояння: загибель Бориса і Гліба. Ось до яких міст-регіонів «делегував» намісників Володимир: Новгород – Вишеслав, Полоцьк – Ізяслав, Туров – Святополк, Ростов – Ярослав, Муром – Гліб, Іскоростень – Святослав, Володимир (на Клязьмі) – Всеволод, Тьмоторакіянь – Мстислав, Смоленськ – Станіслав [21, с. 58], Псков – Судислав. Наступний крок – встановлення кордонів і укріплення їх: заходи з фортифікації – вибудовує «градь» течіями річок Десна, Вистря, Трубіж, Сула, Встугна; обносить Русь «змієвими валами»; встановлює сигнальні башти; вводить досвід прикордонної служби – багатирські застави [23].

Виходить, на цьому етапі Новгород з п'ятинами – це північний кордон Руської землі, а річка Сула – південний. Якщо картографувати цю геополітичну реалію, то вималюється її масштабність. Звернемо увагу на ту обставину, що в переліку посадів відсутній Чернігів, перша згадка про який датована 907 р. – текст угоди князя Олега з греками. При цьому більшість істориків (крім того, що акцентують на давності поселення) ставлять Чернігів, характеризуючи його економічний потенціал («имеющий значительную долю в доходах Русской земли») [22], нарівні із Новгородом. Економічний статус Чернігова підкреслюють дані археології: фіксують значну майнову і соціальну диференційованість населення, видатну роль дружинного елемента; відзначають рівень розвиненості в X ст. міст Сновськ, Стародуб, Новгород Сіверський, які вперше згадано лише у відомостях другої половини XI ст. [22]. Хоча побутує й інша точка зору щодо статусу Чернігова: провінція Руської землі [22]. За всіма характеристиками Чернігів не був підпорядкований Києву.

Розглянемо проблему місця і ролі Тьмоторакіяні. Рюриковичі позбавляють хазар права на данину і в такий спосіб позбавляються права на користування Ітилем. Перед цим відносини носили доволі узгоджений характер: «При национальной (національність – термін для того часу недоречний – А.Н.) и религиозной терпимости хазарской власти, юго-восточная Русь легко переносила свою связь с Хазарией ... Пребывая в лоне Хазарского царства, славяно-русссы, видимо, пользовались как объединяющим торгово-политическим центром, его столицей – городом Итиль, расположенным на Нижней Волге и имевшим в числе своих жителей значительное количество славяно – руссов» [23, с. 40]. Протистояння з хозарами означало відмежування слов'ян від Ітилю. З цієї причини, на переконання В. Пархоменка, «Русь основывает свой, самостоятельный центр – Тмутаракань» [23, с. 40]. Назву міста можемо перекласти як «тисяча воїнів киян».

Місто, розташоване на Таманському півострові, – лише торговий форпост Русі, функціонування якого забезпечували озброєні кияни. Звідси тимчасовість Тьмоторакіяні у владі киеворусів. Це, за великим рахунком, час від 989 р. – до середини XI ст. З означеного часового відрізка маємо вилучити трохи більше десятиліття: період, коли Мстислав тьмоторакіяньський (після захоплення Києва у союзі з ясами і касогами) «отаборився» в Чернігові, поділивши землі

Русі з Ярославом по Дніпру. Так, у владі Мстислава опинилася територіальна вертикаль Чернігів – Тьмоторакіянь. А. Зайцев переконаний: «...временное обособление Левобережья способствовало возвышению Чернигова» [23, с. 40].

З'ясування місця і ролі Чернігова і Тьмоторакіяні у геополітиці початкового етапу становлення держави Русь відзначається надважливістю, адже, на наше переконання, ці міста пов'язані як з «народженням» половецтва, так і з формування геополітичної реальії – Половецька земля. Саме на Чернігівщині і відбудеться перше по-справжньому збройне протистояння половців і русичів: 1068 р. – Сновськ – місто розташоване на північ від Чернігова. Постає питання: як на півночі опинилися половці на початковому етапі завоювання Русі? Власне йтиметься про відсутність експансивних намірів половців, про їх намагання на цьому етапі домовитись з Києвом. Чернігів буде відверто опозиційним у ставленні до Києва від часу правління Олега Гориславича, який віддаватиме перевагу половцям, союзу з ними, протистоятиме посиленню влади церкви. Ситуацію змінить Володимир Мономах.

Кордони Русі (а значить і Половеччини) в часі правління Ярослава Мудрого і після його смерті прочитуємо з переліку розподілу посадів: Київ – Ізяслав, Чернігів – Святослав, Переяслав – Всеволод, Володимир (на Клязьмі) – Ігор, Смоленськ – Вячеслав, Тьмоторакіянь – Святослав (онук Ярослава) і Гліб (син Святослава). Спостерігаємо певне «скорочення» впливу Києва. Йдеться про відсутність Новгороду у переліку посадів. Та, при цьому, додається Чернігів. Святослав Ярославич – родоначальник чернігівських князів: 1054–1073 рр. А. Зайцев припускає, що Рюриковичі (Ольга, Володимир) встановили контроль лише над західною частиною Чернігівщини [23, с. 40].

Міжусобиці (війни між дядьками і племінниками) на цьому етапі носитимуть вбивчий для держави характер, та, при цьому, призведуть, по суті, до остаточного встановлення південного кордону Русі: південною точкою володінь буде Переяславське князівство, місце розташування якого доволі точно, на наш погляд, визначає у своєму дослідженні В. Пархоменко – «...город лежавший вблизи Киева» [23, с. 50]. За ним та в Засуллі і братиме свій початок Половецька земля.

Джерелом, що вказує на кордони Половеччини, є художній твір вкрай позначений історизмом [24, с. 23]. Йдеться про «Слово о полку Ігоревім»: літературну пам'ятку, що може претендувати на статус «джерело історії». Рядки з плачу Ярославни: «О, Днепре Слопутицю! Ты пробил еси каменные горы сквозе землю Половецкую» [26, с. 120]. З цитованого виходить, що Подніпров'я – основний, стрижневий потенціал землі, де народжується половецтво. З часом текст «Задонщини» вже Подоння візуватиме Половецькою землею: «Доне, Доне, быстрая река, ты пробил еси горы каменные, течши в землю Половецкую» [26, с. 272]. Тут «горы каменные» – Смоленсько-Московське узвишся, – а далі Половецька земля.

Результат протистояння князя новгородсіверського Ігоря 1185 р. з половцями мав неабиякий вплив як на формування нової лінії кордонів, так і на подальший характер взаємин Руської землі і Половеччини. Поразка князя призвела до відновлення кордонів діючих за Володимира Великого: «Игорю померк солнца свет, а древо не к добру листву сронило: по Руси и по Суле города поделили» [26, с. 119].

Текст «Слова» є акцентом на данницькій залежності Русі від половців: «А князья сами на себя крамолу ковали, а поганые сами, с победами нарыскивая на Русскую землю, брали дань по беле от двора» [26, с. 112–113]. Поразка Ігоря повертає практику збирання половцями данини на Русі: «Тут немцы и венецианцы, тут греки и моравы поют славу Святославу, корят князя Игоря, что потопил богатство на дне Каялы, реки половецкой, русьское золото просыпав. Тут Игорь – князь пересел из золотого седла в седло рабское. Приуныли у городов забрали, и веселье поникло» [26, с. 114–115].

Надважливим джерелом у визначенні кордонів Половецької землі є кам'яні стели: «половецькі баби», предметне вивчення яких належить С. Плетньовій. З семи груп існуючої класифікації, автор у роботі «Половецкие каменные изваяния» (1974 р.) презентує сьому, яка чітко, на її погляд, визначена географічними й хронологічними рамками: європейський степ XI – першої половини XIII ст. [10, с. 8]. Цитуємо: «...наибольшее скопление статуй приходится на Среднее Приднепровье – Левобережное Надпорожье с притоками, на среднее течение Северского Донца – в основном правобережье с правыми притоками – и на Северо-Восточное Приазовье (побережье Таганрогского залива). Помимо этих трех районов, мы можем сказать, что статуи встречались и в верхнем течении Северского Донца (от Изюма и выше по Донцу и Осколу, примерно до границы степи с лесостепью, в нижнем течении Донца – особенно на его правых притоках), наконец, в Центральном Предкавказье – в степях верховий Кубани и Терека. Значительно реже попадаются половецкие статуи в Крыму, в низовьях Днепра и в междуречье Дона и Волги» [10, с. 13]. С. Плетньова зазначав: «Намеченные границы распространения половецких статуй, по всей вероятности, соответствуют границам Половецкой земли» [10, с. 17].

Отже, культурною спадщиною половців у форматі «половецьких баб» охопленими були сучасні Донеччина, Дніпровщина, Запорожчина, Харківщина, Воронежчина, Херсонщина, Ростовщина, Крим. Окреслимо кордони Половецької землі, що вимальовуються за аналізом і систематизацією «половецьких баб» – на заході – Інгулець, на півночі – Рось і Сула, на сході – Волга, на півдні – Крим, Північний Кавказ. Такі кордони, базовані на досягненнях матеріальної культури, співпадають з їх описом в літературній пам'ятці XII ст. – «Слові о полку Ігоревім»: «Солнце ему (Ігореві – А. Н.) тьмою путь заграждало, ночь стонами грозы птиц пробудила, свист звериный поднялся, встрепенулся Див, кличет на вершине дерева, велит послушать землям незнаемым: Волге, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, Тмутороканский идол» [26, с. 104–105]. «Незнаємыми» ці землі були для Ігоря. «Незнаєми» можуть бути характеризовані як ніколи не належні киеворусам.

Історіографія співвідносить першу зустріч половців з русичами з серединою XI ст., ігноруючи відомості про їх прихід на чолі з Володарем до Києва 1000 р.: «Прииде Володарь с половци к Киеву, забыв благоденяния господина своего князя Владимира, демоном научен» [21, с. 68]. Експансивна ініціатива половців – реакція на впровадженій Володимиром інститут посадництва. Володимир на цей час перебував на Дунаї, тому відсіч половцям дав Олександр Попович. У середині 50-х рр. XI ст. половці знову турбують Русь: акцію очолює Булуш. Вона викликана смертю Ярослава Мудрого, необхідністю для половців домовитись з Києвом. Наслідок – мирна угода [21, с. 91]. Наступна зустріч сторін відбудеться 1060 р. – похід половців очолив князь Сакал (Сокал).

Напрошується акцент: дії половців від 1000 р. – до 1060 р. (цілих 60 років!) носять характер реакції чи то на суспільно-політичні ініціативи киеворусів (які стосувалися інтересів половців), чи то на зміну влади в Києві. Від 1000 р. – до 1068 р. не спостерігаємо будь-якого намагання киеворуських князів змінити кордони, тобто відреагувати на так званих «завойовників». Адже саме завойовниками трактує половців офіційна історіографія. Та писемне джерело, літопис, жодним чином не презентує їх експансіонерами. З чого виходить, що половці – автохтонна за походженням поліетнічна сила, що переслідує мету призупинити державницьку ініціативу Києва.

Половецтво (тобто та частина земель і племен, які не визнали влади Києва) у часі правління Ярослава Мудрого через місію Мстислава поступово виробляє імунітет своєї окремішності, ілюзія якої підсилюється перемогою Мстислава (захоплює Київ), що забезпечила підконтрольність йому територіальної вертикалі Чернігів – Тьматоракіянь. Після смерті Ярослава Мудрого на Русі тріумвірат влади: одночасно правлять (1054–1073 рр.) Ярославичі – Ізяслав київський, Святослав чернігівський, Всеволод переяславський. 1054 р. половці йдуть на узгодження умов подальшого співіснування: прихід половецького князя Булуша до князівства Русі – Переяславського, яке було прикордонним. У літописі читаємо: «Того же лета приходи Булуш с половци, и сотвори Всеволод мир с ним, и возвратишася вспять, отнюду же бе пришли» [21, с. 91].

Першим відверто експансивним заходом половців Патріарший літопис називає протистояння датоване 1060 р.: «В лето 6568 пришли половци первое на Русьскую землю воевати, Всеволод же изыде противу им ....победиша (половци – А.Н.) Всеволода, и воевавшие отидоша. Се первое зло от поганых и безбожных враг; бысть же тогда князь их Сакаль» [21, с. 92]. Подальша історія Русі демонструє поступовий її розпад: 1066 р. – Візантія організовує отруєння Ростислава в Тьматоракіяні; 1067 р. – Всеслав полоцький переживає намагання заволодіти Новгородом; 1067 р. – брати Ярославичі воюють з Всеславом («сие же братеници взяша град Менеск, и изсекоша мужи, а жены и дети даша на щит, и поидоша к Немизе марта в 3-й день, бе бо снег велик, и поидоша противу себя; и бысть сеча зла, и одоле Изяслав, и Святослав, и Всеволод, а Всеслав бежа») [21, с. 93] і, як результат, «преступили крестное целование» – посадили Всеслава у поруб.

Міжусобиці провокують експансивний удар половців у 1068 р.: «Приидоша иноплеменници на Русьскую землю, половци мнози. Изяслав же, и Святослав, и Всеволод изыдоша противу им на Алто; и бывши ноци поидоша противу себя» [21, с. 94]. Вислів «противу себя» – означає відступ тріумвірів. Літописець пояснює і причину експансії половців, і причину поразки: на першому місці – гнів Господній «за необращение наше к нему»; на другому – «усобные рати» [21, с. 94].

«Необращение» носило глобальний характер, становило загрозу державності. Автор записів акцентує, по суті, розкол населення Русі на монотеїстів – населення міст і політеїстів – селянство в усій його різниці (поділ на підстрати). З літопису: «...ибо словом нарицающесе христиане, а погански живуще. Се бо не погански ли живем, аще бо кто узрящет инока или инокиню, то плюют, или попа, или жену, или единицу, или свинию, или конь лыс, то плюют и возвращаются назад. Не погански ли се есть? Себо по дияволу учению кобь сию держат, друзие же зачиханью веруют, еже бывает на здравие главе. Но сими диявол льстит и другими нравы, всячески лстими превабляя ны от Бога, трубами, и скоморохы, и смьками, и гусльми, и русальи. Видим бо игрища утолчена и людей много множество, яко упихати начнут друг друга, позоры деючи от беса замышленного дела, а церкви стоят; егда же бывает год [без] молитвы, и мало их обретається в церкви» [21, с. 95].

Селянство, незгодне з процедурою відбирання у нього землі, послідовно і ревно тримається віри батьків – язичництва. Нове, міське соціосередовище, передусім, повністю залежне від землероба і промисловика, відчуючи загрозу своїм інтересам, очолює боротьбу з половцями, що на цей час намагаються знищити Русь, яка і виникла на задоволення економічних запитів торгового люду, населення міст.

Половці 1068 р., усвідомлюючи ситуацію розбрату на Русі, переживають устремління відновити контроль над територіальною вертикаллю Чернігів – Тьмоторакіянь. Мета половців саме Чернігів, адже удар тримає Святослав чернігівський: «По сем же половцем воюющим окола града Чернигова, Святослав же, собрав дружины неколико, изыде на ня к Сновску» [21, с. 95]. Сучасне місто Сновськ неподалік Чернігова. Половці терплять поразку.

Наступний етап протистояння пов'язаний зі зміною влади у Києві. І знову в центрі протистояння Чернігів. Чотири роки боротьби за вотчини призводять до втечі у 1078 р. Олега Святославича (Святослав перемогою над половцями 1068 р., здавалося б, закріпив за своїми нащадками право володіння Чернігівським князівством) до Тьмоторакіяні, де перебував «заслання» Борис, позбавлений Всеволодом князівського престолу у тому ж таки Чернігові.

Отже, дослідження процесу встановлення кордонів Половецької землі вимагає зміни уявлень про кордони Русі. Адже Олег на початку X ст. не завойовує землі аж до Чорного моря, а лише встановлює право на безмитну торгівлю в центрі світової торгівлі. Реалізує таку необхідність для Новгороду – Києва за умови союзу з уличами, тиверцями. Ігореві не вдається розширити кордони своїх володінь, хоча він і примусить уличів забратися з Подніпров'я: дислокуватися у межиріччі Бугу та Дністра. Ольга встановлюватиме «уроки» та «урочища» на півночі. Святослав, усвідомлюючи непоборність півдня, посилену печенігами, шукає вихід до акваторії Чорного моря через Дунай. Його успіхи виявляють характер тимчасових. Володимир встановлює кордони по Вистрі, Трубежу, Сулі, Встугні. Володимир Мономах значно скорочує кордони Половеччини: заганяє половців за Дон. Поразка князя Ігоря (1185 р.) важила Русі повернення до колишніх кордонів: Рось, Сула. Змагання русичів з половцями позначалися на координатах, у яких функціонували геополітичні реалії Русь і Половецька земля.

Список використаних джерел

1. Шабельников В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917–1940 / В. І. Шабельников. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 232 с.
2. Агафонова Н. В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці – автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Н. Агафонова // Гуржіївські історичні читання. – Випуск 10. – Національна Академія наук України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2015. – С. 121–129.
3. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. / П. В. Голубовский. – Киев: Ун-т. тип., 1884. – 254 с.
4. Греков Б. А. Киевская Русь / Б. Греков. – М.: Учпедгиз, 1949. – 509 с.
5. Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – Киев: Наукова думка, 1991. – 560 с.
6. Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М.: Географгиз, 1948. – 162 с.
7. Кучера М. П. Змиевы валы среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – Киев: Наукова думка, 1987. – 208 с.
8. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. / В. А. Кучкин. – М.: Наука, 1984. – 349 с.
9. Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время / С. А. Плетнева // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1964. – Вып. 99. – С. 24–34.
10. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1974. – 200 с.
11. Плетнева С. А. Половецкая земля / С. А. Плетнева // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 260–301.
12. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Древней Руси / П. Раппопорт // Вопросы истории. – 1970. – № 11. – С. 56–65.
13. Расовский Д. А. О роли черных клобуков в истории Древней Руси / Д. Расовский // SK. – Praha, 1927. – Т. I. – Р. 93–109.
14. Расовский Д. А. Пределы Поля Половецкого / Д. А. Расовский // Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Проект «Суюновы: историко-генеалогическое исследование». Вводная статья Храпачевский Р. П. Кочевники Восточной Европы в работах Д. А. Расовского. – Режим доступа: textarchive.ru/2903296-p20.html.
15. Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения Института археологии (Института истории материальной культуры). – М., 1952. – Т. XLIII. – С. 3–44.
16. Толочко П. П. Киевская земля / П. П. Толочко // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 5–57.
17. Якубовский А. Ю. Дешт и Кыпчак (Половецкая степь) в XI–XIII вв. до прихода монголов / А. Якубовский // Б. Д. Греков, К. А. Якубовский. – Л., 1937. – С. 11–25.
18. Головкин О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному й економічному розвитку Русі (IX–XIII ст.) / О. Б. Головкин // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 21–39.
19. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – С. 44–45.
20. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей [Том 2]. – Санкт-Петербург, 1908 / Предисловие А. Шахматова. Предисловие Б. Клосса к репринту 1998 г.
21. Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. – [Т. 9–10]. – М.: Наука, 1965.
22. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. Зайцев // В. А. Кучкин. Древнерусские княжества 10–13 вв. – Режим доступа: www.a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii-

vekov3html. 23. Приймак В. В. Археологічні старожитності Посулля у працях В. І. Довженка В. В. Шерстюк О. О. Прядко. Чутівське городище на Сулі Л. В. Ясновська. Початковий етап дослідження давньоруських старожитностей Посулля (за матеріалами Чернігівщини) / В. В. Приймак // Збірник наукових праць. – Відп. за випуск І. М. Кулакова, С.С. Васюк. – Полтава: ПП «Дивосвіт», 2016. – 175 с. 24. Пархоменко В. А. У истоков Русской государственности / В. Пархоменко. – Государственное издательство. – Ленинград, 1924. – 400 с. 25. Приселков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник / М. Приселков // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – 113–135. 26. Агафонова Н. В. «Слово о полку Игоревім» – джерело вивчення історії / Н. Агафонова // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-ій річниці утворення м. Первомайська. – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Первомайський інститут. – Первомайськ, 2009.– С. 66–70. 27. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI–XV веков. А – М.: «Советская Россия», 1981– 520 с.

Надежда Агафонова

ГРАНИЦЫ ПОЛОВЕЦКОЙ ЗЕМЛИ

В статье на основе парадигмы «половцы-автохтоны» рассматривается проблема границ Половецкой земли. В ходе исследования использованы два вида источников: письменные (оригинальная литература – летописи, «Слово о полку Игоревем») и материальные («половецкие бабы»). Фиксация границ основывается на причинно-следственной связи, которая определяется логикой событий.

Ключевые слова: половцы, Половецкая земля, Половецкое поле, уличи, тиверцы.

Nadiya Agafonova

REVEALING THE QUESTION ABOUT THE BORDERS OF POLOVETS

In the article on the basis of paradigm «polovtsi-avtothoni» the main problem is Polovtsian ground. During research are used two types of sources: writing (original literature is chronicles, «Word about a regiment Igor») and material («polovetskie baby»). Fixing of borders is base on causal attitudes that is determined by logic of events.

Key words: polovtsi, Polovetskaya Ground, Polovetskoye Field, ulichi, tivertsi.

УДК 94:330 (338) «15/16»

Андрій Войнаровський

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЯ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Розглядаються особливості економічного життя Східного Поділля після підписання Люблінської унії. Звертається увага на економічний аспект прикордоння, зокрема на питання ведення торгівлі та впливу татарських набігів на соціально-економічну структуру Брацлавщини. Проаналізовано значення грабунку, наїзду та елементу втеч селян на економіку шляхетських володінь.

Ключові слова: Брацлавщина, пограниччя, соціальні конфлікти, економічне життя, селяни-утікачі.

У сучасних умовах розвитку Української держави надзвичайно важливим стають питання кордонів та прикордонних територій, що в свою чергу стимулює появу нових досліджень історичного минулого її регіонів. Автори намагаються розкрити як політичні, так і соціально-економічні умови становлення та формування ментальних особливостей цих зон. Одним з таких регіонів є Поділля, а саме його східна частина – Брацлавщина.

У ранньомодерну добу цей край входить в новий етап власного розвитку, що пояснюється його інтеграцією до складу новоутвореної Речі Посполитої. Саме новий виток подій призводить до змін суспільної свідомості населення подільського прикордоння і її економічних структур. Дослідження цих процесів і особливостей економічного життя Східного Поділля в зазначений період залишається недостатньо розкритим, що і робить дану тему актуальною.

В українській історіографії запропонована тема розкривалася відносно, тобто в контексті більш широкого дослідження. Серед дослідників, які займалися соціально-економічною складовою шляхетських наїздів, варто назвати А. Блануца [1], О. Мальченко [2], Н. Старченко [3]. Однак дані автори приділяли більше уваги іншому історико-географічному регіону – Волині, а Поділля залишалося осторонь. Варто окремо виділити роботи М. Крикуна, які розкривають адміністративно-політичне минуле Подільської землі [4–5]. Ключовою для нас працею даного

автора є збірник усіх виявлених на сьогодні документів Брацлавського воєводства з 1566 р. – по 1606 р. [6]. Питання економічного розвитку міста Вінниці та навколишніх сіл, а також етапи становлення міського стану – міщанства, детально дослідив історик ХХ ст. В. Отамановський [7].

Мета розвідки полягає в розкритті одного із малодосліджених питань подільської минувшини – економічного життя жителів Брацлавщини з 1569–1605 рр. через призму неофіційних соціальних конфліктів (розбій, наїзд, грабунок) прикордоння.

Головною причиною з якою зіштовхуються дослідники історії Поділля полягає в малозабезпеченості джерелами, що були втрачені під час пожеж, шляхетських міжусобиць та татарських набігів [8]. Тому для висвітлення поставленої проблематики головним інформаційним носієм будуть матеріали діяльності канцелярій гродського і земського судів Брацлавського воєводства, що охоплюють найрізноманітніші аспекти життя ранньомодерного соціуму.

Упродовж XVI ст. західноєвропейські держави поступово переходять до встановлення капіталістичних відносин. Ситуація на Сході Європи була дещо іншою. Замість прогресивних змін, країни цього регіону прагнуть зберегти стару панцино-фільваркову модель економічних відносин. Економічне зростання на Заході призвело до більш активного використання сектору сільського господарства, що відобразилося на розширенні наявних та створенні нових шляхетських фільварків. Саме останні та їх власники переходять до широкого товарного виробництва, пов'язаного із чотирикратним зростанням європейських цін на зернові. На експорт працювали переважно фільваркові господарства підприємливих шляхтичів і магнатів, які прагнули оперативно розширити власні володіння за рахунок селянських земель або менших за статусом шляхтичів [9, с. 375].

Відомий французький історик Ф. Бродель писав, що «...з XVI ст. північні хліба почали посідати дедалі більше місце в міжнародній торгівлі зерном. І часто – на шкоду самому експортеру». «Істина полягає в тому, що єдиними власниками там є шляхта, а селяни – це раби, і перші, аби підтримувати свій статус, присвоюють собі піт і плоди праці других, які становлять щонайменше сім восьмих населення й які змушені харчуватися ячмінним і вівсяним хлібом... Ощадливі шляхтичі і буржуа самі їдять житній хліб, а пшеничний призначається тільки для стола великих вельмож... Можна подумати, ніби вони збирають врожаї задля того, аби вивозити їх за кордон» [10, с. 98].

Однією із ключових українських територій, яка також відчувала на собі такий характер життя була Брацлавщина. Брацлавське воєводство утворилося згідно з постановою Віленського сейму 1565–1566 рр. і до Люблінської унії належало Великому князівству Литовському, а згодом – Польському королівству у складі Речі Посполитої. До виділення в окрему адміністративну одиницю, територія Східного Поділля належала до Волинської землі, а часом її зараховували і до Київської [5, с. 11–12]. Усі ці зміни та відсутність певної відокремленості залишили відбиток на регіоні, що відчувався упродовж XVI–XVII ст.

Люблінська унія стала, так званим, офіційним пропуском західного шляхетства на українські землі Великого князівства Литовського. У другій половині XVI ст. колонізаційний рух на схід посилюється, а це в свою чергу призводить до загострення відносин між прийшлими людьми та колишньою (у більшості випадків волинською) шляхтою. Остання відстоювала свої інтереси та честь, позаяк мала тут доволі сильну підтримку. Поруч з Острозькими, Збараськими, Вишневецькими, котрі потрапили на литовську частину Поділля на початку XVI ст. з території Західного Поділля та Руського воєводства прибувають Сенявські, Замойські, Яблонівські та інші. Останні отримують у короля земельні надання, скуповують або виганяють попередніх володарів (дрібну шляхту). Разом з ними переселялися також: «... різні достойники – гетьмани воєводи, старости, що господарюючи в тутешніх землях у ролі репрезентантів держави закладали згодом власні маєтності, спираючись на ті засоби і впливи, які надавала їм державна» [11, с. 105].

Така ситуація сприяла появі різного роду конфлікту як між шляхетською-магнатською суспільною групою, так і між їх підлеглими. Це, так чи інакше, але впливало на економічний розвиток кожного окремого господарства і створювало спільну, для усього воєводства, картину. Описи наслідків шляхетських суперечок наповнюють події конкретними фактами, що дає можливість розкрити особливості східноподільського економічного життя.

Досліджуючи економіку цієї історико-географічної області не потрібно забувати і про загальне становище українських земель. В. Берковський писав, що розвиток економічної структури українсько-білоруських земель в XV–XVI ст. проходив під впливом таких основних чинників: прикордонного статусу (вплив як європейських, так і азійських економічних структур); формування нових державницьких утворень; інші хронологічні рамки і темпи проходження економічних реформ у порівнянні із Західною і Центральною Європою [12, с. 11].

У випадку Брацлавщини чинник прикордоння був ключовим, позаяк ця порубіжна зона ставала форпостом Польщі і Литви від нестабільного Степу. Подільські замки і сторожова людність зменшували потужність татарських набігів вглиб польсько-литовської держави. Тим самим

позбавляючи себе стабільного існування. Однак, з економічної точки зору, наявність кордону з Диким Полем було доволі вигідним для місцевого і прийшого люду. Передусім із-за того, що це була територія, де перетиналися торгівельні шляхи, тому хто володів цими землями, той мав контроль над торгівлею і отримував від цього певний прибуток. У час, коли Західна Європа перебувала в стані протистояння економічних структур Балтійського та Середземноморського торгово-економічних регіонів і несла значні втрати, українські землі отримували від цього чималий зиск. Це відбувалося за рахунок збільшення товарообігу та залучення до зовнішньої торгівлі нових економічних центрів [12, с. 12].

Тому не дивно, що саме сюди, так прагнула потрапити значна частина переселенців із західних володінь польської корони, а ті, хто вже тут оселився, почувався більш впевнено і почав особисто збагачуватися. В. Михайловський влучно назвав жителів Поділля «еластичною спільною» [13, с. XV], для якої кордон був чимось нормальним, місце де відбувався контакт цивілізацій, що призводив до співпраці і появи різного роду домовленостей. Серед таких були домовленості щодо уникнення сплати податків та мит. Реальною можливістю втілення таких ідей був грабунок або розбій, що дозволяв приховати реальні торгівельні угоди з продажу імпортованих товарів і з одночасним ухилянням від сплати податків. А в умовах нестабільного прикордоння, такий варіант подій міг бути можливий, про що говорять часті згадки про пограбування купців на українських теренах [12, с. 15].

Найвірогідніше, що до цього була причетна шляхта або місцеві купецькі об'єднання і міщани, котрі прагнули на цьому збагатитися. Припустимо, що це була одна із форм контрабанди. Позаяк раніше купці замість того, щоб доставити свій товар до гостинного двору, де відбувався огляд і оплата мита, зупинялися у приватних осіб. Підтвердження того, що це було доволі поширене явище є те, що у 1567 р. Сигізмунд II Август змушений видати наказ усім міщанам Великого князівства Литовського під загрозою штрафу в 500 кіп грошей не залишати в своїх будинках приїжджих купців, які «товари свои развязываючи, зъ возовъ выкладывают и втаивают» [14, с. 148], а їх спільники їх перепродають або, як шляхетське майно, везуть далі, вглиб країни.

У ранньомодерному суспільстві наїзд та грабїж були соціальним феноменом, котрий носив не лише злочинний характер, а й був певним регулятором стосунків у шляхетській спільноті. Це скоріше інструмент, до якого вдавалися задля захисту честі, здобуття престижу і отримання влади у суспільстві [3, с. 244]. Так, яскравим прикладом поширення цього феномену на Східному Поділлі був конфлікт між Лаврентієм Пісочинським, брацлавським підкоморієм і королівським секретарем, та князем Янушем Острозьким, краківський каштелян, черкаський, канівський, білоцерківський і богуславський староста. Це протистояння між двома місцевими урядниками-шляхтичами виникло у зв'язку із наїздом на село Кам'яногірку та через неодноразові наїзди на Жорницький маєток з міст Пикова і Айсина (Липовця), котрі належали князю [6, с. 94].

Згідно з розповіддю кам'яногірського урядника М. Керсновського, перед Вінницьким ґродським урядом, стало відомо, що наїзд трапився 19 вересня 1603 р. Ним керував пиківський урядник М. Новіцький та інші підлеглі князя, котрі «наехавши мощно, квалтом, конно, зброино, обычаєм военным» і кам'яногірських підданих «зъ робот их» розігнали і розпорошили, а підданим своїм пиківським підданим наказано «там на тых крунтех Каменогорских заходами, пасеками стояти, ставки посыпати, заимовати и на себе уживати росказал». За його описом, збіжжя панського забрано озимої пшениці кіп 60, озимого жита кіп 105, жита ярого кіп 30, ячменю кіп 80, вівса кіп 200. У підданих забрано: пожатих 157 кіп озимої і 15 кіп ярої пшениці, 444 копи озимого і 37 кіп ярого жита, 212 кіп ячменю, 544 копи вівса, в тому числі в отамана (старости) Семена Петровського озимої пшениці 46, озимого жита 84, ярого жита 22, ячменю 30, вівса 70 кіп. Також нежатою збіжжя різного як ячменю, вівса, гороху, гречки, проса, прадива і коноплі було на 600 кіп, все це наказувалося підданих князя пожати та відправити до Пикова, де перетворити на свій пожиток [6, с. 846–847].

У позові Вінницького земського суду від 26 червня 1604 р. адміністрація Кам'яногірського маєтку подала інформація про завдані шкоди та оцінку в грошовому еквіваленті. Так, втрати панського збіжжя оцінено «шацуєт» на 75 кіп і 56 грошей литовських, а у підданих: 245 кіп і 427 грошей литовських [6, с. 898–901]. Ці суми були доволі значними для того часу. Наприклад, віл на 1605 р. коштував 5 кіп литовських грошей, корова дійна – 4 кіпи грошей [6, с. 1002], кінь сивий – 13 кіп грошей [6, с. 495].

Однак, варто не забувати, що існування грабунків в тогочасному суспільстві не заперечувалося, а от його характер як наїзд потрібно було доводити. До того ж вартість заявленої шкоди могла суттєво перевищувати реальні втрати [3, с. 261]. У випадку з наїздом на Кам'яногірський маєток ключовим було те, що це була одна із багаторазових акцій, здійснених підопічними князя Януша Острозького [6, с. 94], то припустимо, що вказані втрати і їх «шація» були дещо завищені.

Суть різного роду шляхетських конфліктів доволі строката і часом не зрозуміла. У випадку з Л. Пісочинським і Я. Острозьким можемо допустити, що наїзд на Кам'яногірку був спричинений саме бажанням князя Я. Острозького заволодіти навколишніми землями навколо Пикова, котрі він купив за 100 тис. польських злотих у князя Брія Друцького Горського і його дружини смоленської воєводи Богдани Філонівної Кмітянки Чернобильської, про що говорить запис у книзі коронного трибуналу від 17 червня 1603 р. [6, с. 837–840]. Конфлікт князя і брацлавського підкоморія розпочався ще раніше та був пов'язаний з наїздами жителів Айсинського маєтку (Липовця) на Жорницький. Він припадав на 19 травня 1599 р., коли підданий князя Януша Острозького, айсинський урядник Дмитро Красносельський зі слугами і своїми підданими перейшов через річку Поганку (6–8 км від Айсина – А.В.) в Товсту дуброву – землі Жорницькі, де дерева дубові вирубав – кільканадцять тисяч, які були придатні для будівництва і на «борти», порубали і шкоду не малу вчинили. І на тих же ґрунтах слободу «квалтовне попсовавли» [6, с. 737–738]. Це і не дивно, так як саме збіжжя та дерево було одним із ключових товарів, які шли на продаж до Гданська.

Територія Брацлавщини давно приваблювала родину Острозьких, яка володіла тут широкими земельними просторами. У 1579 р. В.-К. Острозький придбав у Яська Верхницького Верхняки з трьома ставами на р. Морахві та Клокотні, у 1585 р. за 10 тис. кіп у Івана Кошки у Брацлавському повіті Красне із 16 селами, а в 1586 р. за 20 тис. кіп ще й розлогі красноставські ґрунти, у Андрія ж Кошки в 1586 р. – Шпиків з прилеглими територіями по обидва боки р. Буг, у Красносельських – Лобачів і П'ятигори, у Романа та Андрія Жабокрицьких в 1602 р. – половину Жабокричів, Козьминців, Торків (Турковець), Беладинське та Юрлівці Сарі; у Друцьких – Пиків із волостю; в 1588 р. від С. Клещовського за 12 тис. золотих – с. Русаву (Ружани) з чотирма селищами на Дністрі; у 90-х роках купив у Семашків Чорторию (1593 р., 22 серпня 1595 р. Костянтин записав її старшому синові Янушу). У своїх планах створення значних латифундій на окраїнах Острозький змагався із канцлером Замойським та воєводою брацлавським Янушем Збараським [15, с. 720].

Тому стає зрозумілим, чому землі брацлавського підкоморія Л. Пісочинського підпадають під шляхетські наїзди. І не дивно, що між підкоморієм і воєводою також не все було спокійно. Особливості конфлікту між Пісочинським та Збараським детально дослідив М. Крикун [16], який стверджував, що «він був спричинений прагненням князя «поживитися» за рахунок земель Жорницького маєтку, котрий займав територію у кілька десятків квадратних кілометрів і містився між Немирівським і Прилуцьким маєтками, а також між Іллінецьким і Ободенським маєтками, з яких останнім воєвода до кінця XVI ст. володів спільно з шляхтичами Ободевськими; не виключено, що стратегічною метою князя було поглинення усього жорницького землеволодіння і тим самим створення суцільного маєткового комплексу» [16, с. 122].

Саме створення великих земельних володінь було основним прагненням шляхти як української-руської, так і прийшлої. Так, значна площа землі, інтенсивність її обробітку забезпечували прибутки землевласника. Однак, окрім землі важливим показником економічної стабільності і процвітання родини чи Дому була кількість підданих-хліборобів [15, с. 725]. Для прикордонних українських земель, Поділля, Волині, Київщини фактором, який робив це питання ще більш важливим були татарські напади. Татаро-турські набіги зменшували чисельність населення Брацлавщини і завдавали цим самим значних економічних збитків. Тому людський елемент в економічному житті Брацлавщини був ключовим.

Люблінська унія денонсувала чинну до неї заборону на придбання коронними мешканцями земель на території Великого князівства Литовського. Це призвело до напливу звідти на ці території руської і польської шляхти [6, с. 108]. Поруч з останньою на території Брацлавщини ринули і шляхетські піддані, цим самим вирішивши тимчасово проблему населення регіону. Проте це з часом втрачало доцільність, і актуальним ставала практика згаданих шляхетських наїздів. Саме останні, окрім пограбування майна, носили і інший характер, а саме – «виведення селян» [15, с. 725], з власності одного пана до іншого. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. джерела інформують нас про низку таких випадків, котрі траплялися на Брацлавщині. Так, під час наїзду брацлавського і вінницького старости Ю. Струся на село Скуринці, брацлавського земського писаря С. Кропивницького, 8 березня 1582 р. завдано багато шкоди, а також «моцно квалтомъ пограбил и к рукамъ своимъ побрал и заразом, деи, моцно квалтомъ зобравши, все село подданныхъ скуринскихъ зо всимъ на все к собе громаду, бьючи и до везеня сажаючи, подданныхъ от мене и от малжонки моемъ сотнемъши, и в послушенство свое привернулъ 26 служебь людєи тяглыхъ скуринскихъ..., 12 загородников, которые ку загородомъ своимъ и роли мают...» [6, с. 308]. Запис у Луцькій ґродській книзі повідомляв про економічне становище селян. Зазначається, що забрано «тяглихъ» скуринських разом з «жонами и детми, и зо всею маєтностью ихъ», які оцінено була в загальну суму 4040 кіп грошей литовських [6, с. 308–309].

Земельні володіння шляхти і магнатів часто поповнювалися втікачами. Втечі, котрі були найпоширенішою, хоча й пасивною, формою протесту проти феодалного визиску [6, с. 115]. Це

були групи осіб, котрі були чимось не задоволені або шукали кращої долі. Тому Брацлавщина стала тим регіоном, де вони отримували певну свободу.

З наявних архівних матеріалів відома низка таких випадків, які трапилися упродовж 1592–1605 рр. [6, с.115]. Так, у позові Брацлавського ґродського суду брацлавському підкоморієві Л. Пісочинському за 1592 р. йдеться про те, що 15 грудня 1589 р. піддані зем'янина Кам'янецького повіту пана Войтеха Тепловського втекли з села Вербки на «имя Демко а Бакум Гаврылковичи, бра[тьА] роженая, з жонами, з дѣтми, с конми и зо всіми маєтносгами повтекавши» до містечка Жорнищ. І пан зем'янин вимагає, щоб пан підкоморний повернув їх або заплатив за кожного, згідно конституції, по 500 золотих [6, с. 532–533].

Випадків, що стосуються втікачів з Подільського воєводства, нараховано близького 12, і відбувалися з таких населених пунктів Вербки, Чаплі, Русанівці, Оनाківці, Радзивилівці, Уланова, Кирданівці, Дашківці, Пархомінці, Гулів, Маркушів і Морозівці, Боліївки і Хоминці [6, с. 532–533, 714, 763, 792, 800,802, 866, 869, 882, 933, 934, 999]. Одиначними були випадки втеч з Руського воєводства (1602 р. з села Паликорови до Жорнищ Брацлавського воєводства) [6, с. 874] і з Волинського воєводства – з села Поріччя до Жорнищ і села Лютарівки [6, с. 952]. У Брацлавському воєводстві втікачами з панських маєтностей було 82 родини, вони прибули з міста Вінниці (2 (голови родин), з двору Л. Пісочинського), Жорнищ (1), дев'ять сіл (у тому числі з 5 – до Жорнищ (55, причому тільки з Шандирова і Тростянця – 43); з інших чотирьох сіл, особливо з Кам'яногірки (14), – до містечок Прилука, Айсина, Печер, Нового Губина та двох сіл) [6, с. 117]. Можемо припустити, що фільваркове господарство, поширене на заході Поділля все більше закріплювало селян за паном, а ситуація на Брацлавщині була вигідніша для ведення власних особистих селянських господарств, а роль феодальних методів господарювання була мінімальною, що було початком зародження ранньокапіталістичних відносин [17, с. 50].

Іншим цікавим варіантом причин втеч на східне прикордоння чи до іншого пана, в межах одного воєводства, могла бути сама особистість пана. Тобто, чим володар вище за статусом, тим краще він буде боротися за них. Вони знали, що новий власник їх захистить і вони отримують податкові пільги. Також, припустимо, що економічний потенціал при такому володарю зростає, а становище покращиться ніж у маєтках дрібної або середньої шляхти [15, с. 727, 732]. Більшість утікачів, зазначених вище, переселялися саме до таких володарів. Серед них були брацлавський воєвода, князь Я. Збаразький, брацлавський підкоморій Л. Пісочинський та краківський каштелян Я. Острозький [6, с. 532–533, 714, 763, 792, 800,802, 866, 869, 882, 933, 934, 999].

Нові володарі утікачів вирішували ключове для себе питання – залюднення спустілих володінь, що було поширеним явищем на степовому прикордонні. Це підкреслювали і ревізори: «ґрунтів достатньо, але немає кому робити», «все пустою лежить» через «татарщизну» [15, с. 733]. Так, власник с. Скуринців Брацлавського воєводства А. Хруслинський зазначав, що у селі було 40 осілих людей, але після татарського спустошення їх лишилося тільки 4 [7, с. 245]. Тому не дивно, що особи, які приймали до себе втікачів були впевнені, що новий люд принесе їм економічну вигоду, нехай не відразу, але в певній перспективі (та ще й з примноженням родин селян-утікачів – останні тікали разом з дітьми).

Економічна складова життя на Брацлавщині, так і в іншому регіоні, відображена на матеріальних цінностях окремо взятих сімей – селянських чи шляхетських. Єдиною відмінністю між багатими і бідними соціальними групами було те, що багаті мали можливість забезпечити себе їжею, одягом та житлом, у той час як бідні основні кошти витрачали винятково на їжу. Не численна соціальна група шляхти і магнатів концертувала у своїх руках значні матеріальні ресурси [12, с. 17–18]. Це можна побачити при аналізі майнових описів шляхетських володінь і майна, що потребує окремо, більш глибокого дослідження.

Таким чином, у поунійний період відбувається зміни в суспільній свідомості жителів Східного Поділля. Їх простір існування починає наповнюватися західними елементами, які все більше впливають на економіку регіону. Прикордонний статус і економічні здобутки від ведення торгівлі з навколишніми землями спонукали до появи різного роду елементів особистого збагачення. Серед таких елементів варто виокремити грабіж та наїзд, що був частиною тогочасного життя і доволі часто використовувався з економічними цілями. На Брацлавщині це проявляється у повній мірі, що можна побачити на прикладі конфлікту між урядовцями Л. Пісочинським, Я. Острозьким та іншими. Кожен з них прагнув розширити власні володіння за рахунок сусідніх земель. Ключовим елементом життя на східноподільському прикордонні Речі Посполитої були селяни-утікачі, які заселяли спустілі місцевості і ставали основою кожного шляхетського господарства та запорукою його економічного процвітання. Брацлавське воєводство найбільше потребувало людського елементу, позаяк не могло повністю функціонувати після багаторазових татарських набігів. Переселенці, утікачі-селяни отримували більшу свободу, вони створювали нові слободи, розвивали власні господарства, вели торгівлю і були під опікою більш сильних, у військовому плані, шляхтичів.

Список використаних джерел

1. Блануца А. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики І третина XVI ст. / А. Блануца // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 76–84.
2. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) / О. Мальченко // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 94–114.
3. Старченко Н. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 р. – початок XVII ст.) / Н. Старченко / Україна в Центрально-Східній Європі / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Станіславський (заст. відп. ред.), Т. Чухліб (заст. відп. ред.), В. Кононенко (відп. секр.), В. Матях, Б. Черкас. НАН України. Інститут історії України; Український національний комітет з вивчення країн Центральної і Південно-Східної Європи. – Вип. 12–13. – 2013. – С. 242–269.
4. Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2011. – 733 с.
5. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, 2008. – 412 с.
6. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ. ст. М. Крикуна. – Львів, 2008. – 1220 с.
7. Отамановський В. Вінниця в XIV–XVII століттях: історичне дослідження / В. Отамановський. – Вінниця, Континент-Прим, 1993. – 464 с.
8. Михайловський В. Доля актових книг історичного Поділля: два епізоди з 1595 і 1704 років / В. Михайловський // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя / Українознавча наукова бібліотека НТШ. – Число 33. – Львів, 2012. – С. 396–416.
9. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
10. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. В 3-х т.: Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе (переклав з французької Г. Філіпчук) / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
11. Боєчко В. Роль Брацлавщини і Західного Поділля у виникненні, становленні та розвитку козацтва / В. Боєчко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали восьмих всеукраїнських історичних читань. – Зб. наук. статей. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2001. – С. 97–112.
12. Берковський В. Економічна складова соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV–XVI ст. / В. Берковський // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – К., Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 9–19.
13. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – XXII + 450 с.
14. Жеребцова Л. Структура митної системи Великого князівства Литовського у кінці XV – середині XVI ст. / Л. Жеребцова // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України. – 2009. – Т. 1. – С. 144–163.
15. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Ульяновський. – К.: ВД «Простір», 2012. – 1370 с.
16. Крикун М. Маєтковий конфлікт у Брацлавському воєводстві кінця XVI–XVII століття: підкоморій проти воєводи / М. Крикун // Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 121–155.
17. Чуткий А. Нариси з економічної історії України. Книга 2. Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVIII ст.) / А. Чуткий. – К.: Темпора, 2015. – 368 с.

Андрей Войнаровский**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОПОДОЛЬСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В КОНЦЕ XVI – НАЧАЛЕ XVII ВВ.**

Рассматриваются особенности экономической жизни Восточного Подолья после подписания Люблинской унии. Обращается внимание на экономическую сторону фактора пограничья, в частности на вопросе ведения торговли и влияния татарских набегов на социально-экономическую структуру Брацлавщины. Проанализировано значение грабежа, наезда и элемента побегов крестьян на экономику шляхетских владений.

Ключевые слова: Брацлавщина, пограничья, социальные конфликты, экономическая жизнь, беглые крестьяне.

Andriy Voynarovskii**THE ECONOMIC COMPONENT OF LIFE ON THE EASTERN-PODOLSKY FRONTIER OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE LATE XVI – BEGINNING XVII CENTURY**

The article describes the features of economic life of the Eastern Podillya after signing the Union of Lublin. Attention is drawn to the economic side of frontier, namely on the trading and effect of Tatars raids on the social-economic structure of Bratslavshchiny. Analysed the importance of robbery, raids and getaway of the farmers on the economy noble estates.

Key words: Bratslavshchina, frontier, social conflicts, economic life, farmers-fugitives.

УДК 94(477.83–25):[687–057.23:334.712]»15/165»

Наталія Паславська

ЛЬВІВСЬКИЙ КРАВЕЦЬКИЙ ЦЕХ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.: ПІДМАЙСТРИ ТА ЇХНЕ БРАТСТВО

Публікація присвячена темі організації братства підмайстрів в кравецькому цеху в Львові. Підмайстри були чисельною групою в кравецькій корпорації, на них лягало основне навантаження в роботі під керівництвом майстра, а ступінь підмайстрівства був необхідним етапом для здобуття статусу майстра – повноправного члена цеху. Розглядаються причини та генеза створення братства, надання окремого статуту, принципи організації праці та дозвілля кравчиків, права та обов'язки підмайстрів, покарання за порушення цехового устрою.

Ключові слова: кравецький цех, братство підмайстрів, кравці, майстри, підмайстри.

Кравецький цех у Львові був популярним місцем працевлаштування серед ремісників, а кравецтво було затребуваною суспільством галуззю виробництва в ранньомодерному Львові. Колектив організації складався з повноправних членів – майстрів, які мали власні майстерні та користувалися привілеями свого статусу. Чисельною групою в кравецькій корпорації були підмайстри, які виконували основні роботи під керівництвом майстра. Підмайстрівство було другим, і для багатьох основним етапом професійної кар'єри. З огляду на скрутне матеріальне становище та численні грошові витрати при вступі в цех, далеко не кожен підмайстер міг дозволити собі стати майстром, незважаючи на здібності чи бажання. Відтак, значна частина кравчиків могла пожиттєво перебувати в статусі підмайстра. Отож, щоб зберегти контроль та встановити порядок в кравецькому цеху, виникла необхідність організувати молоду та активну челядь в окреме братство, надавши їм окремий статут, що визначив їх права і обов'язки.

Кравецький цех та його ремісничче середовище не були предметом спеціального вивчення. Проте, деякі аспекти, дотичні до історії корпорації, можна зустріти у роботах польських та українських істориків: Л. Харевічової [1], К. Арламовського [2], З. Паздро [3], Я. Кіся [4], М. Горна [5; 6]. Серед останніх досліджень слід відзначити роботу М. Капралю про шевський цех у Львові [7], як приклад новаторського підходу до студії над ремісничими організаціями. З огляду на відсутність окремих праць з історії кравецького ремесла та актуальність міської тематики сьогодні, метою дослідження є братство кравецьких підмайстрів при однойменному цеху: причини та генеза створення, надання окремого статуту, принципи організації праці та дозвілля кравчиків, права та обов'язки підмайстрів, покарання за порушення цехового устрою тощо.

Генеза організації братства підмайстрів при кравецькому цеху у Львові сягає кінця XV ст., про що свідчить текст відновленого майстрами кравецького цеху статуту для підмайстрів від 15 листопада 1646 р. [8; 9, с. 379]. З тексту документа дізнаємося, що підмайстрівське братство існувало з 1491 р. Приводом до утворення організації кравецьких підмайстрів стала подія, описана в хроніці Бартоломея Зіморовича під 1507 р. про втечу повсталих учнів від своїх майстрів [10, с. 97–98]. Міська сторожа спробувала завадити утікачам, декілька з них загинули, а на тому місці згодом кравецький цех збудував церкву св. Анни, якою надалі опікувався. Таким чином, своїм вчинком підмайстри домоглися створення окремого братства та надання їм відповідного статуту, оригінал якого не зберігся. Відсутність оригіналу та його копій може свідчити також про те, що братство підмайстрів існувало певний період без писаної ординації, керуючись традиційними формами, виробленими у ремісничому соціумі Львова. Організація кравецьких підмайстрів не була прецедентною. Першими своє братство організували львівські ткачі, підтвердженням чому є статут підмайстрів, затверджений раєцьким урядом 14 червня 1469 р. [9, с. 331–334], хоча ткацтво, як ремесло, не було достатньо потужним у місті. Взірцем для ткацьких підмайстрів стало братство з міста Ланьцута, поряд із Перемишлем, де активно розвивалось ткацтво [9, с. XXXI]. Очевидно, кравецькі підмайстри, особливо приїжджі або ті, які відбували мандрівки, також були знайомі із практикою існування на польських та німецьких землях ремісничих братств підмайстрів при однойменних цехах [11, с. 24]. Запозичений взірець, ймовірно, став прикладом для організації кравецької челяді.

Факт утворення братства кравецьких підмайстрів відомий в історіографії. Про організацію згадують Я. Птасьнік [12, с. 158], М. Горн [5, с. 100; 6, с. 394], С. Білецький [13, с. 21], Я. Кісь [4, с. 76, 81, 197]. Усі вони апелюють до хроніки Б. Зіморовича [10] або до статуту 1646 р. [8]. Натомість історіку ремесла Л. Харевічовій не відомі події кінця XV ст., лише ординація 1646 р. [1, с. 14]. Від часу створення організації кравчиків (1491 р.) до подій 1640-х рр. не знаходимо згадок про братство кравецьких челядників в історіографії. Єдине, що Я. Кісь, згадуючи про статут 1491 р., пише про його підтвердження в 1601 р. [4, с. 81]. При цьому відштовхується від документа,

який хронологічно та тематично є несумісним змістові статуту: «Дарча грамота польського короля Сигізмунда I райцям та громаді м. Львова на третю мірку із Зимноводського солодового млина за Краківською брамою від 19 жовтня 1542 р.» [14]. Очевидно, історик допустився механічної помилки, переплутавши номери справ, а також сприйняв за аргумент напис на копії відновленого статуту від 1491 р., який майстри кравецького цеху затверджують для кравчиків від 15 листопада 1646 р., на пергаменті на полі зліва вгорі – «Anno 1601, dominika quarta Adventur» [15], що аж ніяк не свідчить про 1601 р., як про дату підтвердження статуту для кравецьких підмайстрів.

Упродовж XVI ст. була відсутньою практика підтвердження або надання ординацій ремісничим челядникам. Лише в 1598 р. львівські пекарі затвердили статут для братства підмайстрів [9, с. 598–603], 1601 р. – мулярі [9, с. 454–459]. Значно пізніше окремі статуту отримали шевці – у 1686 р. [7, с. 219], 1714 р. – різники [9, с. 658–663], 1775 р. – слюсарі і рушничники [9, с. 145–153]. Однак, організації підмайстрів існували й у інших цехах, проте не мали окремих статутів, а їх права та обов'язки були прописані в загальноцехових ординаціях. З початком XVII ст. львівські підмайстри, які кількісно переважали майстрів, активізували свої зусилля для захисту соціально-економічних інтересів в цеху (оплата праці, робочий час, грошові та тілесні покарання тощо). Так, у 1601 р. своє невдоволення висловили гарбарські підмайстри, 1603 р. – ковальські, 1609 р. – мулярські, 1618 р. – циркульніцькі, 1639 р. – шевські [6, с. 399].

Кравецькі підмайстри не стояли осторонь процесів, які проходили в ремісничому середовищі першої половини XVII ст. Так, у 1640 р. майстри кравецького цеху, занепокоєні поведінкою своїх челядників, котрі порушували дисципліну та загальноприйняті норми поведінки, на загальних зборах цеху ухвалили постанову, яку 6 жовтня 1640 р. затвердив раєцький уряд [9, с. 377–379; 16]. Ухвала стосувалася взаємин із челяддю і налічувала шість пунктів. Зокрема, посилювались покарання за порушення дисципліни: «Якби котрийсь челядник удома вночі не спав, то такий повинен потрапити в ув'язнення і сплатити два безміни воску» (6,6 кг – Н. П.) [9, с. 378]. Аналогічне покарання вводилось за невихід на роботу в понеділок чи будь-який інший день, за самовільний відхід від майстра, за скорочення робочого часу тощо. Покарання у розмірі двох безмін воску та ув'язненням вводилось також для майстрів, які прикривали своїх челядників, або брали на роботу підмайстрів без дозволу отця господи (останнє свідчить про те, що кравчики вже мешкали в окремій господі, що засвідчив статут 1646 р.). Окреме положення стосувалося челядників–евангеліків та еретиків, котрі залишали ремесло у випадку поширення «своїї злої науки», а майстри, які наймали таких кравчиків карались каменем воску (32 фунти і містила 10 безмінів, а отже – 33 кг – Н. П.) [9, с. 379].

Кравецькі підмайстри разом із частиною майстрів, насамперед українців, що мали обмеження в кількості учнів та підмайстрів, відмовилися приймати затверджені статті, погрожуючи залишити майстерні та місто. Впродовж 1641 р. тривали баталії над прийняттям нової ординації. Цехмістри зібрали загальні збори членів цеху, однак дійти згоди з челяддю не змогли, а один з кравчиків скинув статут зі столу. В конфлікт втрутився магістрат на прохання майстрів цеху та поставив вимогу до челядників – прийняти ординацію під загрозою ув'язнення та 5 гривен (далі – гр.) штрафу. На суді підмайстри заявили, що не погоджуються із ухвалою майстрів і вимагають залишити давні права та звичаї. Як результат, статті були затверджені, з частиною майстрів вдалось домовитись через поступки у національно-релігійних питаннях та розподілу учнів, частина підмайстрів була засуджена до сплати штрафу у розмірі 10 гр. з кожного, а кравчик Яків, що скинув документ зі столу був позбавлений права займатися кравецтвом [6, с. 394–396; 13, с. 23–24].

Попри невдачу, кравчики все ж таки зуміли домогтись затвердження нового статуту в 1646 р., а вірніше – підтвердити давню ординацію від 1491 р, про яку вже згадувалось. Очевидно, компромісу між майстрами і челяддю вдалось досягти з волі цехмістрів та старших майстрів, котрі прагнули встановити порядок в цеху та дисциплінувати підмайстрів, адже попередні баталії завершилися не на користь останніх. Майстри розуміли, що в умовах конфронтації важко тримати під контролем неспокійну молодь, яка була незамінним виконавцем ремісничого виробництва.

Статут підмайстрів був детально розробленим та нараховував двадцять чотири пункти [8, арк. 1003–1010; 9, с. 379–385]. Текст документу написаний польською мовою, і, очевидно, не був ідентичним за змістом із статутом кравчиків від 1491 р., який не зберігся, а є змінений і доповнений відповідно до реалій XVII ст. Однак, можемо орієнтуватися на традиції часу заснування (кінець XV ст.) та існування братства підмайстрів, що побутовали у кравецькому цеху впродовж півтори століття. У преамбулі йдеться про те, що кравецькі підмайстри, «щоб мати належний порядок між собою та гідно поводитись», просили в майстрів «ім ухвалу або порядок за їхньою волею [майстрів – Н. П.] написати та допустити тримати скриньку та скарбничку» [9, с. 382]. Майстри, не заперечуючи, дозволили підмайстрам мати свій знак – олов'яний глек та господу, але визначили ім ряд умов так званого «автономного співіснування» [9, с. 382–385]. 12 грудня 1646 р. райці Львова підтвердили статут для кравців-підмайстрів від 15 листопада 1646 р. [9, с. 385–387; 15].

Розглянемо детальніше положення ординації кравецьких підмайстрів. Дисципліна та ієрархія були основними засадами організації цехового устрою кравчиків. Відповідно до цих принципів у статуті визначалися положення, котрі регламентували життєдіяльність підмайстрівського братства. Зокрема, як і майстри, підмайстри мали своїх старших, котрі очолювали братство і обирались на щорічних зборах всіх підмайстрів. Старшого підмайстра обирали майстри, а молодшого – підмайстри. Оскільки кравецький цех був спільним для представників католицької та грецької конфесій, то логічно, що керівництво братством могли здійснювати поляки та українці, однак в документі це твердження не конкретизується. Для прикладу, в шевській корпорації Львова, яка з 1641 р. була спільною польсько-українською, керували підмайстрами польський та руський старші [7, с. 218–219]. Кравецький цех також визначав двох майстрів–опікунів. Вибрані старші мали стежити за порядком, дисципліною та дотриманням статутних положень. Братство кравчиків було під пильним наглядом цехових майстрів, які втручалися у всі сфери життя підмайстрів і робенців (пахолків – примітка автора), щоб не допустити порушень та свавілля. Погодження тих чи інших питань організації виробництва та дозвілля кравчиків з цеховою владою було обов'язковим і розглядалося як додатковий важіль впливу на підмайстрів, обмеження самостійності їх керівництва. Мешкати підмайстри мали в окремій господі та кожні два тижні проводити збори. Підмайстрам дозволено мати свою скриньку і «підмайстри та пахолки (йдеться про робенців – перехідний статус між учнем та підмайстром – Н. П.) повинні кожні два тижні сходитися до господи, і кожен з них має віддати: підмайстер – 0,5 гр., пахолок – 1 шеляг (мідна монета – Н. П.), а з тієї складки мусять до скарбнички покласти третій гріш і цю скарбничку у день Божого Тіла повинні віддати до рук майстрів» [9, с. 383]. Один ключ від скарбнички зберігався у підмайстрів, а другий – у майстрів, в цеховій скриньці. Таким чином, контроль за фінансами братства був під пильним наглядом членів кравецького цеху. Дозволялось підмайстрам мати й другу скарбничку для «вписного», яке кожен новоприбулий підмайстер зобов'язувався сплатити: вписного – 1 гр., вступного – 1 квартник [9, с. 385]. Ці внески повинні були витратитись на побутові потреби підмайстрів, але з відома майстрів.

Господа була центральним місцем товариського життя кравчиків, які тут мешкали і проводили вільний від роботи час. Мандрівні підмайстри, які прибували до Львова, повинні були зупинитися у господі «і там так довго жити, поки би хтось із майстрів не замовив до праці» [9, с. 383]. До цеху із запитом звертався «пан отець господи», чи хтось із майстрів не потребує помічника, оскільки самостійно шукати собі майстра мандрівний підмайстер не міг [9, с. 383]. Якщо ж місце праці молодому кравчику не сподобалось, тоді він повинен відпрацювати у майстра тиждень і бути відпущеним. Однак, якщо ж підмайстер працював з майстром упродовж півроку, то мав попередити про свій відхід за два тижні, якщо ж більше року – за чотири [9, с. 383].

Оплата праці кравецьких підмайстрів та робенців не була високою, порівняно з платнею представників інших ремесел. В ординації зазначено, що «мито або платня підмайстрові – 1 гр., пахолку – 0,5 гр. Щоб жоден понад це не намагався домагатися більше у свого майстра» [9, с. 384]. Так, для прикладу, шапкарі отримували 6 гр. денно, а мулярі – 15–18 гр. [9, с. XXX]. Кравчикам дозволялось також отримувати платню від виробітку – так званий «шуфарк», тим самим підмайстер з робенцем не прив'язувались до одного місця, а могли вільно переходити до іншої майстерні. Статут братства застерігав кравчиків бути вправними у майстерні, не робити шкоди, не покладатися на учнів, окреслював види роботи, щоб «підмайстри не працювали з матеріями, прошитими нитками, й одну річ не краяли на дві та не працювали з новою покроєною річчю, принесеною з іншої майстерні, хіба що з волі майстра» [9, с. 384]. Після завершення роботи, кравчики мали повернути майстрові весь підручний матеріал (шовки, шнурки, голки), нічого собі не привласнюючи, під заборонаю займатися ремеслом. Підмайстри могли, очевидно, займатись додатковими заробітками, але у вільний від основної роботи час та з дозволу майстра. Через статут майстри вимагали, щоб їхня челядь не йшла працювати до партачів – позацехових ремісників у Львові чи на монастирських і шляхецьких юридиках. Передбачались також покарання: для підмайстрів – один камінь воску (33 кг), для пахолка – під «звичаєм», тобто тілесне покарання [9, с. 383].

Робочий час кравецьких підмайстрів тривав найдовше – 15–16 годин на добу. В статуті 1646 р. йдеться про те, щоб «жоден підмайстер, а також пахолок, не наважувався встановлювати собі години для роботи, працюючи у майстра, особливо в час термінової роботи. Однак може залишити роботу у майстра влітку за дві години перед вечором, а від св. Михайла до Великодня – о третій у ніч вставати, а в двадцятій – йти відпочивати» [9, с. 383–384]. У той час відлік часу вівся від заходу – перша година визначалася після заходу сонця, а двадцять друга – за дві години до заходу [6, с. 384–385]. Кравчикам заборонялося також відходити з майстерні до чи під час ярмарків або перед святами, коли в цеху було багато замовлень.

Статут братства підмайстрів гарантував кравчикам певні соціальні права в разі хвороби. Зокрема, братчики мали опікуватися хворими і позичати їм гроші на лікування: «Якщо Бог допустив якомусь челядникові сильну хворобу, а він був би потребував грошей, тоді підмайстри мають давати хворому зі своєї скарбнички, якою буде потреба, однак все мають чинити з відома майстрів» [9, с. 385]. Після одужання, братчик мав повернути усі кошти. У випадку смерті когось із кравчиків цех разом із підмайстрами брали витрати на себе, а речі померлого залишалися в цеху. Якщо ж знаходились родичі, то вони мали компенсувати цехові витрачені кошти на лікування та похорон, а майстри повертали їм особисті речі небіжчика.

Дозвілля підмайстрів в господі, здебільшого неодружених також підпадало під регуляцію статутом братства та загально цеховими ординаціями. Статті мають заборонний та засуджуючий характер щодо азартних гравців та п'яниць. Так, не дозволялось грати в азартні ігри, носити зброю, спілкуватися з пов'язаними, брати участь у сварках та бійках. За порушення робенців зазвичай карали фізично, а підмайстри мали сплачувати грошові штрафи або «покласти майстрам безмін воску» (3,3 кг – Н. П.) [9, с. 384]. Оскільки бувало, що підмайстри прогулювали понеділки після хмільних недільних гулянь, то до статуту вносились положення, що забороняло відпочинок у будні дні [7, с. 221; 9, с. 384]. Однак, традиційно у понеділок підмайстрам та робенцям дозволялось відвідувати лазню перед або після роботи [9, с. 384]. Обмеження та контроль встановлювався також при товариських зустрічах підмайстрів на релігійні свята – так званих «бурсах». Майстри кравецького цеху дозволяли підмайстрам «бурсу» лише раз на рік на Різдво Господнє і застерігали, що «при такій зустрічі повинні мати двох майстрів, щоб допомогти свавільних гамувати та бійок не допускати» [9, с. 384]. Для прикладу, львівським ткачам «бурса» дозволялась двічі на рік – на Зелені свята та на Різдво [9, с. 357].

Кодекс поведінки кравецького челядника був зафіксований у статуті підмайстрівської організації. У випадку порушення встановлених вимог, кравчики мали бути покараними. Зазвичай, учні та робенці підлягали фізичній екзакуції – за «звичаєм», яка була прийнятною в ремісничому середовищі і застосовувалась до винуватців з боку майстрів та підмайстрів. Підмайстрівський статус був більш захищеним, багато легких покарань для підмайстрів мало грошову форму (віск або готівка) [9, с. XXXV], про що вже згадувалось. Проте, провини морального характеру здебільшого каралися фізично. Екзакуція відбувалась переважно публічно, за присутності всього цеху і негативно впливала на репутацію підмайстра, шкодила його подальшій професійній кар'єрі [7, с. 232]. У приміщенні господи підмайстрів у скриньці зберігалось спеціальне знаряддя покарання – «корбач», «оселедець», «вуж» [17, с. 41–42]. Виконували покарання самі ж підмайстри – під час чи після зборів: «Мусить бути покараний від скількох старших та молодших підмайстрів, які сиділи би в господі» [9, с. 384]. Однак, найдієвішими для підмайстрів були грошові штрафи, які спустошували їх гаманець та заставляли контролювати свої вчинки, тим самим збільшуючи прибуток цехової скриньки. Фізична екзакуція натомість демонструвала та окреслювала суспільну ієрархію між майстром та його челядниками, як повноправним членом цеху та тими, хто лише прагне туди потрапити.

Підмайстри, котрі намагались уникнути покарань або знайти більший заробіток, самовільно залишали господу та своїх майстрів і мандрували в інші міста. За такими челядниками висилались листи – так звані «трибовки», де вказувались їх провини [18, с. 355]. Такі підмайстри, зазвичай, не могли ніде влаштуватися на роботу до тих пір, поки не звільнились в цеху від провини. Статут братства кравчиків також зобов'язував своїх членів, які вирушали у мандрівки для вдосконалення ремесла надавати майстрам інформацію про тих «трибованих» підмайстрів з цеху, які зустрічались їм на шляху, інакше «якби цього не зробили, то мають вважатися подібними до порушника» [9, с. 384].

Кравецький цех у Львові був спільним місцем праці для представників двох етноконфесійних громад міста – поляків та українців. Відповідно, до братства підмайстрів також входили представники панівної та автохтонної націй, що засвідчує «Книга запису протоколів прийняття та визволення учнів (1607–1717 рр.» [19, арк. 187–310; 20]. Однак, статут братства не містить положення, які б інформували про права та обов'язки кравчиків різних конфесій. Очевидно, національні та релігійні відмінності не мали суттєвого впливу на товариське співжиття братчиків, проте вони не дозволяли братству підмайстрів виступати єдиним впливовим центром та ефективно відстоювати свої інтереси, що також було на користь майстрам.

Отже, братство кравецьких підмайстрів виникло у Львові з ініціативи кравчиків, які прагнули організувати своє буття за зразком західноєвропейських ремісничих корпорацій, однак для цього потрібна була беззаперечна згода керівництва та членів кравецького цеху, котрі втручалися в усі сфери діяльності й побуту підмайстрів та робенців. Товариське життя кравецької челяді копіювало устрій майстрів у спрощеному вигляді. Дисципліна та ієрархічність були основними принципами організації спільного братства, а статут закладав міцні правові підвалини для організації роботи та

дозвілля підмайстрів. Порушників, які наважились відступити від встановлених положень або втекти з міста, чекали фізичні покарання чи матеріальні стягнення воском і готівкою. Через надання (1491 р.) та підтвердження (1646 р.) статуту кравецьким підмайстрам, цех намагався вгамувати запальний потенціал молоді, котра прагнула збільшення платні та чітко окреслити права і обов'язки своїх челядників; дав можливість відчувати себе частиною єдиного цехового організму з окремою структурою у формі братства, що функціонувало з «доброї волі» цехового керівництва і під його опікою.

Список використаних джерел

1. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe z czasów Polski przedrozbiorowej / Ł. Charewiczowa. – Lwów, 1929. – 196 s.
2. Arłamowski K. Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce / K. Arłamowski. – Przemyśl, 1931. – 252 s.
3. Pazdro Z. Uczniowie i towarzysze cechów krakowskich od drugiej połowy wieku XIV do połowy wieku XVII / Z. Pazdro. – Lwów, 1900. – 122 s.
4. Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.) / Я. Кісь. – Львів, 1968. – 224 с.
5. Horn M. Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648) / M. Horn // Zeszyty Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu. – Opole, 1960. – Т. 1: Historia. – S. 69–124.
6. Horn M. Towarzysze cechów lwowskich w walce z wyzyskiem mistrzów w I połowie XVII w. / M. Horn // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1959. – R. 61. – Zesz. 2. – S. 379–401.
7. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. / М. Капраль. – Львів, 2012. – 552 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 52, оп. 2, спр. 58, арк. 1003–1010.
9. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статуту ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007. – 816 с.
10. Зіморевич Б. Потрійний Львів: Leopoldis Triplex / Б. Зіморевич; ред. О. Шишка. – Львів, 2002. – 224 с.
11. Bąkowski K. Dawne cechy krakowskie / K. Bąkowski. – Kraków, 1903. – 154 s.
12. Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce / J. Ptaśnik. – Kraków, 1934. – 512 s.
13. Білецький С. Боротьба підмайстрів з майстрами у Львові в середині XVII ст. / С. Білецький // З історії західноукраїнських земель. – К., 1960. – Т. 5. – С. 15–24.
14. ЦДАІЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 427.
15. Там само, спр. 727.
16. Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 55, арк. 1050–1052.
17. Bimler-Mackiewicz E. Znaki cechowe i ich funkcje na ziemiach polskich. Studium źródłoznawcze / E. Bimler-Mackiewicz. – Warszawa, 2004. – 302 s.
18. Wiśniewska H. Trybować, trybowny i trybówka – zapomniane nazwy kary cechowej w Przemysłu (XVII w.) / H. Wiśniewska // Język polski. Współczesność. Historia / Red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda. – Lublin, 2003. – S. 355–366.
19. ЦДАІЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 1005, 310 арк.
20. Паславська Н. «Книга запису протоколів прийняття та визволення учнів (1607–1717 рр.)» як джерело до демографічної історії кравецького цеху у Львові в XVII – на початку XVIII ст. / Н. Паславська // Генеалогічні записки. – Львів, 2016. – Вип. 14 (нової серії 8). – С. 16–21.

Наталья Паславская

ЛЬВОВСКИЙ ПОРТНЯЖНЫЙ ЦЕХ В XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВВ.: ПОДМАСТЕРЬЯ И ИХ БРАТСТВО

Публикация посвящена теме организации братства подмастерьев в портняжном цехе Львова. Подмастерья были многочисленной группой в портняжной корпорации, на них ложилась основная нагрузка в работе под руководством мастера, а степень подмастерства был необходимым этапом для получения статуса мастера – полноправного члена цеха. Рассматриваются причины и генеза создания братства, предоставление отдельного устава, принципы организации труда и досуга кравчиков, права и обязанности подмастерьев, наказание за нарушение цехового строя.

Ключевые слова: портняжный цех, братство подмастерьев, портные, мастера, подмастерья.

Nataliya Paslavska

A TAILORING WORKSHOP IN LVIV IN THE XVI – EARLY XVII CENTURIES: JOURNEYMEN AND THEIR FRATERNITY

The given publication makes an attempt to examine journeymen's fraternity within a tailoring workshop in Lviv. Journeymen accounted for a large group in every tailoring corporation and – under a craftsman's supervision – they were responsible for most of the work. It should also be mentioned that the rank of a journeyman was a necessary stage for obtaining a craftsman status, which also granted one a fully legitimate membership of the workshop. Geneses and reasons behind the creation of the journeymen's fraternity, their rights and duties, granting them a separate status as well as a journeyman's punishment for breaking the workshop's rules are among the factors that are researched in this article.

Key words: tailoring workshop, journeymen's fraternity, tailors, craftsmen, journeymen.

УДК 94(477)

Микола Бармак

РОСІЙСЬКІ СУДОВІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Розглянуто питання судоустрою Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії, включення їх в систему регіонального управління. Встановлено, що російська влада зіткнулася із необхідністю враховувати особливості краю та з проблемою комплектації персонального складу судових установ відданими владі чиновниками.

Ключові слова: судоустрій, губернія, дворяни, дворянське зібрання, повітовий суд.

Впровадження та функціонування владних структур Російської імперії на землях Правобережжя України впливало на зміни в діючій системі права. Введення російського законодавства мало свої особливості. Спочатку влада намагалася врахувати відмінності, які були у судочинстві приєднаних територій колишньої Речі Посполитої, провести кодифікацію існуючих правових норм, а коли в переважній більшості ці спроби закінчилися невдало, то їхню чинність імператорськими указами та законами Сенату скасовано і введено в дію «Звід законів Російської імперії». Значну роль у становленні російського права на Правобережжі України відіграло введення в офіційне діловодство російської мови.

Норми звичаєвого права на українських землях були досить досконаліми і настільки авторитетними, що їх практично неможливо було витіснити з системи діючого права. Ця обставина змусила законодавців держав, до складу яких входили українські землі в різні історичні періоди, санкціонувати їх і визнати джерелом права. Використовували норми звичаєвого права при здійсненні правосуддя і судові органи, створювані на правобережних українських землях після входження їх у склад Російської імперії, про що свідчать архівні матеріали XVIII – першої половини XIX ст. Особливо активно судочинці використовували звичаєве право при вирішенні суперечок у совісному суді. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в умовах одночасного існування російської і польської системи судоустрою та одночасного застосування звичаєвого права, правових норм Литовських статутів, російського законодавства при здійсненні правосуддя виникали постійні суперечності.

Впродовж кількох десятиліть, після приєднання до Російської держави земель колишньої Речі Посполитої, тут продовжували діяти також і джерела права польсько-литовського походження, серед яких були сеймові постанови, конституції, князівські і королівські привілеї, грамоти, а також окремі їх збірники і статuti. В основному зберігалася чинність тих нормативно-правових актів, які закріплювали виключні права шляхти, регламентували діяльність її станових установ, визначали засади функціонування міського самоуправління.

З часом джерела місцевого права поступово витіснялися на другорядне місце, аж поки їхня чинність не була скасована указами імператора. Норми звичаєвого права втратили своє колишнє значення і лише інколи в повітових та совісних судах враховувалися при вирішенні окремих сторін сімейно-шлюбних відносин. На Правобережжі України Литовський статут зберігав силу до 1840 р., а збірники магдебурзького права – до 1835 р., до середини XIX ст. основним джерелом права тут стало російське законодавство [31, арк. 16–18].

«Установлення для управління губерніями», визначивши нову структуру судоустрою, чітко визначило кількісний склад судових інстанцій і порядок призначення осіб на посади у судах. Повітовий суд складався із повітового судді та двох засідателів, які вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. Правосуддя у губернському суді здійснювали два голови, кожен із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих Сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії.

Міський магістрат обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і чотири ратмани (виборні особи міських магістратів) [7]. Сирітський суд, який створювався при кожному міському магістраті «для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт», діяв у складі міського голови, двох членів міського магістрату і міського старости. Міський голова обирався міщанами терміном на три роки шляхом балотування, староста вибирався аналогічним чином, терміном на один рік.

До складу губернського магістрату входили два голови і шість засідателів. Голови призначалися Сенатом, згідно з поданням губернського правління. Засідателі вибиралися

мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів при умові відсутності у них очевидних негативних рис та вад, мав затвердити губернатор.

«Розправний» суддя, який призначався губернським правлінням із чиновників, і вісім засідателів, яких обирали селяни із різних прошарків – дворян, вчених, чиновників, різночинців чи поселян при умові, що «за ними нема явних вад», утворювали нижню розправу. «Розправного» суддю та засідателів на посадах затверджував губернатор. Повний склад верхньої «розправи» нараховував двох голів і десятих засідателів. Порядок обіймання цих посад був таким же, як і для членів нижньої «розправи».

Судочинство у палаті кримінального і палаті цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Усі вони призначалися Сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

«Совісний» суд складався із судді, який призначався губернатором, та шести засідателів, які обиралися від кожного стану. Претендентів на посаду «совісного» судді пропонував кожен судовий орган відповідної губернії та представляв на затвердження губернатору. Можливість зайняти пост «совісного» судді мала та особа, яку характеризували як «...здібну, совісну, розсудливу, справедливу і безвадну людину». Засідателі обиралися на трирічний термін і могли брати участь у вирішенні справ представників тих станів, до яких належали самі. Вони мали бути людьми «доброчесними, знаючими закони і мати освіту» [15, с. 63, 396].

«Установлення про управління губерніями» окреслювало порядок призначення на посади у створювані судові інституції. Зокрема, призначення на посади голів палат та голів верхнього земського суду здійснював безпосередньо імператор. Пропозиції щодо кандидатур на розгляд імператору вносив Сенат, подаючи одночасно представлення на двох претендентів. Кожних три роки дворянство губернії чи повітів обирало засідателів верхнього і нижнього земських судів, дворянських засідателів «совісного суду», голів повітових суддів, засідателів повітового суду і земських справників. Кандидатури осіб, обраних на ці посади, мав затвердити губернатор. У тих повітах, де дворянських маєтків не було, або було мало, земський справник призначався губернським правлінням із числа чиновників верхньої розправи, за рекомендацією трьох поважних людей [15, с.72]. Чиновники та канцелярські службовці всіх судів призначалися відповідними адміністративними установами та державними органами влади.

У процесі впровадження російської системи у правобережних губерніях виникла проблема комплектації персонального складу судових установ та забезпечення і надалі їх кваліфікованими, відданими Російській імперії, кадрами [30].

У перші десятиліття, після входження територій колишньої Речі Посполитої до складу Російської імперії персональний склад судів Правобережжя формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, надто якщо мова йшла про виборні посади в судових інстанціях усіх рівнів. Однак центральний уряд зіткнувся з низкою проблем, які були аналогічні тим, що виникли в російських губерніях, так і такими, які залежали від особливостей цього регіону.

Польське шляхетство, як і російське помісне дворянство досить зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах. Державна служба (цивільна меншою мірою, військова більшою) в матеріальному відношенні була привабливішою. Вона відкривала широкі перспективи для кар'єрного зростання, отримання винагород за службу, «приємність» міського життя. Родовиті дворяни, заможні та освічені, ігноруючи службу в судових органах взагалі, не прагнули також зайняти і виборні посади у судовому відомстві. Вони вважали за краще працювати в установах міністерства фінансів і державних маєтностей. Випускники середніх або вищих навчальних закладів надавали перевагу службі в столицях у різних міністерствах та відомствах. Такий стан був характерний для губерній всієї Російської імперії, про що красномовно свідчать численні мемуари сучасників тієї епохи [2].

Дворяни середнього та й низького достатку вважали принизливим віддавати своїх дітей на службу в повітові «присутствені» місця, бо платня там була мізерною. Інколи їх лише формально зараховували туди для отримання чину колезького реєстратора. У більшості ж випадків діти помісних дворян проживали в маєтках і «били байдики».

Вже у першій половині XIX ст. в українських губерніях Правобережжя в судових органах як повітового, так і губернського рівня, посади часто обіймали представники збіднілих дворянських російських родів, малоземельні або зовсім безземельні, нерідко малоосвічені, які підкорялися начальству і піклувалися більше про те, як «прохарчувати» свою сім'ю, ніж про служіння малозрозумілій для них справі правосуддя. У деяких судових органах посади обіймали особи недворянського походження, які, одружившись на шляхетських дочках, отримували в придане виборчий ценз, або ж, купивши землю з селянами, автоматично набули права брати участь у дворянських виборах.

Для зміни ситуації, що склалася, уряд у 1831 р. підвищив майновий ценз. Щоб зайняти виборну посаду, необхідно було мати не менше 100 душ кріпаків. У той же час цей документ не відмінив безпосередньої участі всіх дворян у голосуванні. Більше того, участь у виборах оголошувалася «їх прямим обов'язком», від якого звільнялися лише особи, які досягли 60 років. Якщо дворянин не з'явився на вибори з якої-небудь причини, то він представляв письмове пояснення («відклик»).

Дворянське зібрання складало списки осіб, які не взяли участі у виборах, і отримувало від них пояснення причин своєї відсутності. Після цього воно вирішувало чи з поважних причин дворянин був відсутнім на виборах. Якщо дворянське зібрання вважало пояснення недостатніми, то воно на загальних зборах могло зробити дворянину зауваження, або ж накласти штраф у розмірі від 25 – до 250 крб. на користь дворянської казни. У крайньому випадку порушника виключали на певний час із дворянського зібрання [18].

Однак заходи, передбачені указом 1831 р., не досягли бажаних результатів. Заможні дворяни знаходили чимало можливостей не брати участі у виборах, як активної, так і пасивної, тим самим уникаючи і свого обрання на посади голів та засідателів у судові органи. На час проведення голосувань вони виїжджали зі своїх маєтків за межі губернії – у столиці або за кордон. Дехто волів за краще заплатити штраф або зовсім бути позбавленим права брати участь у виборах [25, с. 497]. Губернатори практично всіх губерній імперії продовжували скаржитися у центральні органи влади на ухилення дворян від виборів.

Указ 1843 р. зобов'язував дворянство «найсуворіше дотримуватися положень указу 1831 року» [23]. Та й це не вирішило проблеми. «Великопомісні» з'їжджалися на «балотування», – писав А. Градовський, – але результатом виборів була роздача посад найбіднішим дворянам, які шукали засобів для існування» [6, с.55–56]. Відтак настання правосуддя перебувало у руках осіб, які були мало зацікавлені у ньому, або, що було ще гіршим, байдужі щодо дотримання законності і покарання винних у вчиненні правопорушень, а особисті якості суддів та засідателів не відповідали тим вимогам, які висувалися державою.

Інша проблема полягала у протистоянні російської влади та місцевої шляхти при заповненні вакантних посад у судових органах шляхом виборів. Вищі урядовці Російської держави як в центрі, так і на місцях, проводячи імперську політику, прагнули будь-що обмежити впливи місцевої шляхти на суспільно-політичне та економічне життя Правобережжя України. Для участі колишньої шляхти Речі Посполитої у роботі органів правосуддя Російської імперії створювалося ряд перешкод: необхідність документального доведення своєї шляхетності й отримання російського дворянства, необхідність вивчення російської мови і основ російського права тощо [30].

І все ж наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. посади суддів і засідателів повітових та й губернських судів Правобережжя, зазвичай обіймали обрані представники місцевої шляхти. Прагнення провести на посади «своїх» людей спричиняли суперечності та боротьбу між дворянськими групами. Але, хоча, з одного боку, шляхта й хотіла зберегти свій вплив у судових органах, з іншого – освічених і кваліфікованих осіб, бажаних зайняти непрестижні виборні посади з мізерною платнею, майже не було. У переважній більшості у судах виборні місця займали особи, мало підготовлені до виконання обов'язків здійснення правосуддя та інших, які входили до їхньої компетенції. У джерелах можна знайти інформацію такого роду: «... суддя людина стара, років під 60, так йому працювати, як працює молода людина, не личить, ... людина він добра і сумирна, лише має дві слабкості: жажливо боїться білих подушок і грому» [28, с.11].

Російські вищі чиновники досить упереджено ставилися до ухвал судових інституцій, у яких засідали обрані представники місцевої шляхти, навіть, якщо їх кандидатури були схвалені і затверджені губернатором, адже завжди була можливість прийняття ними рішень, які не влаштували б російську владу і суперечили б її політиці в регіоні [32]. У той же час російські посадовці у губерніях вміло використовували незгоди серед угруповань шляхти для різних маніпуляцій. Усі судові установи губернії були під пильним наглядом губернаторів, які намагалися через урядові розпорядження якнайшвидше і якнайповніше підпорядкувати їх російській владі.

Центральна російська влада намагалася вивести суди з-під впливу шляхти, різними способами добиваючись, щоб чільні посади зайняли слухняні і віддані російському імператору кандидати. Іменний указ Миколи I від 27 травня 1836 р. [20], оголошений Міністерством юстиції, звертав увагу генерал-губернатора і губернаторів західних губерній на необхідність призначення представника російської влади на посаду засідателя в палати кримінального і цивільного судів та затвердження кандидатур інших двох, що вибиралися дворянством.

Виборність суддів була довгий час основним принципом формування кадрового складу нижчих та середніх судових інстанцій. Але поступово у губерніях Правобережної України, для зменшення впливу місцевого дворянства, вживалися заходи щодо заміщення колишніх виборних посад у судах особами, призначеними російськими посадовцями чи органами влади. Генерал-

губернатор Д. Бібіков вніс на розгляд імператора пропозицію допускати на виборні посади від дворянства лише тих осіб, які мали певний стаж військової або державної служби [22]. Ініціативу генерал-губернатора підтримали посадовці із комітету у справах західних губерній, а 15 квітня 1840 р. Микола I ввів нове положення для повітових судів. Спочатку тимчасове, а пізніше це розпорядження поновлювалося перед кожними новими виборами [21]. Відтепер вакантні посади суддів і засідателів, які ще нещодавно займали обрані місцевим дворянством особи, заповнювалися вихідцями із відставних російських офіцерів [12, с. 638]. Вони, як описував сучасник, «посунули» на заклик генерал-губернатора у правобережні губернії, сподіваючись на легку поживу [10, с.431]. Відбір їх на посади повністю залежав від головного начальника краю.

Деякі засідателі з державних селян не вміли навіть поставити підпис на паперах [3, с.38]. У більшості випадків замість того, щоб брати участь у судовому процесі, вони були сторожами чи опалювачами. Посаду засідателя, на яку до цього часу обирали селяни свого представника, за нормами указу від 4 грудня 1840 р. в усіх західних губерніях імперії могла зайняти лише особа, призначена із числа державних чиновників [1, с.519].

Однією з найбільших проблем судової системи Російської імперії була нестача кваліфікованих юристів, які б могли зайняти якщо не посади всіх голів судів, то хоча б судових органів губерньського рівня. В ідеалі чільні посадовці судових інстанцій, які функціонували у правобережних українських губерніях, повинні були знати не тільки російське судочинство, але й особливості місцевого судочинства за нормами місцевого права, хоча б за Литовським статутом, магдебурзьким правом та Польськими конституціями, які тривалий час були чинними в цьому регіоні Російської імперії. Насправді російські урядовці констатували абсолютну правову неграмотність та некомпетентність тих людей, у чиїх руках було правосуддя.

На посаду голів палат кримінального чи цивільного суду особи призначалися на тривалий час. Більшість із них погано знала навіть основи російського законодавства взагалі, а норми місцевого права і поготів. Тривалість перебування на посаді такого чиновника не позначалося позитивно на роботі судових палат.

Штат чиновників і канцелярських службовців повітових та губерньських судових інстанцій, палат кримінального і цивільного судів також не міг забезпечити справжнього правосуддя.

Часто суди очолювали малодосвідчені в судочинстві чиновники, які надавали перевагу підлеглим, подібним до себе. Вони з підозрою і настороженістю ставилися до осіб, які закінчили лише курс гімназії і не змогли влаштуватися на службу в органи інших відомств. Майже всі сучасники в спогадах відзначали, що «в ті часи освічений зустрічав більше ускладнень по службі, ніж неосвічений. Вчених вважали невігідними на службі, тому що вони можуть мудрувати і не виконувати без роздумів начальницьких наказів» [12, с. 642]. З іншого боку, робота в судових канцеляріях не вимагала всебічної освіти і яких-небудь наукових знань, бо вони не мали ніякого практичного застосування. Найбільш бажаними рисами хорошого службовця для судової установи вважалися «сліпа покора, акуратність, беззаперечне виконання наказів, відсутність будь-якої самостійної думки... добрий писарський почерк, та уміння догодити, і кому слід підслужити» [4, с.25].

На службу в органи судового відомства йшли в основному молоді малограмотні особи, діти духовенства або чиновників, які закінчили або не повністю пройшли курс в середніх або початкових навчальних закладах. Були серед них і такі, які ніколи і ніде не навчалися й уміли лише абияк читати і писати, про що підтверджують роботи дослідників [14, с. 259–269]. Працівниками судів були навіть чиновники, вигнані із служби з інших відомств за різні посадові злочини.

Сучасна російська дослідниця О. Морякова дійшла висновку, що майже половина службовців судових палат не мала освіти, а більше 2/3 чиновників вищих судових установ були вихідцями з непривілейованих станів [14, с.99–100]. Справи вирішувалися повільно, в діловодстві панувало безладдя, процвітало хабарництво. У судах процвітала бюрократія, коли навіть незначні справи розросталися в цілі томи. Ці та інші умови робили цілком природним те, що діяльність судів по суті своїй була незадовільною.

Судді і засідателі переважно жили в своїх маєтках і, якщо не було засідань, приїжджали у місто для підпису підготовлених канцелярією суду журналів і паперів. Більшість із них стояла на позиціях: «прийти в суд до готового, а якщо не прийдемо, і то не біда, справі від цього гірше не буде» [28, с.15–16]. В судах перших двох інстанцій засідали переважно особи, вибрані від станів, а у провадженні і вирішенні справ велику роль відігравали канцелярії. Це в свою чергу зменшувало авторитет суддів. Через відсутність юридичних знань голови палат кримінального та цивільного судів також значною мірою залежали від канцелярій. Тому не дивно, що у судовій системі головною фігурою був не суддя, від якого залежало винесення справедливого вироку чи ухвали, а секретар суду, який знав діловодство та основи законодавства, готував необхідні папери до слухань, вів записи під час судових засідань, оформляв документи при вирішенні справи.

Більшість із судів та засідателів вважали, що «секретар на те і поставлений, щоб все було оброблено, приготовлено... довідка, резолюція, журнал, вихідні – все як слід, а вони – знай лише підписуй своє прізвище.... де ж судді знати секретарське... суддя дворянин, людина з ім'ям, де йому ритися у всіх цих паперах» [28, с.21].

У судах «не було законознавців, а ще менш правознавців серед виборних суддів, оскільки спеціальне знання законів було насправді обов'язком не суддів, а лише секретарів. Найактивніша частина судової процедури, тобто застосування відповідного закону до даного судового казусу, залишалася фактично і цілком у руках канцелярій, а суддям випадала лише пасивна роль – підписувати доповіді досвідчених секретарів» [29, с.25-26]. Секретарі фактично виконували майже всю роботу по судовому процесу, судді ж вважали за краще не втручатися у справи і закривали очі на більшість негативних явищ, які були в судах [9, с.172].

Нестача кваліфікованих та освічених працівників для судових установ була актуальною не тільки у українських губерніях, але й у всій Російській імперії. Відсутність кваліфікованих юристів-практиків породжувала і пояснювала багато із існуючих недоліків у судочинстві. У 1828 р., коли була зроблена вже більша частина роботи Другого відділу імперської канцелярії із систематизації законодавства і складанню Повного зібрання законів, ідеолог реформ першої чверті ХІХ ст. М. Сперанський вказав на необхідність підготовки та навчання майбутніх суддів та законознавців. Російські університети не могли ще задовольнити цієї потреби, оскільки в них приділялося більше уваги викладанню римського, а не російського права, яке було ще недостатньо розроблене [8, с.166–167].

Покращити роботу судів, зробити її ефективною центральний уряд намагався за рахунок законодавчого регулювання правового статусу працівників судових органів і не тільки українських губерній, але й у всій Російській імперії [19].

На час перебування на посаді судді присвоювався чин дев'ятого класу, якщо його власний чин не був вищим. Класні чини присвоювалися засідателям у судах, проте не всім, а лише деяким категоріям. Наприклад, засідателям нижньої «розправи» чин не присвоювався, але їх вшановували «першими в поселеннях своїх між рівними».

Окреме розпорядження Сенату від 29 серпня 1798 р. [16] надало право користуватися відпустками від виконання своїх обов'язків головам і радникам головних судів Подільської і Волинської губерній. Вже наступним сенатським розпорядженням від 19 квітня 1799 р. [17] наголошувалося на необхідності під час таких відпусток залишати для розгляду справ у губерніях по одному голові, раднику і засідателю.

Міністерством юстиції були розроблені спеціальні «Правила про порядок звільнення урядовців судового відомства з посад», затверджені загальними зборами Державної Ради 20 травня 1829 р. За доповіддю Сенату, владою імператора повинні були звільнятися з посади тільки ті урядовці, які і призначалися на посади імператором, або ті, яким при відставці надавалося підвищення в чині, або інша нагорода. Решта урядовців звільнялася тими органами, які їх призначали (губернатори, урядуючий Сенат) [8, с.167]. Цей порядок врегулював колишню неузгодженість у питаннях про звільнення, яка була в указі 1762 р., згідно з яким всі служиві дворяни могли бути звільнені шляхом високої конфірмації) і в «Установленні для управління губерніями», яке надавало Сенату право звільняти всіх чиновників, яких він призначив на посади.

Незважаючи на те, що центральна влада чимало сподівань поклала на судову систему, вона мало дбала про матеріальне забезпечення осіб, які служили у цій системі. На початку ХІХ в. умови матеріального життя основної маси чиновництва, за винятком вищої його групи, були вкрай важкими. Але навіть у порівнянні з іншими відомствами утримання для чиновників і канцелярських службовців установ, підвідомчих міністерству юстиції, було надзвичайно мале. Так, столоначальники судових палат отримували платню від 8 – до 12 крб. на місяць, канцелярські службовці – від 3 до 5 крб. [13, с.74]. Повітовий суддя у 1842 р. одержував всього 100 крб. сріблом на місяць, тоді як повітовий скарбник – 210 крб. Становище чиновників нижчого рангу було ще важчим. Наприклад, «заслужені копіїсти» повітових судів мали платню 40 крб. на рік, тобто 3 крб. 30 коп. у місяць, писарі одержували ще менше – іноді 75 коп. у місяць [24, с.60], у той час як місячний запас дров коштував 2 крб., 30 фунтів яловичини (місячна норма на одну людину) – 1 крб. 35 коп., витрати на щоденний одяг і взуття оцінювалися в 3 крб. [9, с.84]. Навіть якщо не урахувати витрат на квартиру, прогудувати сім'ю при платні в 3 крб. 30 коп. на місяць було неможливо, тим паче, що сім'ї у той час складалися з 10 і більше осіб. У деяких судових палатах при розподілі загальних канцелярських сум на кожного канцелярського чиновника припадало нерідко менше одного рубля на місяць [13, с.75]. Часто у формулярних списках у графі «платня» зустрічалося замість суми формулювання «за працею». Це означало, що частина службовців твердо визначеної законодавством платні не мала, а отримувала інколи якусь незначну

винагороду за певну кількість написаних паперів, або від прохачів [26 с. 51–61]. Більшість із них буквально вела боротьбу за існування.

Практично всі судові чини, не отримуючи достатнього утримання, що забезпечувало б їхні основні життєві потреби, вдавалися до хабарництва і здирства, які стали звичним явищем. Вони були невід'ємною частиною усєї системи місцевого управління, тому не брати їх було чимось екстраординарним.

Щоб звести кінці з кінцями і отримати додаткові засоби для існування, службовці судових установ будь-яку свою послугу робили платною. У спогадах Ф. Лучинського є розповідь про засідателя київського повітового суду, який «вимагав і отримував за свої підписи винагороду від прохачів у розмірі 1–3 крб. сріблом» [12, с. 638].

Інший сучасник тієї епохи писав про те, що «хабарі в Росії лютують епідемічно, спорадично і енергетично. Цією виразкою заражені всі до останнього сторожа і сільського писаря» [5, с.23]. Для одних вони були засобом збільшення достатку, а для інших – засобом до існування, без якого обійтися було неможливо. Сама система робила людину злодієм і вимагачем.

Хабарництво розрослося до колосальних розмірів. Від розміру даного чиновнику хабара залежав результат вирішення справи у судових інстанціях нижчого рівня. Правда, деякі приношення не можна було назвати хабарами в звичному значенні цього слова. Це були своєрідні милостині і подачки багатих покровителів, а інші – своєрідною платою за виконання певних дій чи послуг, які, втім, не були правопорушеннями чи злочинами і ні в чому не суперечили прямим службовим обов'язкам чиновника чи канцелярського службовця. Відомий епізод, що відбувся в Київській губернії, коли генерал-губернатор О. Безак (1865–1869 рр.) велів наздогнати чиновника, що не взяв у нього 3 крб. за засвідчену довіреність, і «запхати за комір гроші», оскільки генерал-губернатор не «любив комедії» [11, с.523]. Щоправда, у джерелах можна зустріти і відомості про осіб, які взагалі ніколи не брали хабар, але їх було дуже мало.

Нормативно-правові акти кінця XVIII – першої половини XIX ст., встановлюючи структуру судових органів, визначили також основні засади формування їх кадрового апарату та його кількісний склад. У процесі впровадження російської системи судоустрою у правобережних губерніях виникло чимало проблем у комплектації персонального складу судових установ та забезпечення їх надалі кваліфікованими, відданими Російській імперії кадрами. Ці труднощі були викликані, як одночасним існуванням двох судових систем, особливостями соціальної структури населення Правобережжя України, так і обставинами, характерними для усєї Російської імперії.

Список використаних джерел

- Архипова Т. Комитет западных губерний. 1831–1848 г. / Т. Г. Архипова // Труды Московского государственного историко-архивного института. М., 1970. – Т. 28.
- Аскоченский В. Дневник / В. И. Аскоченский // Исторический вестник. – 1882. – Т. 7. – № 1–3; т. 8. – № 4–6; т. 9. – № 7–9; Шестаков И. Полвека обыкновенной жизни. Воспоминания / И. А. Шестаков. – М., 2006. – 784 с.
- Блинов И. Отношения Сената к местным учреждениям в XIX веке / И. А. Блинов // История Правительствующего сената за двести лет. 1711–1911. – Т. 3. – СПб., 1911. – 740 с.
- Бунаков Н. Моя жизнь в связи с общерусской жизнью, преимущественно провинциальной (1837–1905) / Н. Ф. Бунаков. – СПб., 1909. – 364 с.
- Вигель Ф. «Записки» (под редакцией С. Я. Штрайха) / Ф. Ф. Вигель. – М., 2000. – 452 с.
- Градовский А. Д. Система местного управления на Западе Европы и России / А. Д. Градовский. – СПб., 1878. – 221 с.
- Державний архів Волинської області, ф. 359, оп. 1, спр. 217.
- Ефремова Н. Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Ефремова. – М.: Наука, 1993. – 340 с.
- Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. Зайончковский. – М., 1978. – 418 с.
- Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. – 1901. – Кн. 11. – 86 с.
- Колмаков М. Старый суд. Очерки и воспоминания / М. Н. Колмаков // Русская старина. – 1886. – Т. 52. – № 12. – 642 с.
- Лучинский Ф. Провинциальные нравы за последние полвека. Воспоминания / Ф. Лучинский // Русская старина. – 1897. – Т. 91. – Кн. № 9. – 232 с.
- Министерство юстиции за 100 лет (1802–1902). Исторический очерк. – СПб, 1902. – 410 с.
- Морякова О. Система местного управления России при Николае I / О. Морякова. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. – 268 с.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 14392. – Ст. 63, 396.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18643. – 582 с.
- Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18941. – 680 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. VI. – № 4949. – 596 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. X. – № 8185. – 498 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе с 12 декабря 1825 по 28 декабря 1881 г. – Т. XI. – № 9226. – 520 с.
- Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 72, спр. 444, арк. 2.
- ПСЗ-2. – Т. XX. – № 18860.
- Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1284, оп. 19, д. 16; ф. 1263, оп. 1, д. 1112, 1169; ф. 1281, оп. 2, д. 59, 149; оп. 3, д. 42, 53, 57; оп. 1, д. 51.
- РГИА, ф. 1381, оп. 2, д. 1132, л. 60 зв., 61.
- Романович-Славатинский А. Дворянство в России от

начала XVIII века до отмены крепостного права. Свод материала для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Тип. МВД, 1870. – 208 с. 26. РГИА, ф. 1380, оп. 1, д. 95, л. 54–67. 27. Харитонов А. Из воспоминаний А. А. Харитонova (1824–1854) / А. А. Харитонов. – СПб., 1894. – 172 с. 28. Селиванов И. В. Провинциальные воспоминания: Из записок чудака / Собр. и в порядок привел И. Селиванов. [Ч. 1]. / И. В. Селиванов. – Москва, 1857. – 162 с. 29. Фукс В. Суд и полиция / В. Фукс. – М., 1889. – Т. 2. – 368 с. 30. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7354, арк. 16–18. 31. Там само, спр. 10411 а, арк. 62 зв.

Николай Бармак

**РОССИЙСКИЕ СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ
УКРАИНСКОЙ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.**

Рассмотрены вопросы судоустройства Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, включение их в систему регионального управления. Установлено, что российские власти столкнулись с необходимостью учитывать особенности края, с проблемой комплектации персонального состава судебных органов преданными власти чиновниками.

Ключевые слова: судоустройство, губерния, дворяне, дворянское собрание, уездный суд.

Mykola Barmak

**RUSSIAN JUDICIAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN LAND MANAGEMENT RIGHT-
BANK UKRAINE LATE XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY**

The question of judicial Kyiv, Volyn and Podolsk provinces of the empire, their inclusion in the regional administration. Found that the Russian authorities are faced with the need to take into account the peculiarities of the region and the challenge of picking the membership of the judiciary loyal government officials.

Key words: judiciary, province, nobles, nobility assembly, County Court.

УДК 94(477) «1796/1914»:351

Василь Желізняк

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ:
УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ**

У публікації проаналізовано процес формування та вдосконалення російської національної політики. Досліджено місце та роль місцевої адміністрації на чолі із губернатором у реалізації національної політики у Волинській губернії.

Ключові слова: національна політика, ідеологія, губернатор, Російська імперія, Волинь.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія офіційно не здійснювала і не мала національної політики чи національної доктрини, хоча російський історик А. Міллер зауважував, що бажання до збереження і навіть розширення імперії могло поєднуватися із націоналізмом, тобто розглядатися як таке, що відповідало інтересам росіян [9, с. 35]. Із цим твердженням важко не погодитися, адже прихід нової влади на Волині розпочався з «адміністративної русифікації», яка передбачала приїзд російських чиновників найвищого рангу і зростанням кількості росіян в краї, які мали привілейоване становище. Саме державні службовці, які мали дворянське походження і володіли російською мовою, за підтримки війська, розпочинали впровадження національної політики на Правобережній Україні. Проте за умов відсутності єдиного документу, що визначав національну політику, її реалізація залежала цілком і повністю від губернатора. На її впровадження також впливали умови входження історичного регіону до складу імперії та статус, що надавався йому на цей час, який з часом влада, зазвичай, змінювала на більш вигідний їй. Таким чином, на прикладі дослідження окремої адміністративно-територіальної одиниці можна продемонструвати особливості формування та вдосконалення російської національної політики.

Проблемами формування взаємин між народами, які входили до Російської імперії та питаннями впливу на них політики царської влади є у полі наукових інтересів багатьох вчених. Досить важливими є поява саме неупереджених досліджень, таких, як робота О. Міллера. Автор на основі аналізу комплексу нових архівних матеріалів з Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву висвітлює процес прийняття царською владою рішень щодо українського національного руху. Вагомий внесок у дослідження національних проблем Волинської губернії зробив М. Бармак. У своїй монографії автор детально висвітлює процес заселення, господарське та культурне життя, причини та напрямки міграційних потоків серед

німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Н. Щербак у проаналізувала особливості політики імперської влади щодо найбільших етнічних спільнот правобережних губерній, а саме українців, поляків та євреїв. Проте на сьогодні не існує спеціального дослідження владних повноважень волинського губернатора і його впливу на реалізацію урядової політики у Волинській губернії.

Мета статті є висвітлення процесу формування та удосконалення національної політики Російської імперії у її західних губерніях.

Завдання статті дослідити місце та роль місцевої адміністрації на чолі із губернатором у реалізації національної політики у Волинській губернії.

Основи національної політики в Південно-Західному краї були викладені у таємній інструкції генерал-прокуророві, князеві О. Вяземському, в якій зазначалося: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, що правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитись з ними як із чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали виглядати, як вовки в лісі» [14, с. 253–254]. У цій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкуп, терор і всякого роду натиск [4, с. 144]. Попри перераховані рекомендації, щодо діяльності місцевих адміністрацій на Волині початку XIX ст. офіційна політика щодо «южанів»-українців не була дискримінаційною. Так, наприклад, австрійський історик А. Каппелер становище українців в імперії описував наступним чином: «Українцям і білорусам офіційно прирахованих до росіян, в принципі була відкрита люба кар'єра – при умові, що вони володіють російською мовою. Не було перепон і у дітей змішаних шлюбів росіян і українців (такі шлюби, власне і не рахувались змішаними – примітка автора). Українці не виокремлювались і не принижувались ні по конфесійним, ні по расовим міркуванням» [9, с. 37]. Таким чином, російська імперська політика, дійсно, спрямовувалася на покращення становища українців, але лише тих, які приймали російську мову культуру і мали стати опорою самодержавства в краї, проте проведені зміни не покращували становища українців як окремої нації.

На Волині влада зіткнулася із ще одним із слов'янських народів – поляками, які були магнітерією краю та представляли в абсолютній більшості шляхту, тобто дворянством краю, з інтересами якої влада рахувалася аж до Листопадового повстання 1830 р. Науковці по-різному пишуть про причини такого «поблажливого» ставлення самодержавства до шляхетства. Так, наприклад, В. Шандра називає цей час «перехідним періодом», який був вимушеним відступом, після якого одразу мав розпочатися процес освоєння цих земель, а польське повстання було лише його каталізатором. Л. Рафальський, вивчаючи етнічний склад найвищих губернських установ Волинської губернії на початку XIX ст. дослідив, що майже всі важливі губернські посади, починаючи від губернатора й закінчуючи канцелярськими службовцями, займали поляки. Такий стан речей він називав «волинською революцією». А вже з 1816 – до 1828 рр. губернією управляли губернатори В. Гіжицький, М. Бутовт-Андржейкович та віце-губернатори К. Снарський, П. Плятер, Ф. Любомирський, які були поляками. Цей період в історії Волині відзначався особливим пошануванням польської мови, культури й традицій у цьому краї, що в комплексі автор назвав «польським режимом» [11].

Усі неслов'янські народи влада відокремлювала в окремий адміністративно-юридичний стан – іногородців, що обумовлювалося низьким рівнем їх громадянськості, внаслідок якого державні тягарі можуть бути до них застосовані лише з найбільшою поступовістю, через своєрідний лад їх побуту. До числа іногородців на праві виключення увійшли і євреї [8].

Політика щодо євреїв у Російській імперії мала обмежувальний характер і спрямовувалася на запобігання проникненню їх у великоросійські губернії, зосередивши їх переважно в західних регіонах імперії, до переліку яких входила і Волинської губернія [1, с. 121]. Смуга була скасована лише в 1917 р., після Лютневої революції, згідно із законом «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 2 квітня 1917 р.

Німецькі колоністи з'явилися на Волині ще у XVIII ст., проте масового і організованого характеру переселення набуло після встановлення самодержавства в краї на початку XIX ст. Посилена зацікавленість влади щодо приїзду на Волинь іноземних колоністів мала на меті не тільки сприяти економічному піднесенню краю, а й отриманню у майбутньому лояльних владі землевласників на національних окраїнах імперії. Ставлення влади до колоністів кардинально змінилася наприкінці XIX ст., оскільки для переселенців «чужими були інтереси держави яка їх прихистила». Для влади переселенці були загрозою на західних кордонах, адже не усі вони мали російське підданство, проживали відокремлено і не контактували з селянами. У одному зі звітів волинський губернатор Фон-Валь Віктор Вільгельмович наполягав на зміні становища німецьких

колоній. Губернатор пропонував переселити колоністів в внутрішні губернії і змінити закон про прийняття підданства неповнолітніми дітьми іноземців [15, с. 177]. Такий стан речей був результатом непродуманої національної політики та наявність у колоністів власної освіти, що дозволила їм зберігати мову, звичаї і традиції, ментальність і культуру, а головне національну самобутність.

Прихід до влади імператора Миколи I, розпочався повстанням декабристів 14 грудня 1825 р., що продемонструвало необхідність проведення у Російській імперії перетворень для збереження та укріплення існуючого політичного ладу. Уряд зрозумів, що немає всеосяжного контролю над розвитком громадської думки в імперії. Першочерговим завданням влади стає підпорядкування основних сфер, що впливають на формування громадської думки, для її використання в інтересах уряду. Доктрина С. Уварова початково мала структуру національно-державної ідеології, включаючи у себе, відповідно, дві однаково значимі та взаємозалежні ідеї: національну і державну. Однак така постановка питання найбільш ефективною була лише у центральній частині Росії, в межах так званої «Великоросії», вступаючи, при цьому в протиріччя з поліетнічністю Російської імперії. Концепція «офіційного націоналізму», що створюється у рамках зміцнення імперського абсолютизму, змушувала уряд реалізовувати ідеологічну програму багато в чому через уніфікацію імперії і культурну інтеграцію неросійських народів.

Своєрідним опорним пунктом цієї політики ставали губернії Південно-Західного краю. Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину російську націю мало значною мірою сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні окреслюється на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, які умовно співпадали із уварівською тріадою: зміцнення позицій Православної церкви, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперських і розширення впливу російської освіти, спрямованої на створення єдиної російської народності. Діяльність міністерства освіти в Західному краї зводилася головним чином до протистояння російського впливу польському та римо-католицькому [3, с. 33]. Для запобігання проникненню та розповсюдженню у підданих «шкідливих» ідей і понять, С. Уваров на перше місце ставив, передусім, пропаганду урядової думки, офіційної ідеології.

Таким чином, у міністерстві народної освіти, під головуванням С. Уварова, чітко простежується прагнення уряду встановити повний контроль над освітою з нижчих його ступенів – до найвищих. Подібний контроль мав стати одним із найважливіших засобів пропаганди, доктрини, проголошеної С. Уваровим. Викладачі, на думку міністра, мали «стати гідним знаряддям уряду», читаючи російську науку, засновану на російських початках, і впроваджуючи у свідомість студуючої молоді теорії, вигідні уряду.

Українці в кількісному співвідношенні від усіх мешканців Волинської губернії становили дві третини і були найважливішим об'єктом здійснення національної політики, яка кардинально змінилася після Листопадового 1831–1833 рр. та Січневого 1863 р. польських повстань. Поразка повстань дозволила владі ліквідувати здобутки культурно-освітньої діяльності поляків на території Волині, розпочався процес згортання польського шкільництва, що збереглося лише на приватному рівні. Частина польських навчальних закладів піддали «одержавленню», в губернії влада розпочала витісняти польську мову зі сфери освіти, під пильним наглядом губернатора та контролем генерал-губернатора. Д. Бібіков проводив політику переслідування й закриття польських та впровадження російських початкових шкіл, які мали стати опорою русифікації [18, с. 239].

Закриттям польських початкових шкіл та відкриттям церковно-парафіяльних шкіл, губерньська влада, до початку 60-х рр. XIX ст., зосередила майже всю початкову освіту в руках духовенства, яке прагнуло «не стільки навчати, скільки виховувати дітей в душі православної віри як істинної релігії», що працювало на проект «великої руської нації» [6, с. 42]. Представники місцевої влади були переконані в необхідності провадження навчання серед місцевих селян лише російською. У 40–60-х рр. XIX ст. розгорталась боротьба на Волині між поляками і місцевою адміністрацією за прихильність українських селян, щодо яких у ворогуючих сторін було лише спільне те, про що слушно зауважував Д. Бовуа, що «Ні в поляків, ні в росіян не виникає навіть гадки ... про те, що українському народові було б логічно молитися рідною мовою. Обмінюючись аргументами, обидва гегемони прагнуть довести лише те, що українська мова – це діалект його власної» [2, с. 123]. Архівні документи демонструють, що корінне населення Волинської губернії бажало навчатися рідною мовою, а не російською. Наприклад, селяни с. Городка Рівненського повіту зверталися до волинського губернатора, що більше користі їм було б від навчання, що здійснювалося б їх рідною мовою, а у церковно-приходських школах воно ведеться переважно російською [5, арк. 190]. Такі звернення залишалися поза увагою волинського губернатора, який, зазвичай, їх ігнорував. Як наслідок, українці у будь-якому випадку мали навчатися чужою для них мовою і були лише

об'єктом боротьби для влади, яка в особі губернатора прикладала усі зусилля для виховання відданого царському дому та російському православ'ю населення краю. Під час повстань, результати урядової освітньої політики, яскраво продемонстрували селяни, які стали на захист Російської імперії.

Засоби впливу на формування проекту «великої руської нації» зростали з кожним десятиріччям XIX ст. разом із модернізацією, появою нових можливостей комунікації (будівництво шляхів, транспортного сполучення, розвиток міст), а також з появою в губернському центрі друкарні та центральної періодичної преси, що були під контролем волинського губернатора.

Незважаючи на успіхи національної політики під час повстань, реалізація її кінцевої мети з утворення єдиної «великої руської нації», зокрема на Волині, було неможливим, про що звітували губернатори. Губернатор С. Суходольський про ситуацію в освіті українців писав, що «на Волині є 2075 шкіл, де навчається 72307 учнів... 3,5 % населення краю мають можливість навчатися, саме тому такий поганий показник залишає місію школи недосяжною» [17, арк. 9–9 зв.]. Наприкінці XIX ст. українці були найменш грамотними серед усіх національних груп Волині. У містах Волинської губернії, починаючи із 70-х рр. XIX ст. на освіту з бюджету виділялось лише 0,6 % [13, с. 35]. Хоча, за твердженням українського історика С. Стельмаха в Російській імперії «... шкільна політика переплелася з національною, головне завдання якої полягала у поступовому злитті національних окраїн в єдину державу за допомогою денационалізації і насильницької політики русифікації» [12, с.12]. Цікаво, що волинський губернатор головував в бюджетному комітеті і міг збільшити фінансування освіти.

З часом політичного значення набуло питання про мову навчання, а оскільки головним підручником слугувала Біблія, її хотіли перекласти на українську мову, що розглядалось як можливе Синодом. Рішуче проти цього виступав київський генерал-губернатор М. Анненков, попереджаючи: «Домігшись перекладу на малоросійське нареччя Святого Письма, прихильники малоросійської партії досягнуть, так би мовити, визнання самостійності малоросійської мови, і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться і, спираючись на відокремленість мови, стануть заявляти про визнання автономії Малоросії» [7, с. 221]. Під впливом цього та багатьох інших подібних донесень центральній владі, міністр внутрішніх справ П. Валуєв підписав циркуляр 18 липня 1863 р., яким писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. Хоча Валуєвський циркуляр запроваджувався як тимчасовий захід, але пізніше був підтверджений Емським указом 1876 р. і зберігав свою силу аж до революції 1905 р. У Волинській губернії циркуляри своєю заборонаю друку на українській мові Святого Письма, мали на меті також завадити поширенню штундо-баптизму на Волині, який, за свідченням православного духовенства Волині, набирав загрозового характеру [10, с.176].

Загалом антиукраїнські заборони 1863 і 1876 рр. були спрямовані головним чином не проти українського населення як такого, а проти української інтелігенції, тобто проти українського націотворення, оскільки населення Волинської губернії у своїй більшості було неграмотним, а заборони стосувалися писемності. Тож, заборонними заходами проти української мови, як слушно зауважує В. Шандра, верховна влада переслідувала важливу для себе мету – не дати їй можливості стати основним елементом при творенні української ідентичності [16, с. XXV].

Відсутність перекладу Біблії українською мовою в Російській імперії не завадило їй за допомогою Російського Біблійного Товариства перекласти Біблію на 70 мов меншин її імперії. Доречно зауважити, що хоча переклад здійснювався з метою здійснення місіонерської діяльності серед іновірців, проте переклад водночас визнавав їх право на існування як окремої нації зі своєю власною мовою. Саме тому відсутність «української» Біблії мала фундаментальне значення для російської влади, оскільки визнання існування української мови могло зруйнувати теорію єдиного руського народу і спонукати до появи автономістських чи національно-визвольних рухів.

Національне питання займало важливе місце у внутрішній політиці російського уряду у Волинській губернії, оскільки об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину загальноруську націю повинно було в значній мірі сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Уряд за допомогою волинського губернатора, намагався перетворити усе населення Волині в одну єдину руську націю із однією для всіх культурою, освітою, мовою. Найбільшим ворогом влади був звичайно польський сепаратизм і його можливий союзник український. Саме тому волинський губернатор боровся із проявами будь якої самоідентифікації українців, в чому вбачалась загроза існуванню імперської влади в краї.

Реалізація імперської національної політики на Волині не досягла поставлених завдань і значною мірою, саме завдяки існуванню у багатьох меншостей Волині своїх самостійно сформованих, самодостатніх приватних освітніх систем, які були ізольовані від зовнішніх впливів. Українці Волинської губернії були найменш грамотними, що і стало перепоною, яка заважала

створенню «великого руського народу», творення якого влада здійснювалося переважно за допомогою системи освітніх закладів.

Отже, реалізація національної політики в Російській імперії на Волині проводилася у формі внутрішньої колонізації, яка мала завершитися повномасштабною асиміляцією місцевого населення, а волинський губернатор очолював і скеровував цей процес у потрібне русло, в залежності від політичної ситуації в краї, уповільнюючи чи пришвидшуючи її. Дослідження національної політики Російської імперії на Волині як частини/складової внутрішньої колонізації є перспективним напрямком подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 208 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа; пер. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
3. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. Гаухман // Волинські історичні записки: збірник наукових праць. – 2010. – Т. 5. – С. 32–37.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 206, оп. 1, спр. 39, 205 арк.
6. Жилюк С. І. Російська Православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
7. Западные окраины Российской империи. *Historia Rossica* / М. Долбилов. А. Миллер (ред.). – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с, ил.
8. Иногородцы [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/45355/Иногородцы.
9. Миллер А. И. «Украинской вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
10. Питання про малоросійський говір по відношенню до штундизму // Волинські єпархіальні відомості. – 1881. – Ч. 6 (неоф.). – С. 176–183.
11. Рафальський Л. Административные порядки на Волини в период польского режима с 1816 по 1828 год / Л. Рафальський // Волинские епархиальные ведомости. – 1887. – № 15. – С. 455–745.
12. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 19 с.
13. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. доктора істор. наук. 07.00.01 – історія України / Ф. Я. Ступак; Держ. вищ. навч. заклад «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.
14. Терещенко Ю. І. Історія України: у 2-х кн. Кн. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. – К.: Сільгоспосвіта, 1995. – 424 с.
15. Тхоржевский И. И. Исторический обзор деятельности Комитета министров Т. 4: Комитет министров в царствование императора Александра Третьяго (1881 г. 2 марта – 1894 г. 20 октября) / И. И. Тхоржевский; под ред. Куломзина. – СПб.: Изд. Канцелярии Комитета министров, 1902. – 472 с.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Інститут історії України, 2013. – LXII; 810 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 626, спр. 426, 17 арк.
18. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія / Н. О. Щербак. – К.: Ризографіка, 2005. – 616 с.

Василий Желизняк

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ВОЛЫНЕ: УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В публикации проанализирован процесс формирования и совершенствования российской национальной политики. Исследовано место и роль местной администрации во главе с губернатором в реализации национальной политики в Волынской губернии.

Ключевые слова: национальная политика, идеология, губернатор, Российская империя, Волынь.

Vasyl Zheliznyak

NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN VOLYN: ADMINISTRATIVE ASPECT

The process of the formation and improvement of the Russian national policy will be analyzed in this publication. It was researched the place and the role of the local administration, headed by the Governor in the implementing national policy in the Volyn province.

Key words: national politics, ideology, governor, Russian empire, Volyn.

УДК 908 (477-25) «18»

Олена Кохан

**МАЙНОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА
В КІНЦІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.**

У статті розглядається майнове становище київського міщанства в кінці XVIII – всередині XIX ст. Важливою подією для виділення міщан серед іншого населення міста стало поширення імператорського маніфесту на Київ у 1775 р. Згідно з ним, серед усіх киян було виділено купецтво, поділене на три гільдії, та міщанство, яке стало одним із найбідніших соціальних станів у місті. На початку XIX ст. вартість міщанських будинків коливалася від 2 – до 600 крб., причому більшість володіла будинками, вартістю від 20 – до 100 крб. Найчастіше це були дерев'яні, напіврозвалені будинки, про що можемо судити з деяких справ Київського міського сирітського суду. Відповідно, міщани володіли невеликою кількістю майна, а деякі навіть жебрали. Зamoжні міщани були дуже рідкісним винятком.

Ключові слова: міщани, Київ, житло, майно, диференціація.

Завдання статті полягає у з'ясуванні майнової диференціації київського міщанства в кінці XVIII – всередині XIX ст., оскільки міщани були найчисельнішим соціальним станом, який проживав на той час у Києві.

Майнове становище київського міщанства в кінці XVIII – всередині XIX ст. малодосліджене в сучасній історіографії. Це питання частково висвітлювали історики кінця XIX ст., які публікували свої дослідження та спогади в часописі «Киевская старина». Зокрема, такі історики, як М. Чалий, Н. Лесков, С. Писарев та І. Каманін звернули увагу на матеріальне становище киян, які проживали у різних частинах міста, а також на цінову політику на продукти харчування.

Важливою працею для вивчення матеріального становища київського міщанства вказаного періоду стало «Статистическое описание Киевской губернии» губернатора І. Фундуклея. У ній він звернув увагу на одяг та місця проживання київських міщан.

Однією із сучасних праць, у якій частково згадується київське міщанство, є робота «Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.», яку видали співробітники Інституту історії НАН України І. Гуржій та О. Гуржій. У ній автори зазначили, що з 1775 р. купецтво виділилося серед інших категорій городян і було поділене на три гільдії, у відповідності з майновим становищем. Міщанство ж стало одним із найбідніших соціальних станів тодішнього Києва.

Зважаючи на недостатню вивченість цієї теми, у статті використано справи Державного архіву міста Києва, які стосувалися матеріального становища міщан. Зокрема, це справи 1 фонду «Київський міський магістрат», 17 фонду «Київська міська дума» та 164 фонду «Київський міський сирітський суд».

У статті зупинимося на дослідженні вартості будинків, одягу та предметів побуту міщанства. Також звернемо увагу на найбідніших осіб серед міщан та місця їхнього проживання.

До 1775 р. київські міщани й купці не розділялися на два окремих стани. Після поширення на Київ імператорського маніфесту, виданого 17 березня 1775 р., серед усіх категорій городян було виділено купецтво, як окремий стан, що не пов'язувався з іншими категоріями городян і був поділений на три гільдії, відповідно до оголошеного ними власного капіталу. Також виділялися міщани, як окремий соціальний стан, члени якого не могли заплатити гільдійський збір у розмірі 500 крб., це означало, що міщани складали одну із найбідніших верств міського населення [1, с. 67].

Ще на початку XVIII ст. міщани й купці отримали право на приватну власність, за винятком права на землю, а вже на початку XIX ст. – й на володіння нею. 3 травня 1783 р. імператрицею Катериною II виданий іменний указ «О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам...», який регулював майновий ценз та соціальний статус міщан і купців, а також регламентував справи з успадкування маєтків. У 1824 р. всіх міщан Російської імперії поділено на дві підгрупи за майновим становищем, в залежності від зайнятості, майна та промислового свідоцтва [1, с. 77–78; 2, с. 117–118, 498].

Зважаючи на отриманий дозвіл володіти землею, деякі київські міщани цим скористалися. Наприклад, міщанин Захарченко у 1803 р. мав ділянку на Трухановому острові, розміром 40 десятин 2055 кв. сажнів [3, с. 16].

У 1832 р. прийнято закон про почесне громадянство, яке спершу могли отримати лише діти особистих дворян та купці. Звання почесного громадянина звільняло від подушного податку, рекрутської повинності та тілесного покарання. Згідно з наказом, що вийшов ще 19 жовтня 1831 р., до почесних громадян належали художники, лікарі, учителі й адвокати. Вже в 1839 р. це звання почали отримувати й міщани, проте лише ті, чиї батьки належали до купецького стану і мали цивільні чини, що було радше винятком, аніж правилом. У «Своде законів», перевиданому в 1857 р. зазначалося, що почесне громадянство могли отримати міщани й купці, які закінчили Московське або Петербурзьке комерційні училища чи гімназії із золотою або срібною медалями [4, с. 212–213; 5, с. 230]. До 1860-х рр. у всій Російській імперії чисельність почесних громадян була незначною: в 1820 р. їх було лише 150, а в 1863 р. – 17833 [2, с. 526].

У 1840-х рр. більшість міського населення Російської імперії складали міщани, а почесні громадяни й купці перших двох гільдій – меншість, яких до того ж зовсім не було в більшості міст [6, с. 326].

У 1834 р. в містах виник новий стан – громадяни. Ними ставали колишні шляхтичі, які з того часу почали зачислятися до податного стану. Громадяни поділялися на приписаних до міст, які жили на власних землях та заселених на землях поміщиків. У 1845 р., згідно зі списками казенної палати, до першого розряду почесних громадян належали 24 осілі родини та 7 самотніх осіб, а до першого розряду громадян – 557 осілих родин та 167 самотніх осіб. До другого розряду належало 27 родин, з яких одна – почесні громадяни, що жили на власних землях, та 23 родини почесних громадян і 4 самотні особи, що жили на поміщицьких землях [5, с. 230–231].

Громадяни належали до нижчого дворянства й займали вигідні посади, такі, як: економічні – у маєтках та повірені у справах. Деякі з них жили в містах і займалися торгівлею або промислами [5, с. 151].

У 1812 р. в Києві почесних громадян разом з чиновниками Київського магістрату було 136 [7, арк. 47–50]. Проте більшість київських міщан все ж таки були бідними й жили в дерев'яних будинках. На той час вартість міщанських будинків коливалася від 2 – до 600 крб. Переважна більшість володіла будинками вартістю від 20 – до 100 крб. і лише незначна частина – понад 200 крб. і дорожче. Будинок, що коштував 600 крб., належав міщанину Петру Логвину. Він складався з корпусу, зробленого за старим планом, і дерев'яного флігеля, а біля будинку розміщувався город [8].

Якщо порівнювати вартість міщанських будинків на початку XIX ст. з цінами на житло всередині XIX ст., то варто зазначити, що вже в 1840 р. винайняти квартиру в Києві можна було не менш, ніж за 12 крб. Це дорівнювало половині вартості більшості міщанських будинків початку століття [9, с. 726].

Загалом, більшість жителів губернських та повітових міст мали власні невеличкі будинки. Окрім того, на відміну від села, в місті була можливість заробити на здачі житла в оренду. Переважно здавали гарнізонним офіцерам, учителям, лікарям та чиновникам, які приїжджали в місто тимчасово, для виконання службових обов'язків [4, с. 77].

Різні судові справи, що стосувалися майнових питань купців та міщан, вирішувалися в загальній присутності магістрату або ратуші з повітовим судом [10]. У Києві міщанські скарги вирішував магістрат. Наприклад, до таких скарг належала скарга солдатки Марії, яка стверджувала, що київський міщанин Городецький вкрав у неї гаманець, коли вона його дістала, щоб розплатитись за горілку. Іншим прикладом було вирішення грошового питання між міщанами, які не могли між собою домовитися про погашення боргу за купівлю майна. Магістрат постановив розділити суму, яку мав сплатити Ігнат Волехович, на декілька частин [11].

Боргові питання були доволі частими в судових справах між міщанами. Однією з них була справа, у якій київський міщанин Гаврило Масловський, який орендував ятку в міщанина Борщевського, заборгував йому 87,5 крб. і був неспроможний погасити борг, бо був настільки бідним, що таких боргів у нього було декілька. Особисто Борщевський подав скаргу в магістрат не лише на нього, а й на іншого міщанина Василя Тохая, який заборгував йому таку ж суму. Київський магістрат, розглянувши скаргу, порадив Борщевському тимчасово здавати ятки іншим орендарям, доки ті двоє йому не заплатять усією суми [12].

Питання опікунства та розподілу майна після смерті міщан вирішував сирітський суд. Наведемо декілька прикладів таких судових рішень Київського сирітського суду. В 1826 р., після смерті київського міщанина Гаврила Дяченка, троє його малолітніх дітей: Степан, Марфа і Меланія, яким було, відповідно, 7, 12 і 9 років, залишилися під опікунством київського міщанина Павла Лисенка і жили в невеличкому будиночку, що розміщувався у Плоскій частині міста, в урочищі Глибочиця [13, арк. 23].

У 1828 р. помер київський міщанин Іван Володимирович Добровольський, який з 1816 р. належав до чоботярського цеху. Після його смерті залишилися сиротами малолітні діти: син

Володимир та дочка Агафія, яким було, відповідно, 5 і 3 роки, а його дружина Євдокія на той час вже вдруге вийшла заміж. Міщанин І. Добровольський залишив після себе дерев'яний будинок в Печерській частині Києва. Будинок складався з двох житлових кімнат, у першій з яких була цегельна піч з простих кахлів, а в другій піч для варіння також із простих кахлів. Будинок мав шість невеликих вікон, чотири з яких були вставними на залізних завісах, а також двері на залізних завісах. Біля будинку розміщувалися три невеликих сарайчики із соснового дерева, два з яких вже були дуже старими, а також необставлений земляний погріб, покритий старими пластинами. Огорожа навколо будинку була із соснового дерева, але вже дуже стара, а ворота – на залізних завісах. Під час опису будинку І. Добровольського, його було оцінено у 8–10 крб. Окрім того, в будинку знаходилися речі, оцінені, відповідно, таким чином: 10 ікон – 3 крб., 40 картин – 11,1 крб., інших речей – 94,1 крб. [14, арк. 1–7 зв.].

У 1833 р. померла міщанка Ксенія, яка залишила у спадок своїй матері Марфі заячу шуба з лисячим коміром, жіночий гарнітурний халат, демітонний халат (із демікотону, цупкої бавовняної тканини – примітка автора), заячий кожушок, пару жіночих ситцевих суконь, шовкову хустку, п'ять подушок, скриню та 250 крб. Окрім матері, у Ксенії залишився сиротою син Олексій, якому його дід Іван Гаврилов дав 100 крб. [15].

Серед міщан була також і біднота, яка ходила по місту й жебрала. Після виходу наказу «О искоренении бродячества нищих» від 23 травня 1825 р., таких осіб ловила поліція й приводила в магістрат, який передавав їх міській громаді, або родичам, щоб ті ретельно слідкувала за ними й ніколи більше не дозволяла йти з місця приписки й ходити вулицями та іншими місцями. Наприклад, такими особами, які просили милостиню, були київські міщани Михайло Антонов, Наталія Лебедева, Андрій Малиновський, Олексій Савранський, Григорій Єфремов та Анастасія Випкиченкова [16, арк. 2–4]. Якщо ж у безпритульної особи не було приписки, то поліція відводила її в міську думу для встановлення особи. Коли ж виявлялося, що та особа належала до міщанства, то її справу передавали в магістрат [17; 18].

Особливо багато безпритульних з'явилося після початку розширення будівництва Печерської фортеці в 1849 р. Пов'язано це було з тим, що, руйнуючи будинки під будівництво, людям хоча й виплачували компенсацію, проте вона була дуже незначною, й біднота не могла за такі гроші побудувати щось краще [19, с. 236–237].

Найбіднішими на той час вулицями на Печерську були Мала Шиянівська та Велика Шиянівська, що знаходилися за печерським базаром. Жителі тих вулиць мали напіврозвалені хатки, які до того ж було заборонено ремонтувати для того, щоб найближчим часом їх зносити для будівництва фортеці. Більшість тих, хто там мешкав, не мали паспортів [19, с. 239–241, 265].

Ще однією місцевістю, де жила київська біднота, були так звані Хрести, що розміщувалися на Печерську, недалеко від сучасної станції метро «Печерська». Хрести знаходилися в ярах і складалися з розвалених хатинок і землянок, де жили повії, п'яниці, злодії, відставні чиновники, які спилися, а також найбільш бідні робітники та ремісники. Вдень там проходити було небезпечно, а вночі взагалі неможливо [20, с. 73–77].

Аристократичною ж частиною вважалися Липки, де жили найвищі чиновники у власних одноповерхових будинках із садами та декілька поміщиків [20, с. 75].

Багато маленьких хатинок розміщувалося тоді біля ярів та обривів, що простягалися від Царського (Маріїнського) саду і Микільського монастиря вниз до Дніпра [20, с. 76].

У кінці XVIII ст. життя в Києві було відносно недорогим, про що свідчить запис, зроблений одним богомольцем у 1797 р. Так, квас тоді коштував 2 коп., мило й масло – 2 коп., свічки в церкві – 4 коп., горілка – 5 коп., проскури – 4 коп., а в лазню можна було сходити за 5 коп. [21, с. 543].

Про цінову політику в Києві в кінці XVIII – всередині XIX ст. можемо говорити на прикладі чверті жита, яка в червні 1795 р. коштувала 4,55 крб., а в листопаді вже 2,1 крб. Така ж кількість жита в червні 1845 р. коштувала вже близько 9,1 крб., а в листопаді – близько 16, 5 крб. Таким чином, середня річна ціна чверті жита в 1795 р. складала 3,65 крб., а в 1845 р. – до 12,8 крб. Звідси випливає середня ціна за 1745–1845 рр., яка дорівнювала 8 крб. 22 ½ коп. [22, с. 194–195].

Якщо порівняти Київ з іншими містами Російської імперії, то побачимо, що й там більшість міщан складала міська біднота. Так, у Москві в середині 1840-х рр. близько ¾ міщан не мали власних будинків, майже чверть із них були неспроможні сплачувати державні податки, і лише менше половини московських міщан займалися якоюсь постійною господарською діяльністю. У 1841 р. в Москві та Московській губернії було більш ніж 6 тис. осіб, які ходили містами й селами і жебрали; з них близько 2 тис. були міщанами. Основними причинами бідності міщанського середовища були високі податки та збір недоїмок [4, с. 228–231].

Одягалися київські міщан у сорочки з відкладними комірами без шиття заплоччю, напівкофти з напівтонкого сукна, іноді у вигляді однобортних геймерок, що застібалися на гачки, а найчастіше – у вигляді плаща з рукавами й великим коміром. Багато хто з міщан носив сюртуки звичайного

крою, а найбідніші – звичайні селянські свити з товстого сукна. Влітку міщани одягалися в матерчаті сюртуки з кольорового демікотону або ластику, жилети, а на шию пов'язували хустки. Зимовий одяг складався з кожуха з відкладним коміром, покритим кольоровим демікотонем, або з напівтонкого сукна. У найбідніших міщан були прості кожухи. Шапки були вишиті із сірих смушок з кольоровими верхами [5, с. 285].

Міщанки також носили сорочки й інший одяг без шиття заповоччю, але з відкладними комірами. Замість плахт і запасок, які носили селянки, одягали шерстяні й ситцеві спідниці, переважно яскравих кольорів. Влітку замість свит міщанки одягли каптани – верхні сукні до колін, здебільшого ситцеві, а взимку – криті кожухи. На голови жінки пов'язували кольорові хустки поверх чепчиків, а дівчата ходили простоволосі, іноді прикрашаючи коси стрічками й квітами [5, с. 285].

Таким чином, більшість київських міщан були незаможними особами й жили в дерев'яних будинках, вартість яких коливалася від 2 – до 600 крб. Переважна більшість володіла будинками вартістю від 20 – до 100 крб., і лише незначна частина – понад 200 крб. У більшості випадків, що стосувалися передачі спадку після смерті когось із міщан, спадкоємці отримували старі занедбані хати із незначною кількістю одягу, предметів побуту та ікон. Іноді траплялися навіть випадки, коли міщани ходили й жебракували. Особливо збільшилася кількість таких міщан після знесення будинків на Печерську й початку будівництва Печерської фортеці. Сприяли цьому також і часті стихійні лиха, від яких найбільше потерпав Поділ. Усіх, хто жебрав, київська поліція приводила в магістрат і, після встановлення особи, відправляла на поруки до родичів.

Ще на початку XVIII ст. міщани й купці отримали право на приватну власність, крім землі, а вже на початку XIX ст. – й на володіння нею. Ті з міщан, які володіли достатньою для цього кількістю грошей, купували землю, як це зробив міщанин Захарченко, який у 1803 р. володів ділянкою, розміром 40 десятин 2055 кв. сажнів, що знаходилася на Трухановому острові.

У 1839 р. звання почесного громадянина почали отримувати не лише діти особистих дворян та купці, а й міщани, хоча й не всі, а лише ті, чий батьки належали до купецького стану і мали цивільні чини, що було радше винятком, аніж правилом. Почесне громадянство звільняло від сплати подушного податку, несення рекрутської повинності та тілесних покарань.

У 1812 р. у Києві почесних громадян разом з чиновниками київського магістрату було 136. Серед київського міщанства почесних громадян не було. Основними причинами бідності міщанської середовища були високі податки та збір недоїмок.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / І. І. Гуржій, О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 284 с.
2. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX века): В 2 т. / Т. 1. – 3-е изд., испр., доп. / Б. Н. Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил.
3. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга третя. Окремі епізоди з історії м. Києва / В. В. Ковалинський. – К.: Купола, 2004. – 452 с.
4. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.: ил.
5. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. – Ч. 1. – 549 с.
6. Дитятин И. Городское самоуправление в России / И. Дитятин. – Ярославль: Типография Г. В. Фильк, 1877. – 563 с.
7. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 1, оп. 1, спр. 104, 82 арк.
8. Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 1, спр. 287, 9 арк.
9. Чальїй М. К. Воспоминания М. К. Чалого. 5. Университет (1840–1844) / М. К. Чальїй // Киевская старина. – Кн. 9. – 1889. – С. 709–726.
10. Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2 А, спр. 287, 29 арк.
11. Там само, спр. 198, 286 арк.
12. Там само, спр. 935, 1 арк.
13. Там само, спр. 23, 48 арк.
14. Там само, ф. 164, оп. 1, спр. 21, 203 арк.
15. Там само, спр. 22, 46 арк.
16. Там само, спр. 399, 6 арк.
17. Там само, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 63, 4 арк.
18. Там само, спр. 58, 16 арк.
19. Лесков Н. Печерские антики. (Отрывки из юношеских воспоминаний) / Н. Лесков // Киевская старина. – Кн. 2. – 1883. – С. 235–268.
20. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – Кн. 4. – 1892. – С. 71–88.
21. Писарев С. Путевые заметки от Смоленска до Киева / С. Писарев // Киевская старина. – Кн. 3. – 1887. – С. 537–544.
22. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин // Киевская старина. – Кн. 8. – 1888. – С. 157–195.

Елена Кохан

ИМУЩЕСТВЕННАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ КИЕВСКОГО МЕЩАНСТВА В КОНЦЕ XVIII – СЕРЕДИНЕ XIX ВВ.

В статье рассматривается имущественное положение киевского мещанства в конце XVIII – в середине XIX вв. Важным событием для выделения мещан среди остального населения города стало распространение императорского манифеста на Киев в 1775 г. Согласно ему, среди всех киевлян было выделено купечество, разделенное на три гильдии, и мещанство, которое стало одним из самых бедных сословий в городе. В начале XIX в. стоимость мещанских домов

колебалась от 2 – до 600 руб., причем большинство владело домами стоимостью от 20 – до 100 руб. Чаще всего это были деревянные, полуразвалившиеся дома, о чем можем судить из некоторых дел Киевского городского сиротского суда. Соответственно, мещане владели небольшим количеством имущества, а некоторые даже ходили по улицам и просили милостыню. Состоятельные мещане были очень редким исключением.

Ключевые слова: мещане, Киев, жилье, имущество, дифференциация.

Olena Kohan

PROPERTY DIFFERENTIATION OF KYIV BURGHERS AT THE END OF THE 18TH – IN THE MIDDLE OF THE 19TH

In the paper we considered the property differentiation of Kyiv burghers at the end of the 18th – in the middle of the 19th century. The important event for the selection of the burghers among the other population of the city was the spread of the Imperial manifesto to Kyiv in 1775. According to the manifesto, among the whole population of the city, there were selected merchants, who was divided into three guilds, and burghers, who became one of the poorest people in the city. At the beginning of the 19th century burghers' houses cost from 2 – to 600 rubles. The majority of the burghers owned houses, which cost from 20 – to 100 rubles. Most of all there were wooden dilapidated houses. About that fact we know from the acts of the “Kyiv city orphan court”. So, the burghers owned a small amount of property. Some of them went the streets and asked for handout. Wealthy burghers were very rare exception.

Key words: burghers, Kyiv, dwelling, property, differentiation.

УДК 94 (477) «XIX/XX»: 664.7

Тарас Стоколоса

ТЕХНІЧНІ ВДОСКОНАЛЕННЯ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується розвиток технічної бази борошномельної промисловості Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, губернія, борошномельна промисловість, млин, технічний переворот.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на території Правобережної України значного поширення набула борошномельна промисловість, яка наприкінці століття досягла провідних позицій в економіці краю. Причиною цього був технічний прогрес, який відбувся під час переходу до парової технології виробництва.

Цій проблематиці в історичній науці присвячено не так багато праць. Частково питання розвитку борошномельної промисловості Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. досліджували Л. Мельник [1], А. Лень [2, с. 340–344], М. Москалюк [3, с. 23–26], С. Ганницький [4, с. 131–132] та інші. Зважаючи на це, на сучасному етапі економічного розвитку Української держави, проблематика становлення та вдосконалення борошномельної промисловості набуває дедалі більшої актуальності.

Виходячи з актуальності теми, враховуючи недостатню розробленість цієї проблематики, поставлено за мету: комплексно дослідити та охарактеризувати розвиток технічної бази борошномельної промисловості Правобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Саме тому основними завданнями цієї статті є аналіз процесу еволюції матеріально-технічної бази борошномельної промисловості Правобережної України.

Зростання продуктивності переробної промисловості здійснювалося за рахунок вдосконалень у техніці та технології виробництва. Власники заводів постійно прагнули до збільшення норм експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці і заміну її машинами, поліпшенням технології виробництва тощо [1, с. 75].

Борошномельна промисловість Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розвивалася у вигляді численних дрібних водяних млинів і вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу, або перемелювали зерно селянам для їх власних потреб. Ці млини будувалися як поміщиками, так і селянами [2, с. 340].

Також набули поширення млини, які були складовою частиною або додатком іншого виробництва (винокурного заводу, цукроварні, олійниці, лісопильні тощо). Цей тип млинів

використовував спільні двигуни, а їх продукція була сировиною для подальшого виробництва та йшла на місцевий ринок [1, с. 96–97]. Так, у 1907 р. в м. Вінниці євреєм Мордком Нижнім отримано дозвіл на будівництво парового лісопильного заводу, при якому також діяв млин [5, арк.7–8]. У 1913 р. в с. Криве Озеро Подільської губернії засновано маслобійню та млин, які приводилися в рух від спільного нафтового двигуна [6, арк. 11].

У пореформений період виникають великі механізовані парові млини – спеціально розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначалися значними розмірами виробництва. Вони перемелювали зерно (переважно пшеницю), що привозилася здалеку [3, с. 23].

Для губерній Правобережної України досліджуваного періоду характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) та наплавні. Наплавні млини будувалися лише на великих річках, зокрема, на Дніпрі. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). У разі потреби їх могли переміщувати річкою. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де б на річці чи потоці можна було б зробити греблю й подавати воду до вертикального колеса – привода, закріпленого на горизонтальному встановленому валу. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал і через систему передач запускався в рух механізм молотби зерна.

Стаціонарні водяні млини, залежно від системи приводу, тобто подачі води до колеса, поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах з нижнім боєм, що називалися «підсубійними», колесо оберталося під тиском течії, а у млинах з верхнім боєм – приводилося в рух водою, що жолобами подавалася зверху і спадала на лопаті-ковші. Закріплене на іншому кінці валу палене колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби). Конструкція надавала рух веретену, зачіпаючи кулачками цівки «баклуші», закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала оберталося верхнє жорно, нижній камінь не рухався. Над жорнами був ківш для зерна, а борошно висипалося у спеціальний відсік. Увесь механізм перемелювання зерна встановлювали на невисокому помості [4, с. 131].

З розвитком зернового та борошномельного господарства, після відміни кріпосного права, з'явилися сприятливі умови для масового будівництва вітряків селянами. Зазвичай, їх встановлювали на громадських територіях – вигонах, крутих схилах, при дорогах на польових пагорбах. В Україні набули поширення вітряки різного типу: вітряки-вежі, вітряки-комори на піддашку і вітряки, що повторювали форму культових будівель. Крім цього, їх поділяли на вітряки із поворотним корпусом, з поворотним верхом, зрубні і каркасні, одноповерхові й двоповерхові. За конструктивно-технічним вирішенням вітряки поділялися на стовпні (козлові) й шатрові. Найпоширенішим був перший тип [2, с. 341].

Принцип роботи усіх типів вітряків був майже однаковим. Під силою вітру крила повертали і рухали горизонтальний вал. Разом із валом поверталася насажене на нього колесо з кулачками, яке через «баклушу» рухало веретено з верхнім каменем. Каміні встановлювали на невеликому помості, над ними закріплювали кіш для зерна. Жорна закривали дерев'яним «кожухом». Зерно подавали рівномірно завдяки вібрації спеціального пристрою – «коника». Вітряки були як на один, так і два постави (жорна). Інколи поряд з механізмом помелу встановлювали механічні ступи. Для цього у вал вбудовували навхрест два чи більше брусів. Коли вал обертався, бруси наперемінно піднімали товкачі. Спадаючи, товкачі подрібнювали чи очищали від лушпиння зерно [4, с. 132].

Водяні та вітряні млини існували упродовж тривалого часу. Істотні зміни у борошномельній галузі розпочалися у зв'язку із промисловим переворотом, зокрема, запровадженням на підприємствах парової техніки й високопродуктивних вальцьових верстатів [7, с. 52].

Якщо порівнювати типи млинів, то слід відмітити, що водяні та вітряні млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини відзначалися вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса. Через нестачу води вони працювали лише частину року [1, с. 98]. У середньому термін їх роботи становив сім місяців. На один постав вони перемелювали за добу 5 четвертей (26,6 кг борошна – примітка автора) [8, с. 171]. Бували й винятки. Наприклад, водяні млини поміщика Раціборовського, які знаходилися у Маківській волості Подільської губернії, працювали десять місяців на рік [9, арк. 31 зв. – 33]. Паровий же млин працював увесь рік. Його один постав перемелював у середньому 15 четвертей муки щодоби. Водяні млини будувалися на два-три постави, рідко – на чотири-п'ять, а парові млини мали, зазвичай, не менше трьох поставів [1, с. 98]. Зокрема, паровий млин у Гайсині, який належав відставному поручику Вердеревському, був обладнаний шістьма поставами, з яких три постави мали французькі жорна. Цей млин міг перемолоти 80 четвертей (примітка автора – 2048 кг) зерна щодоби [10, с. 108–109].

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження, починаючи з кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст., вальцьового помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцьових млинів приваблювала в цю галузь чимало капіталів. «В останній час відзначається, що паровим машинам і у нас почали надавати перевагу, незважаючи на порівняно значні витрати, пов'язані з їх будівництвом» [1, с. 98]. У 80-х рр. XIX ст., виробництво борошна все

більше зосереджується на великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів [11, с. 47].

Парові механічні млини різко піднесли продуктивність праці. Вони являли собою систему машин, що приводилася у рух за допомогою пари. Парові млини, спеціально розраховані на широкий ринок збуту, зосереджувалися у великих містах – промислових і торгівельних центрах [2, с. 342]. Весь технічний процес переробки зерна на парових млинах був централізованим. Жодна з виробничих операцій не виносилася за межі закладу. Ця обставина була викликана складністю обладнання і специфічністю технології. Основна конструкція парового млина базувалася навколо рами із жорнами. Рами відомі двох видів: дубові й чавунні. Останні більш популярні. Зазвичай, жорна можна було купити разом із рамами. Жорна для парових млинів виготовляли діаметром біля 1,5 м і товщиною близько 0,3 м. Камінь для них міг бути натуральним та штучним. Середня частота обертання каменя – 110–120 обертів на хвилину при потужності двигуна 15–20 кінських сил [12, с. 114].

Робота на паровому млині здійснювалася наступним чином: зерно підвозилося до млина і піднімалося у мішках на верхній (другий чи третій) поверх млина за допомогою лебідки, для чого у стелі між поверхами був спеціальний отвір. Зерно поступало в ківш, звідки через воронку сипалося на жорна. У вдосконалених млинах зерно, перш ніж потрапити на перемелювання, піддавалося очищенню через зерноочисні машини. Далі зерно провіювалося за допомогою вентиляторів і просіювалося. Пізніше елеватором зерно надходило у «закрома» для очищеного зерна, звідки при потребі поступало на жорна. Після перемолу борошно знову потрапляло на елеватор і транспортувалося на другий поверх млина на петлювальні бурати. Тут борошно просіювалося, великі часточки потрапляли в окремі ящики і звідти надходило на жорна для повторного перемелювання. Один петлювальний снаряд міг сортувати продукти перемолу лише після одного–двох жорнових поставів. Тому кількість буратів для сортування продукту перемолу визначалася кількістю поставів. Поблизу бурата, зазвичай, розміщували ящик на випадок псування борошна чи зупинки петлювального снаряду. В такому випадку розмелювання могло відбуватися безперебійно. Із бурата просіяне борошно надходило у спеціальну камеру для охолодження, а потім трубами насипалося у мішки [2, с. 342].

Існувала значна кількість різновидів парових двигунів. Загалом, вони поділялися на стаціонарні й пересувні локомотивної системи. І ті й інші однаково успішно використовувалися у борошномельному виробництві Правобережної України. Відмінним було лише те, що перші здебільшого мали поширення у містах, а другі – у сільській місцевості. Усім, без винятку, паровим котлам присвоювався цифровий код, так званий «губернський номер котла». Це спрощувало стягнення основного промислового податку з парових млинів – котельного збору. Розпочинати роботу паровий заклад міг лише після отримання офіційного дозволу старшого фабричного інспектора на «встановлення котла» і місячного виробного терміну його роботи. Самовільне встановлення парових двигунів каралося значним штрафом і навіть арештом. Такі жорсткі заходи зумовлювалися частими поломками, вибухами двигунів внаслідок заводського браку або неправильної експлуатації. На ранніх етапах дозвіл на встановлення парового двигуна видавало міське управління, але з 1882 р., зважаючи на численні зловживання, питання спорудження паровиків передано під юрисдикцію губернського начальства [12, с. 116]. Так, більше року тривала процедура отримання дозволу на будівництво парового млина графом Францом Мочидловським у м. Вінниця. Для позитивного рішення у справі він був змушений надати проект та план місцевості, а також затвердити посвідчення від Вінницької міської управи та Вінницького поліцейського управління про відсутність чинників, які б перешкождали будівництву. Остаточний дозвіл на будівництво парового млина із локомотивом Подільське губернське правління надало у другій половині 1882 р. [13, арк. 12 зв.–13].

Обладнання парових борошномельної промисловості Правобережної України практично до кінця XIX ст. було іноземного походження, оскільки обсяги вітчизняного виробництва млинарських машин та їх технічна досконалість були ще не достатніми. Перевага іноземного обладнання над вітчизняним може також свідчити про наміри власників млинарських закладів організувати виробництво на своїх підприємствах «за останнім словом європейської техніки». На це вони не жаліли коштів. Наприклад, 1886 р. Києво-Печерська Успенська Лавра придбала у Варшаві через інженера Яхнера, лише за частин до свого парового млина на набережній Дніпра на суму 15 тис. крб. сріблом. Окрім «варшавської» техніки, значну популярність на Правобережжі набули парові машини і млинарські механізми, виготовлені королівським угорським машинобудівним заводом у Будапешті [12, с. 115].

Упродовж історії парова млинова техніка була освоєна вітчизняними спеціалістами, а її виробництво налагоджене на місцевих підприємствах. Поворотним моментом в історії машинобудування став початок 90-х рр. XIX ст., коли швидкими темпами почала розвиватися металургія [2, с. 342]. Наприкінці XIX ст. перше місце за рівнем розвитку машинобудування займає

Київщина [14, с. 30]. Так, у Києві діяло шість більш-менш значних фірм з виготовлення устаткування для традиційних і парових двигунів. На одному такому підприємстві працювало 10–20 робітників і щорічно вони виготовляли до 50 одиниць різних машин. Однією із найбільш помітних була фабрика Р. Дохмана, заснована 1892 р. у Києві. Також славилися завод Гретера і Кривенка у Києві, заснований 1882 р. та завод млинарських машин Сосновського у м. Звенигородці Київської губернії [15, с. 269; 2, с. 343].

Українські землі за рівнем машинобудування наприкінці XIX ст. вийшли на одне із передових місць в Російській імперії. Зокрема, на частку України припадало виробництво 55,6 % машин та обладнання для борошномельної промисловості, а також 23,4 % виробництва парових машин і 40,7 % локомотивів [16, с. 78–79].

На Правобережній Україні борошномельна промисловість розвивалася досить швидкими темпами. Найбільше тут були помітними такі міста: Київ, Біла Церква, Умань, Вінниця, Бердичів, Ковель, Рівне та Житомир [2, с. 343]. Наприклад, у Києві діяв паровий млин Л. Бродського, обладнаний 4 парами жорен та 23 вальцями. За рік він переробляв 437 тис. пудів пшениці та 17,4 тис. пудів жита [17, с. 180]. У Подільській губернії за показниками випуску продукції в цей час значне місце займав Сутинський млин, який щоденно перемелював 4 тис. пудів. Також зі значним добовим перемелюванням у губернії знаходилося п'ять млинів: Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський та Сокальський. 38 млинів перемелювали щодоби від 1 тис. – до 2 тис. пудів зерна [3, с. 25]. І хоча борошномельна промисловість переживала процес технічного вдосконалення, але для Подільської, Волинської та Київської губерній було характерним не витіснення паровими двигунами водяних, а одночасне їх співіснування [18, с. 88].

Поряд з цим, запровадження парових машин у борошномельне виробництво відбувалося досить повільно [19, с. 67]. Порівняно найбільшими темпи впровадження парової техніки і борошномельне виробництво були у Подільській губернії. Так, у 1875 р. кількість парових млинів і крупорушок тут становила 34. А у Київській губернії – 13 [1, с. 100]. У Волинській губернії, менш розвиненій технічно, на 2993 млини у 1875 р. 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводилися у рух кіньми і лише 29 використовували парові машини [20, с. 238]. Упродовж наступних десятиліть ситуація не надто покращилася. Так, у 1895 р. у тій же Волинській губернії нараховувалося 25 парових млинів [21, с. 351]. Повільно відбувався процес технічного переоснащення і в Подільській губернії. Так, у Маківській волості у 1892 р. діяло 17 млинів – усі водяні [9, арк. 31 зв. – 34]. У 1910 р. функціонували також 17 млинів, але з'явився 1 паровий та 1 вітряний млин [22, арк. 35]. Загальна кількість парових двигунів у Подільській губернії дорівнювала 48 [23, с. 32]. У таблиці 1 подано співвідношення різних типів млинів у Подільській губернії у 1905 р.

Таблиця 1

Водяні	Вітрові	Тваринна тяга	Парові	Крупорушки	Всього
1975	1476	27	176	239	3893

[24, с. 41].

Наведені дані свідчать про те, що парові млини становили незначну (4,5 %) частину від загальної кількості борошномельних підприємств Подільській губернії. Але, зважаючи на показники попередніх років, їх частка постійно зростала.

У цілому, борошномельна промисловість у другій половині XIX ст. зазнала суттєвих змін. Якщо у 1845 р. в усій європейській частині Російської імперії існувало 3 парових млини, то у 1867 р. їх було вже 20, у 1885 – 141. На початку XX ст. в імперії нараховувалося 33343 борошномельних підприємства, з яких на Україну припадало 6151. Деякі млини являли собою великі ринкові підприємства. На Правобережній Україні найбільша кількість таких підприємств діяла у Київській (58) та Подільській (60) губерніях [2, с. 343].

Таким чином, борошномельна промисловість Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. переживала значні перетворення, які, насамперед, відобразилися у вдосконаленні матеріально-технічної бази галузі. Відбувається поступовий перехід від малоефективних водяних і вітряних млинів – до більш досконалих парових. Незважаючи на те, що цей процес відбувався дещо повільніше у певних губерніях, він дозволив значно підвищити показники виробництва борошномельної галузі та вивести її на передове місце у промисловому виробництві правобережних губерній України.

Список використаних джерел

1. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 239 с.
2. Лень А. Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Лень // Україна – Європа – Світ. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – Вип. 9. – С. 340–344.
3. Москалюк М. Розвиток борошномельної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 23–26.
- 4.

Ганницький С. Типологія млинів на українських землях XIX – початку XX ст. / С. Ганницький // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 131–132. 5. Держархів Хмельницької області (далі Держархів Хмельницької обл.), ф. 227, оп. 3, спр. 6525, 10 арк. 6. Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 2-д., спр. 1050, 12 арк. 7. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с. 8. Гульдман В. К. Подольська губернія. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с. 9. Держархів Хмельницької обл., ф. 78, оп. 1, спр. 461, 109 арк. 10. Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / С. Єсюнін // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 108–111. 11. Москалюк М. Технічний переворот на Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Київська старовина. – 2007. – № 6. – С. 42–53. 12. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст. / О. Жам // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 114–118. 13. Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп. 3, спр. 463, 22 арк. 14. Москалюк М. М. Розвиток машинобудівної промисловості на Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. – 2007. – Вип. 28. – С. 22–33. 15. Перевозчиков В. І. Історія економіки українських земель (кінець XIX – поч. XX ст.): Курс лекцій / В. І. Перевозчиков, О. А. Тимчик / За ред. В. О. Огнев'юка. – К.: КНТ, 2011. – 472 с. 16. Сегеда П. А. Розвиток і зміна в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. / П. А. Сегеда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1982. – Вип. 15. – С. 77–80. 17. Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-календарь на 1887 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К.: Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. – 1887. – 352 с. 18. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 300 с. 19. Москалюк М. Матеріально-технічна база підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX століття / М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Економіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 65–67. 20. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 336 с. 21. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Издание Волынского Губернского Статистического Комитета. – 1895. – 474 с. 22. Держархів Хмельницької обл., ф. 78, оп. 1, спр. 1018, 324 арк. 23. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – К., 1892. – 182 с. 24. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К., 1905. – 164 с.

Тарас Стоколоса

**ТЕХНИЧЕСКИЕ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В МУКОМОЛЬНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В статье исследуется развитие технической базы мукомольной промышленности Правобережной Украины во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Правобережная Украина, губерния, мукомольная промышленность, мельница, технический переворот.

Taras Stokolosa

**THE TECHNICAL IMPROVEMENTS IN THE FLOUR INDUSTRY OF RIGHT-BANK
UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY**

In the article is explored the development of the technical base of the flour industry of Right-Bank Ukraine in the second half XIX – at the beginning of XX century.

Key words: Right-Bank Ukraine, province, flour industry, mill, technical revolution.

УДК 94 (477.4): 262.2

Віталій Левицький

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВИЩЕ ПІДПРИЄМЦІВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто питання становлення та діяльності підприємців легкої промисловості на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Ключові слова: підприємці, легка промисловість, товарно-грошові відносини, реформи, купецтво.

Ринкові трансформації в сучасній Україні, завдання розвитку підприємництва з метою створення незалежних, ініціативних, демократично налаштованих учасників економічного життя держави, актуалізують дослідження і вивчення історії становлення підприємництва. Широкий простір для підприємництва надали реформи 60-х рр. ХІХ ст. та промисловий переворот. Адже його передумовами були певний рівень нагромадження капіталу, досягнення світової науково-технічної думки, попит на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Мета дослідження – розкрити роль підприємців у розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України зазначеного періоду.

Завдання дослідження полягають у виявленні джерел формування підприємців, визначенні їх ролі в розвитку легкої промисловості, з'ясуванні впливу реформ на економічний клімат.

Історіографічні праці з даної проблематики розглядають формування підприємців з різних станів, їх вплив на економічний розвиток краю. О. Донік досліджує купецьке промислове підприємництво в ХІХ – на початку ХХ ст. та урядову політику щодо промислового підприємництва дворянства [2–3]. Важливі відомості про становлення та промислову діяльність торговельної буржуазії подає Б. Кругляк [6]. Питання соціального походження промислової буржуазії вивчала Т. Лазанська [7]. О. Машкін простежив роль іноземців у промисловості України [8].

Важливим чинником, який гальмував промисловий розвиток, було кріпацтво. Однак набрав сили процес загальноросійського ринку на базі товарного виробництва, що руйнував натуральне господарство, змушував власників мануфактур реорганізовувати виробництво з урахуванням вимог часу. Тому в поміщицьких мануфактурах ширше стала використовуватися праця оброчних селян, яка була продуктивнішою, ніж робота кріпаків. На базі дрібних селянських промислів та завдяки купецьким капіталам, виникла капіталістична мануфактура, в якій використовувалася праця вільнонайманих робітників. Процес технічного переоснащення мануфактур вимагав значних капіталовкладень. Тому розвивалися та втримувалися на ринку виробництво лише підприємливих власників, здатних не лише зрозуміти тенденції у розвитку промисловості, а й організувати трансформацію ручного виробництва у фабрично-заводське [10, с. 75].

Ще до реформ 60-х рр. в Україні виникли і прогресували певні передумови щодо функціонування підприємництва: нагромадження грошових коштів, відокремлення виробника від засобів виробництва. Разом з тим процес первісного нагромадження ускладнювався пануванням кріпацтва і відбувався повільно. Незважаючи на свою обмеженість, реформа істотно послабила перешкоди, що перешкоджали розвитку продуктивних сил, різноманітних форм підприємництва, формуванню нових виробничих відносин [12, с. 93].

Реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станове обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість від 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців [3, с. 21].

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва в Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були в повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. До підприємницької діяльності найактивніше залучалися ті стани, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці. Цим двом соціальним групам вдавалося зберігати

домінуючі позиції в промисловості. Поміщики володіли найважливішим видом майна – землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитних установах вони отримували капітали для початкової організації підприємств та й наявність власних матеріалів і робітників сприяла залученню їх до виробництва. Однак, незважаючи на це, купецтво вже в той час значно активізувало свою промислову діяльність. У 1861–1862 рр. купцям належало 72 % промислових підприємств України. Майже у повному розпорядженні купецтва перебували швацькі, чинбарні, салотопні підприємства. Географічно поміщицьке підприємництво переважало в Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській [7, с. 65–66].

Розвиток промисловості у пореформену добу викликав зростання нових соціальних сил та посилення їх ролі у громадському та економічному житті суспільства. Внаслідок цього підприємці перетворилися у впливову частину суспільства, котра специфічно була пов'язана з передовим у технічному відношенні господарством, а тому виступала носієм технічного прогресу. Потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вона сприяла розвиткові як загальної, так і спеціальної освіти. Вміло пристосовуючись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, промислові підприємці удосконалювали виробництво, впливали на політику уряду, підштовхуючи його до подальшого реформування економіки. У період поглибленого розвитку ринкових відносин, що відбувалися у другій половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення промисловців. На цей процес певним чином впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті рр. XIX ст. ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва чотирьох розрядів скасовувалися. На селян поширювалися загальні юридичні права. Формально впродовж перших пореформених років усувалися всі станові обмеження у підприємстві. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Всі ці зміни були зафіксовані у положенні від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» [11, с. 153].

Юридично ним визнавалися за всіма станами рівні права в галузі підприємницької діяльності. Це положення залишалося незмінним аж до 80-х рр., коли зміцнення ринкових засад викликало нові підходи в оподаткуванні підприємців [5, с. 193]. У той час, як створювалися умови для торгово-промислової діяльності соціальних груп, що до того зазнавали обмежень, поміщики позбавлялися пільг, які вони мали у феодальному суспільстві. Внаслідок селянської реформи дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат, позбавившись ряду привілеїв, насамперед, володіння дармовою робочою силою. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційно належних їм галузей легкої промисловості, наприклад, як суконна. Також спостерігався великий відтік капіталів із селянських господарств як за викуп землі, та і у вигляді різних податків. Все це стримувало розвиток приватної підприємницької ініціативи. Адже платежі колишніх кріпаків часто перевищували прибутковість їхньої землі. Щоб покращити своє становище, селяни наймалися на роботу та розвивали кустарні промисли. Проте й на це їм не вистачало первісних капіталів, не було можливості селянину також вільно кредитуватися. Так, кореспонденти комісії з вивчення кустарних промислів у Чернігівській губернії відзначали жалюгідний стан кредиту серед кустарів, нестачу грошей, неспроможність громадських і кредитних закладів задовольнити потреби кустарів. Адже послугами міських банків могли користуватися лише найбільш заможні власники шкіряних закладів, а дрібні господарі мали звертатися до євреїв-лихварів, оплачуючи їм за позики високі відсотки. Проте, незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей та нові суспільні прошарки, зберігав ще досить вагоме місце у виробництві легкої промисловості України. Так, згідно зі «Списку фабрик і заводів Європейської Росії», серед групи підприємств з обробки волокнистих речовин було 54 купці, 4 – дворян, офіцерів, чиновників, 19 – міщан, 3 – селян, 7 – іноземців, а в галантерейному виробництві – 9 купців, 3 – дворян, офіцерів, чиновників, 5 – міщан, 6 – іноземців. Тут також простежується тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме з сільським господарством і великим землеволодінням [7, с. 66–70].

Російський царський уряд стимулював реорганізацію мануфактур через зміни, що відбувалися в технічному забезпеченні промисловості. У 1809 р. ухвалено рішення про збільшення кредиту промисловцям, які займалися суконним виробництвом. Цим скористався граф Ільїнський, який отримав 420 тис. крб. на реконструкцію своїх мануфактур у Волинській губернії. Граф Розумовський одержав 180 тис. крб. для технічного переоснащення мануфактур в Чернігівській губернії [9, с. 155].

У пореформений період відбувся процес переходу деякої частини поміщиків до підприємницької діяльності. Запровадження ринкових методів ведення господарства, збут своєї продукції вимагали чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики починають займатися торгівлею. Вони відкривали магазини і лавки й через своїх прикажчиків чи орендарів одержували не лише потрібні їм гроші, але й чималі прибутки. Слід зазначити, що історія дворянського

фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму в українській промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки [3, с. 22].

Аналіз матеріалів довідника «Статистика акціонерної справи в Росії», що охоплював на початок XX ст. 1482 діючих компаній, наочно демонструє розмах такого роду підприємницької діяльності представників привілейованого стану – дворянства. Подібне підприємництво хоча і супроводжувалося певними втратами для фінансово-промислових груп, відбувалося все ж у руслі загальнокапіталістичного розвитку та не було для нього суттєвою перешкодою [14, с. 8].

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі суконні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору й не мають права самочинно залишити роботу на фабриці. Зрештою, якщо до 40-х рр. XIX ст. поміщики України зосереджували у своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи до казни й на внутрішній ринок значну кількість сукна, то в наступні два десятиріччя багато технічно більш відсталих поміщицьких суконних підприємств не тільки скорочували виробництво, але й остаточно закривалися. Із того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин, починаючи з 40-х рр. XIX ст. набуло масового характеру [3, с. 33–34].

Питання дослідження історії купецького стану в Україні є актуальним у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному та суспільно-політичному житті українських земель у пореформений період, коли економічний розвиток активізував комерційну і промислову діяльність, а купецтво стало активним учасником цього процесу, тим соціальним прошарком, який успішно розбудовував промисловий сектор краю. Купці-підприємці піклувалися про зростання своїх фабрик та заводів, засновували їх усюди і концентрували в своїх руках управління ними.

Упродовж першої половини XIX ст. російський царизм проводив активну політику, спрямовану на збереження українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерела сировини для російського ринку. Російське законодавство намагалось чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати та утримувати в містах мануфактури, фабрики та заводи було надано лише російським підданним, які були записані в купецькі гільдії. Тож, якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін [2, с. 154–155].

Купецтво Наддніпрянської України безупинно поповнювалося за рахунок селянської верхівки. Наприклад, брати Конрад і Терентій Яхненки походили з кріпаків графа Самойлова, а їхній зять Ф. Симиренко, був кріпаком графині Воронцової. Ще до викупу на волю родина Яхненків займалася виробленням шкіри і шиттям чобіт, а також тримала баштани. Після викупу на волю Яхненко й Симиренко зайнялися. головним чином, орендою млинів-питлівок у районі м. Сміли. До кінця 20-х рр. XIX ст. вони встигли зібрати капітал до 7 тис. крб. асигнаціями. Поступово брати перейшли на комерційну діяльність, зокрема, хлібну торгівлю, і, як і раніше, займалися шкіряним промислом. На ярмарках вони успішно торгували кожухами [1, с. 104–105].

Купці здебільшого вкладали капітали в обробну та легку промисловість. Тісні зв'язки поєднували капітал легкої промисловості з торговельним. Фабриканти часто самі налагоджували збут своєї продукції, а торговельний капітал служив основою для закладання нових промислових підприємств. Прибутки від торгівлі стали істотним джерелом збагачення підприємців. Швидко збільшуючи торгові обороти, вдаючись до кредитування, купецтво посідало досить значне становище у суспільстві. Особливо зростало його значення в районах із слабким розвитком промисловості [4, с. 349–350]. Одним з найвідоміших в Одесі був торговий дім братів-греків Раллі – уродженців о. Хіос. Вони відкривали філії в Ліворно, Лондоні, Криму, Стамбулі, Марселі. Основним принципом роботи філіалів була точність в доставці товарів. Вони торгували бавовною, шкірою, шерстю [13, с. 207–208].

Зростання капіталу торговців забезпечувалося насамперед ефективною діяльністю різного роду закладів, що їм належали. В Україні функціонували великі торгові дома, фірми, акціонерні

товариства. Так, одеська фірма «Пташников і спадкоємці» щорічно збувала мануфактурних товарів на 8,136 млн крб., а обіг торгівлі текстильними виробами харківського товариства «Соколов і Жмудський» за 1902–1910 рр. зріс з 6,5 – до 9,1 млн крб. [6, с. 74–75].

Жаданим полем виробничої діяльності іноземців була Україна, де були природні ресурси та сприятливі умови для прибуткової приватновласницької ініціативи. У промисловості діяло близько 180–190 іноземців. Вони діяли майже в усіх ланках місцевого виробництва та найбільше їх було в харчовій та легкій промисловості. Так, у виробництві сукна діяло 52 іноземці, виробництві капелюхів – 1, шкіряному виробництві – 10 [8, с. 90–92].

Загалом, підприємці були тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток України на шлях інтенсифікації, перетворюючи свої виробництва на капіталістичні підприємства, визначали прогрес промисловості, відігравали значну роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Продукція їх підприємств була відома в Російській імперії та Європі.

Список використаних джерел

1. Бігун Г.С. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр.: Монографія / Г. С. Бігун, В. Г. Ляшенко, Д. П. Шапран. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 187 с.
2. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні в (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 11. – С. 97–106.
3. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 18–41.
4. Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. – Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1978. – 607 с.
5. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России. – СПб., 1892. – С. 193, 241, 378.
6. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60 роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
7. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
8. Машкін О. М. Іноземці у промисловості України в останній чверті XIX ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – 1997. – Вип. 29. – С. 90–99.
9. Никитина С. К. История российского предпринимательства. / С. К. Никитина. – М.: Экономика, 2001. – 348 с.
10. Пиріг О. А. Історія підприємництва України: Навч. посіб. / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 163 с.
11. Полное собрание законов Российской империи: (Собр. 2-е): В 55 т. – СПб., 1830–1884. – Т. 39 (отд. 1). – №39118. – 15.05.1843. – 984 с.
12. Самойлова І. А. 3 історії підприємницької діяльності в Україні наприкінці XIX ст. / І. А. Самойлова // Історія народного господарства та економічної думки: Міжвід. зб. наук. праць. – 1998. – Вип. 30. – С. 93–98.
13. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н. Терентьева. – К.: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. – 352 с.
14. Царизм и развитие капитализма в России: Сб. статей. – М., 1984. – 200 с.

Виталий Левицкий

ФОРМИРОВАНИЕ И СТАНОВЛЕНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА НАДДНИПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье рассмотрен вопрос становления и деятельности предпринимателей легкой промышленности на Надднипрянской Украине во второй половине XIX – начале XX вв. и их влияние на социально-экономическое развитие края.

Ключевые слова: предприниматели, легкая промышленность, товарно-денежные отношения, реформы, купечество.

Vitaliy Levytskyi

THE FORMATION AND STATUS OF THE BUSINESSMEN IN THE WOOLLEN CLOTH INDUSTRY ON THE OVER DNIPRO UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

This article is about the status and function of the businessmen in the woollen cloth industry on the Over Dnipro Ukraine in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries and their influence on the social and economic development of this region.

Key words: businessmen, woollen cloth industry, commodity-money relations, reforms, merchant.

УДК 94(4)

Таїса Захарченко

ТОРГОВО-ФІНАНСОВИЙ СТАН МЕНОНІТСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (ДРУГА ПОЛОВНИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглядаються питання генези торгівельних відносин за часів Російської імперії у прикордонному регіоні (Північному Приазов'ї). А саме: визначається проблема торгівлі хлібом через південноросійські порти та вплив товарообігу на стан колоністської громади та всього регіону в цілому. Проводиться аналіз причин підйому та послаблення експорту зернових культур в залежності від об'єктивних та суб'єктивних чинників. Визначається місце німецького та менонітського етносу в економічному житті Північного Приазов'я, специфіку його ментальності і суспільно-економічну обумовленість міжнаціональних відносин.

Ключові слова Північне Приазов'я, фронтир, менонітські та німецькі колонії, акціонерні товариства, ярмарок.

Для формування рівноправного партнерства важливу роль має відігравати історичний досвід і традиції взаємин різних народів, які волею долі опинилися у складі Російської імперії та існували упродовж тривалого часу. А у контексті європейського вибору України, тісні взаємодії її з Німеччиною мають ще й стратегічне значення. Отже, проблема вивчення історії німців і менонітів, визначення причин їх сталого розвитку на чужині має не тільки наукове, а й практично-політичне та суспільно-економічне значення у міжнародному, зовнішньополітичному плані.

У цьому контексті дослідження торгово-фінансового стану німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я потребує комплексного вивчення й аналізу окремої мікротеми.

Джерельна база дослідження спирається на архівні матеріали та публікації фахівців з цієї тематики. Основним джерелом з історії приазовських німців і менонітів є фонди українських та закордонних архівів, у яких збереглися документи часів Російської імперії. При написанні даного дослідження використовувалися архівні матеріали фонду Державного архіву Запорізької області: фонд 7 «Олександрійське відділення банку зовнішньої торгівлі»; фонд 8 «Таврійський статистичний комітет. Олександрійське відділення Азово-Донського комерційного банку», спеціальні фонди Державного архіву Одеської області: фонд 5 «Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора»; фонд 6 «Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії»; фонд 89 «Менонітська община Бердянського повіту»; фонд 147 «А. О. Скальковського»; матеріали Державного архіву Ростовської області: ф. 211, 213, 301 «Статистичний комітет».

Однак, деякі проблемні питання, а саме: визначення місця колоністських поселень у суспільно-економічному житті Північного Приазов'я та роль людського чинника залишаються дискусійними й сьогодні.

Метою дослідження є з'ясування ролі приазовських німців і менонітів у економічному житті Російської імперії.

Розглянути причини кризових явищ у колоніях напередодні Першої світової війни у зв'язку з загостренням міжнародних відносин та специфікою внутрішньої політики Російської імперії стало можливим завдяки реконструкції етапів виникнення, становлення, розвитку й причин економічного розквіту та занепаду колоній.

Через численні міграційні процеси Північне Приазов'я розуміється як територія, позначена масштабними етносоціальними трансформаціями.

Практика заселення Північного Приазов'я німецькомовними колоністами почалась за часів Петра I, утім масового характеру вона набула завдяки зусиллям імператриці Катерини II. В умовах ХVІІІ ст. подібна практика була характерною для зовнішньої та внутрішньої політики більшості європейських країн, а також США. У світових масштабах вона мала певні соціальні або політичні особливості. Найбільш подібним до російської колонізаторської політики був американський «фронтир» («frontier») – «рух на захід за волю», або «піонерство», утім останній мав власні закономірності та особливі риси.

Істотні зміни у розвитку торгівельних відносин у регіоні відчувались ще у 50-ті рр. ХІХ ст., утім, Кримська війна негативно вплинула на її генезу. Структура експорту регіону відповідала структурі експорту аграрної держави: експорт, переважно, складали «життєві» припаси сировини, головним з яких був хліб. Продаж зерна складав принаймні половину прибутків Росії від зовнішньої торгівлі [1, с. 38]. Значна частина цих коштів надходила від торгівлі через Бердянський та Маріупольський

порти. В. Постников з цього приводу писав: «развитие южно-русских портов, а в последствии и проведение железных дорог, вместе с поднятием местных цен на хлеб, широко открыли южно-русскому земледелию новые рынки сбыта хлеба» [2, с. 165]. Південь Росії експортував чотири зернових культури: пшеницю, жито, ячмінь, просо. У Північному Приазов'ї ці культури вирощували у різному обсязі, але переважно пшеницю, яка, завдяки селекції та доброму нагляду у менонітських і німецьких господарствах, була найбільш конкурентоспроможною серед інших товарів. Ціни на пшеницю коливалися залежно від попиту та врожаю.

Після помітного занепаду експорту хліба під час кримської кампанії у середині XIX ст., коли менонітські та німецькі господарства заповнювали насамперед внутрішній ринок, для колоністського суспільства з'явилася можливість збільшити експорт зерна. Це викликано декількома незалежними одна від одної причинами. По-перше, ліквідацією Азовського козацького війська – головного конкурента з виробництва пшениці. По-друге, впливом громадянської війни в США на загальний ринок хлібу в світі. Найнижчою ціна на пшеницю була у 1864 р., коли за пуд давали лише 33 коп. Найвищою була ціна за арнаутську пшеницю – до 70 коп. за пуд у 1866–1867 рр. [3, с. 457]. Ю. Янсон, який проводив статистичні дослідження хлібної торгівлі на півдні Росії у середині XIX ст., констатував: «найбільш конкурентоздатні види пшениці: одеська, richells, Lomhards, argone, проте арнаутська (маріупольська та бердянська) пшениця краща за одеську». Однак, середні ціни пшеницю не перевищували 65 коп. за пуд [4, с. 397].

Подібна статистика свідчить про те, що менонітські та німецькі господарства не, обмежуючи власні потреби, спроможні були видавати на ринок значний залишок пшениці, ячменю, жита, і, враховуючи попит, мита, коливання цін, отримувати прибуток до 300 крб. Прибуток значною мірою залежав від посередника – великих та середніх компаній, що спеціалізувалися на торгівлі хлібом. Надійність торгівельної компанії визначалась її фінансовою могутністю і складом керівництва. Найбільш надійною у регіоні була компанія «Нойфельд та Ко» [5, арк. 12]. Подібні компанії, зазвичай, мали складські приміщення на території кількох поселень, чим полегшували транспортування та забезпечували додатковим заробітком певну частину селян. Однак, у 70–80 рр. XIX ст. спостерігається зниження обсягів продажу хліба з менонітських і німецьких господарств, внаслідок змін у законодавстві, що передбачали обов'язкову військову повинність (1874 р.) та початку еміграції менонітів за кордон. Окрім того, нестабільність політичної ситуації у Європі (загострення відносин між Німеччиною та Росією після 1879 р.) спричинили обмеження німецького землеволодіння, наслідком чого було зменшення посівних та пропасних земель. Кінець XIX – початок XX ст. був позначений значними коливаннями у хлібній торгівлі також і через кілька неврожайних років (1890–1891 рр.) та штучним зменшенням попиту на товари, виготовлені німцями [6, арк. 15а]. І хоча доля південних портів, у тому числі Маріупольського та Бердянського, у торгівлі хлібом збільшувалася, (в 1910 р. Бердянським портом продано на експорт 3097747 чвертей хліба на суму 30,7 млн крб., що означало 80 % від загального експорту хліба) участь менонітів і німців у хлібному експорті скоротилась до 70 % [4, с. 37].

Таким чином, еволюція торгівельних відносин німців і менонітів – виробників та продавців хліба на експорт, – упродовж другої половини XIX ст. – на початку XX ст., визначалась періодами підйому та занепаду залежно від об'єктивних та суб'єктивних обставин. До об'єктивних належать природні катаклізми, наслідки війн, політична нестабільність у світі. Суб'єктивними можна уважати зміни в законодавстві російської імперії – загальну військову повинність, обмеження землеволодіння, усунення з ринку німецьких товарів.

Увесь період від 1879 – до 1914 рр., за винятком 1905–1906 рр. (період лібералізації у ставленні до німців та менонітів) був часом прориву якісного, конкурентоздатного товару на світовий ринок. Однак, цей прорив був обмежений законодавчою ініціативою уряду, коливанням цін та еміграційними процесами серед німців і менонітів, що істотно впливали на генезу торгівельних відносин, у першу чергу, на обсяг експорту товарів.

Існує думка, що Північне Приазов'я поєднувало у собі особливості різних національних культур, пропонуючи нові навички міжнаціональних відносин. Якщо погодитися з цим, то значну роль у цьому процесі, по мірі зростання рівня продуктивних сил і необхідності товарообігу, відігравали новоросійські ярмарки. За свідченнями іноземних мандрівників «ніде не було таких ярмарків, як на Півдні Росії» [7, с.22]. Вони відрізнялися від інших своїм характером, адже і сільські, і міські ярмарки були рухливим «ходячим» базаром, що пересувався цілий рік за певним колом. З одного боку, це було навіть чудово: сидіти вдома, знаючи, що незабаром з'явиться ярмарок, з купцями, які і привезуть, і куплять товари. Але з іншого боку, це схиляло народи до лінощів та безініціативності. Чи відноситься це зауваження до німців і менонітів Північного Приазов'я?

Аналіз звітів земських управ, журналів засідань повітових земських зборів, протоколів та постанов повітових земств, нарративних джерел, дозволяє стверджувати, що німці і меноніти, навпаки, прагнули до поширення стаціонарних ярмарків і базарів. У 60–70 рр. XIX ст. лише у

Бердянському повіті функціонували три щорічні стаціонарні ярмарки: дві Миколаївські (9 травні і 6 грудня) та Воздвиженська (14 вересня). Німці, жваво продавали виготовлений товар, переважно, пшеницю, завдяки чому в сприятливі роки товарообіг ярмарків сягав мільйонів карбованців. Вони поширювали ринок збуту за рахунок портових міст Бердянська, Маріуполя, і навіть Одеси [8, с.54]. Причому, постійно збільшувався і асортимент товарів. Особливим попитом на ярмарках у портових містах користувався льон (за пуд лляного насіння у Бердянську сплачували від 8,5 крб. у 1863 р. – до 9,1 крб. у 1867 р.). Проте, через погодні умови у Бердянському повіті льон вирощувався у незначній кількості, тому купувався у Новомосковську. Але у 80-ті рр. XIX ст. німці, а особливо меноніти, склали конкуренцію і новомосковським виробникам лляного насіння. Зі сказаного випливає, що виробники і продавці з німців і менонітів, як ніхто відчували попит й переваги ринкових відносин, ризикували й мали позитивний результат від подібного підприємництва.

У кожній німецькій та менонітській колонії був стаціонарний базар, що відбувався, зазвичай, у середу. Однак, як свідчать клопотання в повітові та губернські земські збори Таврійської губернії, для менонітів цього не вистачало. Так, внаслідок клопотання мешканців селища Вальденгейм Гнаденфельдської волості до повітового земства в 1913 р., там відкрито ще один базар – у суботу.

Подібні факти свідчать, що поняття «лінощі» аж ніяк не асоціюються з ментальністю менонітів чи німців. Динаміка розвитку торговельних відносин яскраво простежується на прикладах систематичної участі менонітських і німецьких виробників у всеросійських виставках, міжнародних ярмарках [8, с. 231], комерційних контрактах з російськими та іноземними підприємцями та виробниками.

Сказане дозволяє дійти висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Північному Приазов'ї (у німецьких і менонітських колоніях) торговельні стосунки мали ознаки інтеграції товарно-грошових відносин і поєднували в собі елементи кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринку. Активну роль у цьому процесі відігравали ярмарки, базари, виставки виготовленої продукції, комерційні контракти. Розвиток продуктивних сил і необхідність збільшення товарообігу, призвело до співробітництва представників різних національних культур, що дозволило здобути нові навички міжнаціональних відносин. Розвиток торговельних стосунків у регіоні відчутно поживився на межі століть і сприяв економічному підйому Росії напередодні Першої світової війни. Особливе місце у даному процесі посідали торговельно-фінансові та акціонерно-пайові підприємства, що стали функціонувати серед колишніх колоністів.

Виникнення подібних торговельно-фінансових установ стало можливим лише на початку XX ст. завдяки поєднанню кількох складових: наявності значного стартового капіталу, набуттю фахової освіти, здібності до ризику. Професіоналізм підприємців базувався на досить високому освітньому рівні, адже бізнес у період промислового перевороту, набував інтелектуального характеру, вимагав спеціальних технічних знань, володіння навичками керування. Основною перешкодою для початку торговельно-фінансової діяльності серед населення колоній залишалася проблема стартового капіталу. Меноніти та німці, як практичні господарі, мали кілька джерел фінансування при створенні власної справи. Це, передусім, були особисті кошти, як завезені до Росію, так і накопичені у колоніях чи отримані у спадок, як від близьких, так і від закордонних родичів. Проте, було ще одне надійне джерело для здобуття необхідного капіталу – позика. Вона надавалася за певних умов, тому найчастіше німці та меноніти воліли заводити сімейний бізнес. Позичку можна було отримати не лише у банку, але і в утворених з цією метою фінансово-кредитних установах.

Найбільшою популярністю серед колоністів користувалося товариство Велико-Токмацьке та Нововасилівське. Воно утворене у 1876 р. і діяло на підставі статуту (1875 р.) для надання фінансової допомоги колоністському населенню. Товариство також займалося посередницькою діяльністю при продажі сільськогосподарської продукції. Головою товариства був В. Фомін, його заступником – І. Валль. До складу правління входили директори: І. Валль, П. Едігер, Г. Едігер [9, с. 36]. Членами товариства були, узагалі, заможні власники, однак, існували певні умови прийняття до товариства. Так, згідно п. 52 статуту «найменш заможні не приймалися в товариство». Кожен член товариства міг бути довірительом одного чи кількох членів за умови, щоб загальна сума його довірительства не перевищувала розміри повного паю. У процесі діяльності товариства з'явився і звичай: «приймати спадкоємця члена товариства без балотування». Разом з тим, найбільш заможні власники не вступали до товариства, вважаючи, що незначні суми кредитування не мають для розширення виробництва особливого значення, тому членами товариства були селяни і міщани, які мали потребу у незначних позиках і були спроможні у найкоротший термін погасити кредит на 100 крб. під 12 % річних. Причому, позичальник міг розраховуватися не готівкою, а векселями [10, с.79]. Статистика свідчить, що за 10 років діяльності товариства було тільки 9 випадків заборгованості на суму 196 крб. 55 коп., коли за неспроможних боржників розраховувалися поручителі. У «Опыте статистического исследования деятельности ссудо-

сберегательных товариществ», складеному Н. Осиповим (1887 р.), правління Велико-Токмацького товариства характеризувалося «як надійний помічник селянських і менонітських господарств південного регіону, що належав до числа землеробських місцевостей, де землі майже не знають добрив», тому при нестабільності врожаю, особливо пшениці по усьому узбережжі (1885 р.) «повинне діяти усяке кредитне об'єднання для усього селянського населення». Враховуючи, що загальний характер господарсько-економічного життя регіону змінювався залежно від успіхів землеробства, змінювалася і діяльність ощадних товариств, тому Велико-Токмацьке й Нововасилівське товариства було рентабельними, незважаючи на непогоду [7, с. 8]. Аналогічні процеси мали місце у промисловості, набуваючи, щоправда, лише їм притаманну специфіку. Йдеться про виникнення акціонерних компаній, що свідчить про монополізацію капіталу, тобто його переходу на якісно новий рівень.

На початку ХХ ст. стабільним й рентабельним з промислово-акціонерних підприємств серед колишніх менонітських колоній став машинобудівний, механічний і чавуноливарний завод «Нейфельда І.І. та Ко» у колонії Вальдгейм Гнаденфельдської області. На акціонерне підприємство перетворене з заводу землеробських машин і знарядь (1890 р.) членами родини Нейфельдів. Товариство розпочало свою діяльність 1 квітня 1903 р. на підставі статуту від 24 лютого 1901 р. Засновниками його стали члени родини Нейфельд: Ісаак Іоганнович та Ісаак Ісаакович. Окрім них, членом правління був Корнелій Генріхович Варгентин [11, с.141]. Товариство спеціалізувалося на виробництві та продажу сільськогосподарських машин і знарядь: однолемішних плугів, букерів, жнивних машин, кінних молотарок, віялок, січкарень, рядових сівалок (дрилів). Основні фонди сягали 250 тис. крб. на рік, поділених на 1000 акцій на пред'явника по 250 крб. кожна з купонами на 10 р. [12, с.49]. Успішна підприємницька діяльність членів правління дозволяла підприємству неодноразово збільшувати свої капітали, незважаючи на економічні кризи. На заводі у різні часи працювали від 85 – до 400 осіб, що сприяло зниженню соціальної напруженості серед безробітних колоністів і селян. Підприємство використовувало склади на станції Верхній Токмак. Крім того, воно мало досить розвинену дистрибуторську мережу у різних кінцях Російської імперії, наприклад, в Оренбурзі. Напередодні Першої світової війни був змінений склад правління: Г. Нейфельд замінив К. Варкентина. Торгівельно-промислова діяльність фірми, її прибутковість і балансова звітність характеризувалися стабільністю. Прибуток у різні роки становив: понад 81,6 (у 1901/1902 р.); 48,7 (у 1903 р.); 52,9 (у 1911 р.) тис. крб. [13, с. 412].

Окрім названих, у регіоні діяли акціонерні товариства, що належали німцям і менонітам: «Генріх Шредер» (Гальбштадт), «Франц і Шредер» (Гальбштадт), «Удова Матіас і сини», «Феттер» (Бердянськ). У Маріупольському повіті на початку ХХ ст. П. Дик та П. Унтер у своєму поселенні Нью-Йорк відкрили банківську контору, а з 1 січня 1912 р. утворили банківський дім «П. Г. Унтер та П. П. Дик» з основним капіталом 100 тис. крб. [14, л. 89]. Це свідчило про потужний економічний потенціал німецького та менонітського населення в регіоні й перспективи його подальшого розвитку.

Серед підприємців-фінансистів поступово створювалися родинні династії: І. Винс і Я. Рігер з Альтонау; батько та син Вінс у Олександрталі, Г. Пітер і його зять І. Енц у Гнаденгеймі; родина М. Янца у Шенси; батько і син Раймери в Орлово, [15, р. 870], вдова Матіас та сини (Бердянськ). Це сприяло взаємовигідному партнерству, підтримці та стабільності у ділових відносинах. Акції торговельно-промислових підприємств, що знаходилися у менонітів, поширювалися винятково між запрошеними для цього особами, як правило, заможними родичами. По мірі зростання і зміцнення підприємств, збільшення обігу капіталу, усе більше позначалася прірва, яка відокремлювала цей соціальний прошарок від іншої частини суспільства, та зникала можливість проникнення до нього представникам інших етнорелігійних груп населення .

Таким чином, динаміка економічного розвитку колоністських поселень залежала від об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних відносяться: пристосування до кліматичних умов і раціональне використання сировинного ресурсу південного регіону; наявність чи накопичення стартового капіталу для улаштування фабрик і заводів; можливість отримати фахову освіту; розуміння інноваційних форм виробничих відносин; бажання покращити свій матеріальний стан. До суб'єктивних – наявність релігійно-етнічних настанов, що містяться у менонітському вченні та впливають на реалізацію економічної діяльності і, найголовніше, на форми її мотивації; легітимізація підприємницької діяльності колоністів на підставі розширення законодавчої бази Російської імперії: надання пільг, які створювали сприятливі умови для економічного розвитку, у тому числі і для підприємницької діяльності; відсутність наявної конкуренції (за винятком Азовського козацького війська); можливість використання сировини з вугільно-металургійних комплексів Донбасу та Криворіжжя; загальний бум індустріалізації у Російській імперії.

Ці чинники, за винятком, можливо, надання пільг (на час переселення та щодо військового обов'язку менонітів) та протестантської етики менонітів, рівною мірою впливали і на представників інших народів, які мешкали на території Північного Приазов'я. Між тим, лише поєднання енергії, підприємницької інтуїції, сумлінності в праці з бажанням покращення добробуту надали можливість німцям і менонітам стати найбагатшими у регіоні. Незважаючи на корегування умов колонізаційного процесу, упровадження адміністративних реформ середини XIX ст., скасування пільг щодо обов'язкової військової повинності, наступ на німецьке землеволодіння, колишні колоністи стали новаторами у зміні виробничих відносин. Для південного регіону підприємницька діяльність колоністів, особливо менонітів, надавала можливість розв'язати проблему конкуренції і вийти за межі російського ярмарку. Значення діяльності менонітських і німецьких підприємств і підприємців, насамперед їх торговельно-фінансова діяльність, впливала на соціально-економічні процеси у колоніях, містах, округах, перетворюючи Північне Приазов'я у промислово розвинений регіон.

Список використаних джерел

1. Золотов В. А. Внешняя торговля России через порты черного и Азовского морей / В. А. Золотов. – О., 1897. – 187 с.
2. Постников В. Молочанские и Хортицкие колонии / В. Постников // Сельское хозяйство и лесоводство. – С.Пб., 1882. – Т. XL. – С. 112–115.
3. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Т. V. – Симф., 1887. – 642 с.
4. Янсон Ю. Статистические исследования хлебной торговли в Одесском районе / Ю. Янсон. – С.Пб., 1870. – 414 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 147, оп. 1, спр. 11, 24 арк.
6. Держархів Одеської обл., ф. 89, оп.1, спр. 375, 43 арк.
7. Осипов Н. Опыт статистического исследования деятельности ссудо-сберегательных товариществ. Товарищество Больше-Токмакское и Ново-Васильевское / Н. Осипов. – С.Пб., 1887. – 91 с.
8. Немецкое население Таврической губернии. – О., 2000. – 576 с.
9. Вернер К. А. Памятная книга Таврической Губернии. Т. II. / К. А. Вернер. – Симферополь, 1889. – 553 с.
10. Иванченко Е.А. Из истории жизни Андреевского ссудо-сберегательного товарищества Бердянского уезда / Е. А. Иванченко. – Бердянск, 1910. – 131 с.
11. Указатель действующих в империи акционерных предприятий. 1907 г. – С.Пб., 1907. – 897 с.
12. Современное состояние промышленности в связи с заводской выставкой 1884 г. / Сост. Н. Н. Мельников. – О., 1887. – 98 с.
13. Акционерно-паевые предприятия России. – С.Пб, 1914. – 532 с.
14. Государственный архив Ростовской области, ф. 301, оп. 10, д.1391, 134 л.
15. Frisen P. M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1910) / P. M. Frisen. – Fresno, California, 1978. – 1187 p.

Таиса Захарченко

ТОРГОВО-ФИНАНСОВОЕ СОСТОЯНИЕ МЕННОНИТСКИХ И НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье рассматриваются вопросы генезиса торговых отношений в период Российской империи в приграничном районе (Северном Приазовье). А именно: определяются проблемы торговли хлебом через южнороссийские порты и влияние товарообмена на состояние колонистского сообщества и региона в целом. Проводится анализ причин подъема и спада экспорта зерновых культур в зависимости от объективных и субъективных факторов. Определяется место немецкого и меннонитского этноса в экономической жизни Северного Приазовья, специфика ментальности немцев и меннонитов на общественно-экономическую обусловленность межнациональных отношений.

Ключевые слова: Северное Приазовье, фронтир, меннонитские и немецкие колонии, акционерные товарищества, ярмарки.

Taisa Zakharchenko

TRADE AND FINANCIAL STATE OF MENNONITE AND GERMAN COLONIES OF THE NORTHERN AZOV (SECOND HALF OF THE XIX CENTURY – BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The article deals with the genesis of the trade relations during the Russian Empire period in the border area of the Northern Azov. Specifically, the problem of the grain trade by means of the Southern Russian ports is defined in this article as well as the influence of the trade turnover on the state of the colony community and the whole region. The analysis of the causes of rising and weakening of the export crops based on objective and subjective factors. The article also observes the place of German and Mennonite ethnicity in the economic life of the Northern Azov, the specificity of its mentality and socio-economic conditionality of the international relations.

Key words: Northern Azov, Frontier, German and Mennonite colonies, corporations, fair.

УДК 94(477) «18/19»

Вікторія Панченко

ЗЕМЕЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ У ПРАКТИЦІ МИРОВИХ СУДДІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті охарактеризовано земельні суперечки жителів Волинської губернії у 1871–1919 рр. Через залучення матеріалів щорічних звітів волинських губернаторів, їх листування з генерал-губернатором та спогадів сучасників з'ясовано основні причини земельних правопорушень. На основі широкого кола архівних документів запропоновано їх типологію, котра увиразнює діяльність інституції мирowego суду.

Ключові слова: мирові судді, земельні правопорушення, позивач, відповідач, Волинська губернія.

Імператорським маніфестом 19 лютого 1861 р. скасовано кріпацтво і санкціоновано перерозподіл земельних ресурсів з метою наділення колишніх кріпаків землею. Аби законодавчо впорядкувати цей процес підготовлено «Тимчасові правила облаштування селян, що вийшли із кріпосної залежності» та інвентарі. Від початку реалізації задуму виникли певні труднощі, в основі яких лежав конфлікт інтересів поміщиків та селян. У цій ситуації перші не хотіли віддавати землю, яку вважали своєю власністю, а другі – прагнули відстояти право на наділ, встановлений законом. Оскільки після реформи селяни проголошувались повноправними підданими імперії, вони почали звертатись до суду для захисту власних прав і, як наслідок, – зросла кількість судових справ про земельні проступки.

Вивчаючи питання суперечок, пов'язаних із землеволодінням у 1860-х – початку ХХ ст., дослідники особливу увагу приділяли причинам їх виникнення. Можна простежити декілька концепцій, що пояснювали чинники зростання подібних справ у судах. Найпоширенішою є та, що земельні конфлікти на Правобережжі виникали через складну систему землеволодіння, обтяжену сервітутами* та черезсмужжям, які з'явилися у попередні історичні періоди і набули усталеної практики. Місцеві землевласники пристосувались до такого способу господарювання і поки існувало кріпацтво проблем не виникало. Однак із набуттям селянами «волі», сервітуту і черезсмужжя стали джерелом постійних конфліктів. Кожен прагнув захистити свою власність від посягань і йти на поступки не бажав. Саме тому А. Кофод наполягав, що доки землеволодіння на Правобережжі буде обтяжене подібними явищами, доти облаштування селян не можна вважати закінченим [1, с. 17].

Місцеві жителі прагнули цілковитого розверстання земель, але уряд так і не зміг виробити дієвого алгоритму такого поділу. М. Василенко подав хронологію імперських проектів щодо врегулювання цієї проблеми та коротко охарактеризував кожен із них. Автор зазначав, що влада намагалась при ліквідації сервітутів врахувати інтереси і поміщиків, і селян. Проте одночасно задовольнити одних і других було неможливо, оскільки вони мали взаємовиключні позиції. Тому жоден із проектів не став законом, – уряд діяв за принципом: краще взагалі не втручатись, ніж налаштувати проти себе місцеве населення [2, с. 1–11]. У сервітутах та черезсмужжі вбачали основну причину конфліктів також А. Криськов [3] та В. Шевченко [4].

Іншу думку висловлював дослідник історії пореформеного села П. Риндзюньський, який доводив, що основним мотивом ініціювання судових справ було все ж таки малоземелля. Саме воно спонукало селян до самовільного випасу худоби і несанкціонованих покосів на поміщицьких землях. Поміщики ж, намагаючись захистити свою власність, подавали позови до суду [5, с. 187]. Подібної позиції дотримуються О. Реєнт та О. Сердюк. Вони наголошували, що українське селянство у другій половині ХІХ ст. затиснуте в лещатах між польськими та російськими латифундіями і тому опинилося у жахливому становищі. Через крайнє малоземелля на Правобережжі панували злидні [7, с. 16].

Компромисної, відносно попередніх, позиції дотримувались О. Анфімов та Д. Бовуа. Вони вважали, що земельні суперечки спричинялись не одним якимось явищем (сервітутами, черезсмужжям чи малоземеллям), а їх поєднанням. При цьому О. Анфімов зазначав, що для більшості землевласників черезсмужжя було дуже обтяжливим, оскільки перешкоджало будь-

* Сервітут – право обмеженого користування чужим майном, яке встановлюється щодо земельної ділянки, природних ресурсів для потреб інших осіб, які інакше не можуть бути задоволені. За імперським законодавством існували такі форми сервітутів як: право на світло і вид з вікна, користування стіною сусіда, берегом і водою, затоплення луків і полів, спускання води на чужу землю, проїзд у різних формах. Крім того, у західних губерніях сервітутом вважалось також право на спільне користування поміщиком і селянином сінокосом, пасовищем, невідгінними угіддями, лісовим матеріалом [6, с. 42].

якому прогресу та відіграло роль джерела постійних конфліктів між сусідами. Селяни, не маючи змоги збільшити свій крихітний наділ, чіплялись за останній шанс покращити своє становище: право користування сервітутами [8, с. 41]. Д. Бовуа наголошував, що сервітути на Правобережжі мали особливе значення, бо у зв'язку із малоземеллям були обов'язковою умовою виживання селян. Саме тому на Волині 71 % господарів користувались спільними угіддями і всіляко відстоювали ці права. Крім того, ще одним важливим чинником зростання земельних конфліктів були неточності у визначенні меж наділів. Через недбальство при оформленні викупних актів, селяни часто не могли відрізнити кінець свого поля від поміщицьких земель [9, с. 642–645].

Деякі дослідники вбачали причину земельних суперечок в особливому менталітеті селянства та у своєрідності його світогляду. Зокрема, О. Боровиковський основною причиною засилля у судах земельних справ називав надзвичайну прив'язаність селян західних губерній до землі, в якій вони вбачали свою єдину годувальницю. Юрист писав, що предметом селянського позову, зазвичай, була десятина землі. В очах землевласників це був крихітний шматочок, в той час як для селян – «весь скарб родини», «дорогоцінна батьківщина», придбана на капітал, набутий багаторічною тяжкою працею. Тому такі справи були «суперечками про хліб насущний» [10, с. 9]. Автор книги «Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы» вважав, що зростанню земельних конфліктів сприяла прихована недоброзичливість між місцевими поміщиками-католиками та селянами-православними. При цьому, землевласники вороже ставляться до селян, а ті не довіряють панам. Саме це, на думку сучасника, заважало сторонам примиритись і штовхало їх йти до суду [11, с. 5]. У свою чергу П. Кабитов та Б. Литвак доводили, що річ в особливому менталітеті селянства. Селяни, різко засуджуючи велику земельну власність, визнавали цілком справедливою і моральною незначну. Це породжувало прагнення за будь-яку ціну відстояти своє існування як власника та відновити у суді порушені права [12, с. 44].

Специфіку позовів про порушення права користування сервітутами, розглядуваних мировими суддями, вперше спробував з'ясувати відомий цивіліст В. Мочульський, який відмічав суперечливість законодавства у регулюванні цього питання і рекомендував суддям аби не припуститись помилок, скрупульозно вникати в обставини кожної справи [13]. В. Тюнін розглядав погляди вчених-правознавців початку ХХ ст. на земельні правопорушення в контексті інших майнових злочинів [14]. О. Сидоренко простежував еволюцію вітчизняного земельного законодавства і зауважував, що у законах другої половини ХІХ ст. виокремлено лише три типи земельних правопорушень: самовільне користування чужим наділом, облаштування без дозволу каналів та інших водопровідних споруд, а також самочинне скидання на чужі землі каменів та загиблих тварин. За ці проступки законодавець передбачив покарання переважно у формі дисциплінарної і матеріальної відповідальності [15].

Мета статті – охарактеризувати земельні суперечки, що виникали серед населення Волинської губернії та стали предметом розгляду у мировому суді.

Поставлена мета обумовлює наступні завдання: з'ясувати причини земельних правопорушень і на основі аналізу статистичних звітів мирових суддів Житомирського мирового округу запропонувати уніфіковану типологію судових справ цієї категорії.

Під час судової реформи 1864 р. у Російській імперії запроваджувалась мирова юстиція, завданням якої було врегулювання соціальних конфліктів на основі чинних законів та норм звичаєвого права, з'ясування суперечок у спрощеному, пришвидшеному порядку аби примирити сторони. Мирові суди у Волинській губернії користувались авторитетом серед населення, що вилилось у дедалі зростаючу їх завантаженість. Так, судді Житомирського мирового округу в 1878 р. розглянули 12458 справ, у 1893 р. – вже 15559, у 1899 р. – 17629, у 1904 р. – 18755, у 1913 – 28233 [16]. Серед цього масиву чільне місце посідали земельні суперечки. Визначимо, які чинники сприяли зростанню їх кількості.

Після скасування кріпацтва розпочався процес розверстання та наділення селян землею, який розтягнувся на довгі десятиріччя. Навіть станом на 1894 р. на Правобережжі залишалось 2600 нерозверстаних маєтків. Спільна власність та відсутність чіткого розмежування прав і обов'язків відкривала шлях до зловживань. Ще більше ускладнювало ситуацію заплутаність та незрозумілість правових норм. На думку сучасника, суперечки і непорозуміння виникали через порушення прав однієї сторони іншою, спричинене помилковим тлумаченням недостатньо врегульованих правовідносин, іноді повним нерозумінням чи незнанням їх, або ж бажанням використовувати неточність законів [17]. Саме це було вирішальним чинником, що сприяв зростанню кількості земельних проваджень у практиці мирових судів Волині упродовж другої половини ХІХ ст. Підтвердженням цього можуть слугувати статистичні дані. У 1871–1889 рр., коли відбувалось активне розверстання наділів, земельні суперечки охоплювали 52 % усього масиву справ. У подальшому, коли більшість земель були розверстані, простежується поступове зменшення цього показника [18–20].

Характерною рисою землеволодіння у правобережних губерніях була наявність черезсмужжя та сервітутів, які ще більше ускладнювали відносини між землевласниками та зумовлювали зростання соціальної напруги. Сучасники зазначали, що ніде в Росії не було таких різноманітних форм спільності й широкого розвитку сервітутного права. Черезсмужжя надавало одним поміщикам неоціненні вигоди для ведення відробіткового господарства, а іншим – значні незручності для організації капіталістичних економій. Дуже точно описав ситуацію, що склалась у краї, волинський поміщик О. Дейнека, який зазначав, що всі його 9 тис. десятин розрізані селянськими наділами, що заважало господарювати. Значні незручності відчували і селяни, ділянки яких розміщались іноді за 12 верст від села [21, с. 40]. Крім того, на думку А. Криськова, складністю поземельних відносин західних губерній були колокаційні маєтки. Під час наділення селян землею в них було декілька, іноді до десятка поміщиків, землі яких сплїталися між собою у черезсмужжі. Селяни діставали від кожного з них землі за викупними актами. Таким чином, наділ був у черезсмужжі не з одним, а з багатьма володіннями і всі вони, своєю чергою, перебували у таких самих відносинах між собою. Прикладом подібної ситуації можуть слугувати землі с. Новий Кокорів Кременецького повіту Волинської губернії, які були одночасно у володінні семи поміщиків [22, с. 53].

Джерелом постійних конфліктів на Правобережжі були сервітути. При цьому, якщо у внутрішніх губерніях вони були винятком у загальній системі землекористування, то у західних – усталеною сторіччями традицією і основою селянського господарства. Згідно із даними Д. Ріхтера, на Волині 283088 дворів (57 %) користувались сервітутами, а у низці повітів цей відсоток був ще більшим: у Дубинському – 7041 (82 %), у Ковельському – 6259 (90 %), в Овруцькому – 5953 (92 %), у Луцькому – 7712 (95 %) [23]. Порушення сервітутних прав завдавали сторонам значних матеріальних збитків, що було одним із мотивів звернення до мирового суду. Так, у 1885 р. у Волинській губернії із 1855 маєтків, де існували сервітути, в 500 (27 %) були порушені судові справи щодо відновлення права випасу селянської худоби на нерозверстаних землях [24]. Констатацію цього факту знаходимо і у зверненні київського, подільського і волинського генерал-губернатора до міністра юстиції. Посадовець писав, що більшість суперечок виникало через загострені економічні відносини, що обумовлювались неврегульованістю землекористування [25, арк. 2].

Важливу роль у зростанні кількості земельних позовів відіграла і усталена правова традиція. Ще за часів Великого князівства Литовського розпочалося цілеспрямоване вкорінення владою правосвідомості серед населення з метою підняття авторитету та узаконення його верховенства [26, с. 183]. У період Речі Посполитої нормативний порядок, наділений загальноприйнятою легітимністю, і тип соціальної поведінки пересічного індивіда, що з нього випливав, були тісно пов'язані з пошануванням права не лише в його політичному чи юридичному вимірі, а й в сенсі світового порядку взагалі, тобто права як величини вічно справедливої та Богом даної [27]. Таке ставлення мешканців до права згодом спонукало їх шукати посередництва мирового суду у вирішенні суперечок. Спостеріг цю особливість і волинський губернатор, який в одному із донесень зазначав, що місцеве населення здавна звикло всі аграрні непорозуміння вирішувати у суді [28, арк. 3].

З'ясувавши причини великої кількості земельних правопорушень, погляньмо, які саме суперечки були віднесені до компетенції мирового суду. В «Уставе гражданского судопроизводства» законодавець обмежився лише загальним формулюванням цього поняття. Тож мировий суддя уповноважений був розглядати позови про відновлення порушеного права володіння землею та «о праве участия частного» (порушення сервітутних прав) [29, с. 310]. Більш деталізований перелік знаходимо в «Уставе о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», де регулюванню земельних відносин присвячено вісім статей. Згідно зі статутом, мировий суд розглядав справи про самовільне: зривання плодів у чужих садах, збирання ягід чи грибів, пошкодження фруктових дерев, добування на чужих землях піску, глини або інших копалин; полювання чи риболовлю у чужих лісах і ставках; зведення на сусідські землі сміття, каменів або загиблих тварин. Крім того, до компетенції мирового суду належали справи про прохід або проїзд через чужі поля до збору урожаю, прогін або випас худоби на них, а також пошкодження чужих каналів та огорож [30, с. 415]. Бурхливий розвиток економіки, розбудова мережі освітніх закладів наприкінці XIX – на початку XX ст. обумовлювали швидку зміну суспільних відносин, а тому норми згаданих законів вже не відображали всієї гами взаємин між землевласниками краю та тих протиріч, що виникали між ними. Саме тому, для отримання більш точного уявлення про сутність земельних суперечок місцевих жителів пропонуємо наступну типологію справ мирових суддів (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Типологія справ про земельні правопорушення,
що їх з'ясовували мирові судді Волинської губернії у 1871–1919 рр.**

Критерії поділу	Види справ
1. Незаконні дії, що оскаржуються.	Справи про: потрави посівів; самовільне користування чужим наділом; порушення сервітутних прав; про виселення орендарів; пошкодження каналів та огорож.
2. Соціальне походження фігурантів справи.	Поміщицько-селянські, селянські, міщанські, державно-міщанські справи.
3. Суть вимог.	Справи про: відновлення порушеного права, відшкодування збитків, притягнення до кримінальної відповідальності; змішані.
4. Терміни позовів.	Справи ініційовані позивачем через: один, три, шість, дванадцять і більше місяців від часу скоєння злочину.
5. Взаємини сторін.	Справи розпочаті: членами однієї родини; сусідами; неспорідненими суб'єктами.
6. Час правопорушень.	Справи про земельні правопорушення, вчинені взимку, навесні, влітку, восени.

[31].

У таблиці 1 подано найпоширеніші види земельних правопорушень, вчинених у Волинській губернії упродовж 1871–1919 рр. Зупинимось на деяких із них детальніше. За першим критерієм земельні суперечки розподіляються наступним чином: самовільне користування чужим наділом становило 42 % всіх проваджень цього роду, потрава посівів – 35 %, порушення сервітутних прав – 13 %, виселення орендарів – 7 % і пошкодження каналів та огорож – 3 %.

Значна частка перших двох видів справ (77 %) обумовлюється, в основному, малоземеллям селян. Маючи досить обмежену кількість землі для господарювання, вони часто намагалися використати ділянки, що тимчасово пустували і не використовувались їх власниками. Суть більшості із них зводилась до того, що: огороджуючи земельний наділ, селянин самочинно «пригородив» до свого городу ще півдесятини сусідської землі [32] або ж міщанин без дозволу і будь-якої плати «захопив» у іншого мешканця 109 квадратних сажених сіножаті і «самоправно там косит в свою пользу мою траву» [33, арк. 1]. Типовими судовими справами цього виду були наступні: позов Марії Негібаур до Григорія Портянки (1883 р.) [34]; Павла Юрашева до Андрія Фрейміха (1885 р.) [35]; Івана Таранова до Вацлава Башинського (1888 р.) [36].

Багато господарств страждало від потрави їх посівів сусідською худобою. Прикладами можуть слугувати справи щодо позовів: Й. Якубовського до селян Д. Кузьміна та І. Плечко про збитки за потраву озимого посіву [37]; М. Фінка до К. П'яковського про відшкодування за самочинний випас худоби [38]; житомирського лісничого Ф. Кінашевського до І. Мудрієвського про збитки від випасу худоби у казенному лісі [39]. Зростання кількості таких проваджень обумовлюється череззсмузжям наділів. Аби доправити власну худобу на пасовище, господар був змушений проганяти її «межами», подекуди толочачи краї посівів [40]. Крім того, у селянських господарствах за худобою наглядали діти. Коли ж такий пастух відволікався, вона заходила на чужі поля, випасаючи і витоптуючи їх [41].

Іншим поширеним проступком було порушення сервітутних прав. Вони виникали у тому випадку, коли декілька осіб мали рівні права на користування певним об'єктом (шляхом, пасовищем, ставком), але при цьому один із співвласників скористався цим правом і перешкодив законній його реалізації іншим. Саме на такій підставі були подані мировим суддям позови: Д. Шуберта до О. і К. Авдейчуків про зобов'язання їх звільнити дорогу [42]; А. Шмідта до В. Хиске про відновлення права проїзду [43]; товариства селян с. Сінгури до І. Сухорського про відновлення права користування пасовищем і водоймою [44].

Через малоземелля селяни змушені були орендувати наділи, але не завжди мали змогу розплатитись із поміщиком. У таких випадках той розпочинав процедуру їх виселення, звертаючись до мирового суду. У подібне становище потрапив селянин слободи Гринківка Житомирського повіту К. Поляновський, який орендував у Р. Максимович 19 десятин землі терміном на п'ять років. Проте не зміг розплатитись і власниця подала позов про примусове виселення та сплату боргу. Суперечка завершилась примиренням сторін у судовій залі [45, арк. 6]. Менше поталанило селянину колонії Костянтинівка Ф. Штраусу, оскільки суддя зобов'язав його у триденний термін виселитись і сплатити поміщику М. Гріпарі 23 крб. завданих збитків [46, арк. 8]. Подібний фінал мала і справа про виселення С. Багінського, який за вироком мав звільнити орендований наділ та сплатити 9 крб. судових витрат [47, арк. 10].

Окремим правопорушенням було пошкодження чужих каналів, огорож, межових знаків. Подібні проступки становили лише 3 % від загальної кількості. Прикладом може слугувати провадження щодо позову П. Котенка до В. Карпельова та Т. Турського. Відповідачі 22 травня 1904 р. самочинно засипали каналу, прокладену на землі позивача 11 років тому. П. Котенко просив суд змусити винних відновити її та стягти з них 10 крб. збитків [48, арк. 1].

За соціальною належністю сторін можемо виділити поміщицько-селянські (34 %), селянські (34 %), міщанські (15 %), державно-міщанські (15 %) та поміщицькі (2 %) справи [49]. Як бачимо, перші дві категорії складали абсолютну більшість (68 %). Це обумовлювалось структурою землеволодіння, адже поміщики і селяни були найбільшими землевласниками: у 1907 р. першим належало 53 % землі, а іншим – 40 % [50, с. 3]; у 1909 р. – 53 % і 39 % [51, с. 3], у 1912 р. – 52 % і 38 % [52, с. 11]; загалом вони володіли 90–93 % земельного фонду. Серед поміщицько-селянських найчастішими були суперечки через: самовільний випас худоби, потрапу посівів, порушення права користування толокою, про захоплення землі, а також про виселення неплатоспроможних орендарів. З названих для Волинської губернії найбільш типовими були провадження про відновлення користування толокою*. З 3313 маєтків Західного краю, де існували пасовищні сервітути станом на 1910 р. у 743 маєтках земля вже не надавалась селянам для випасу їх худоби, оскільки поміщики перейшли на багатопільну систему господарювання [53, с. 41]. У решті господарств ця можливість обмежувалась, що ставало приводом звернення до суду. 1876 р. суддя 8-ї дільниці розглядав позов селян с. Бурковець проти поміщика Ф. Буржинського. Відповідач огородив свої землі парканом і цим самим позбавив селян права на толоку, оскільки вона зусібіч оточена поміщицькою землею [54, арк. 1].

Друге місце за кількісним показником займали міщанські та міщансько-державні справи (по 15 %). Найпоширенішими були суперечки про: захоплення землі, відновлення можливості проїзду, знищення огорожі. Так, міщани І. Зданчик і Ш. Гехтман у травні 1877 р. збудували собі будинки у м. Троянів на Базарній площі. Саме на тому місці, яке завжди залишалось вільним і слугувало проходом між єврейськими та іншими садибами, чим порушили право користування вулицею решти міщан [55, арк. 2]. У свою чергу В. Стрельченкова поскаржилась до суду, що вона упродовж 40 років користувалась стежкою, яка вела через садиби А. і О. Ящуків та О. Хребтової до р. Лісної. Проте навесні 1891 р. відповідачі, розгнівавшись на позивачку, її перекопали, чим обмежили доступ до річки [56, арк. 1–1 зв].

Стороною у мировому судочинстві часто виступали державні установи та органи місцевого самоврядування. Приміром, у 1909 р. Житомирська міська управа ініціювала провадження проти А. Дмитрієва, який орендував 150 кв. сажнів землі і не сплатив вчасно обумовлену суму [57, арк. 2]. У 1914 р. склалась зворотна ситуація, коли міська управа виступила уже відповідачем. Міщанин О. Трескін позивався до неї через самоправство, оскільки при розширенні вул. Дмитріївської захоплено 50 кв. сажнів його садибної землі [58, арк. 2]. 1886 р. губернське управління державними маєтностями звернулось до судді 4-ї дільниці із позовом проти О. Чертова через захоплення ним 30 кв. сажнів берега, що належав до Житомирської казенної дачі [59, арк. 1].

За взаєминами учасників процесу земельні суперечки поділяються на родинні (3 %), сусідські (41 %) та конфлікти непов'язаних між собою осіб (56 %) [60]. Незначна частка родинних суперечок пояснювалось впливом суспільної моралі, яка охороняла сімейні цінності та різко засуджувала порушників. На думку В. Безгіна, саме родина виступала основною ланкою виробництва, споживання, відносин власності, соціалізації і громадських зв'язків, моральної підтримки і взаємодопомоги [61]. Тому було небагато осіб, які зважувались судитись зі своїми ж родичами. Прикладом подібної суперечки може слугувати справа братів Корбутів. Костянтин, Олексій і Захарій успадкували від батька хутір Корбутовка. Вони домовились, що до судового розподілу земель, усі рішення прийматимуть спільно. Але Захарій, без узгодження, здав в оренду селянину В. Бондаренку декілька десятин землі. Дізнавшись про це, Костянтин і Олексій звернулись до мирового судді із проханням анулювати незаконну угоду та зобов'язати Захарія чинити відповідно укладеної між ними домовленості [62, арк. 2].

Значно більше було конфліктів між сусідами. Деякі із них переростали у багаторічне протистояння, при якому частенько один сусід подавав на іншого скарги до мирового суду. Так, В. Котоні звинувачував А. Господарчука у самовільному добуванні піску на його землях та просив притягти винуватця до відповідальності [63, арк. 2]. Прикладом справжньої сусідської війни може слугувати справа Б. Весельського, який тривалий час сперечався із сім'єю Котвицьких за право володіння земельним наділом. Врешті, рішенням суду земля передана позивачу. Проте сусіди не

* Толока – право випасу селянської худоби на поміщицьких парових полях, яке набуло найбільшого поширення саме на території Волинської губернії.

відступили, і коли Бернард працював у полі, прибігли всі гуртом до нього, побили, зламали встановлені приставом межові знаки та ображали і погрожували розправою йому і його родині [64, арк. 1]. Іноді звернення до мирового суду слугувало знаряддям помсти за якусь побутову образу і базувалось на вигаданих фактах. Приміром, у 1885 р. Й. Якубовський, посварившись із сусідами, звинуватив їх у потраві посівів свинями і просив стягти з них 18 крб. збитків. Однак, свідки розкрили справжні мотиви позивача і йому відмовлено у позові [65, арк. 2].

Найбільше було земельних суперечок, де сторонами виступали непов'язані між собою особи (56 %): поміщик і селянин, орендар і орендатор та ін. Наприклад, К. Шаталович взяв в оренду в Н. Гаврилюка на п'ять років 20 десятин землі. Але ще до завершення терміну домовленості орендатор самочинно засіяв шість десятин. Розглянувши справу, мировий суд відновив порушене право володіння К. Шаталовича [66, арк. 1–1 зв.]. У 1886 р. лісничий Нарбут повідомив суд, що Й. Кухарський самочинно випасав власну худобу у казенному лісі [67, арк. 2]. Того ж року поміщик І. Шодуар обвинуватив селян м. Івниці у навмисному нищенні межових знаків і просив суд зобов'язати винних своїм коштом їх відновити [68, арк. 1].

Час вчинення земельних правопорушень логічно пов'язувався із календарем сільськогосподарських робіт: основна їх маса учинялась навесні (29 %), влітку (39 %) та восени (27 %) і лише незначна частка взимку (5 %). Оскільки мировий суд, зазвичай, розміщувався у найбільшому містечку мирової дільниці (переважно волосному центрі), то аби звернутись до нього позивачі змушені були витратити на дорогу 1–3 дні. Ними ж були в основному селяни, які не могли марнувати багато часу на роз'їзди, залишаючи свої обійстя та наділи без належного догляду. Цим обумовлюється тривалість часового проміжку між фактом вчинення проступку та зверненням потерпілого до суду. За статистикою, справа порушувалась через: 1 місяць – у 52 % випадків, 2 місяці – 14 %, 3 місяці – 14 %, 6 місяців – 15 %, 1 рік – 5 %.

Відрізнялись земельні суперечки і суттю заявлених вимог. Ними могли бути: відновлення порушеного права (41 %), відшкодування збитків (32 %), притягнення до кримінальної відповідальності (10 %); змішані (17 %) [69]. Відновлення порушеного права стосувалось, передусім, суперечок про користування сервітутами і меншою мірою справ про захоплення чужого наділу. Так, у 1883 р. житель хутора Щеновщини О. Яновицький перекопав канавою під'їзну дорогу до дачі П. Сторожевської і вона через суд хотіла відновити свої права [70, арк. 1]. Відшкодувати збитки, зазвичай, просили у позовах про потраву чи підтоплення посівів, руйнування парканів та огорож, самовільне косіння трави. Приміром, міщанин С. Липинський у 1885 р. взяв в оренду у міської управи 2 десятини і одразу огородив їх. Його сусід Ф. Перегуда той паркан порубав і запускав на землю позивача худобу, косив там траву, чим завдав тому збитку на суму 100 крб. [71, арк. 1]. Подружжя Малявських поскаржилось судді 4-ї дільниці, що сусіди Гаєвські самоправно скошили траву та вирвали із коренем посаджені ними картоплю та квасолю на частині їх городу, чим нанесли матеріальну шкоду позивачам [72, арк. 1].

Бували випадки притягнення до кримінальної відповідальності за земельні правопорушення. У 1888 р. поміщик С. Синицький просив покарати арештом селян І. Кирпичного та С. Сидорчука за крадіжку із його саду яблук та псування огорожі [73, арк. 1–1 зв.]. В іншому випадку поміщик О. Терещенко порушив кримінальне провадження проти М. Грищука та І. Петрука за самовільний випас худоби у його лісі [74, арк. 1]. У деяких справах позивач ставив одразу кілька вимог, які прагнув задовільними шляхом мирового провадження. Так сталося із Є. Углянською, яка вимагала відновити її володіння берегом р. Тетерева та відшкодувати збитки [75, арк. 1]. І. Ольфан, обвинувативши К. Міллера у потраві посівів, просив заарештувати винного та стягти з нього збитки [76, арк. 1].

Аби вплинути на динаміку земельних правопорушень мирові судді у своїх засіданнях приділяли особливу увагу обґрунтуванню винесеного вироку. Вони роз'яснювали чинне законодавство, доводили шкідливість протиправної поведінки не лише для безпосередніх учасників конфлікту, але й для всієї громади, пропагували законність, моральність та гуманізм [77, с. 143]. Крім того, судді і у повсякденному житті виступали для селян радниками. Ось як згадує діяльність почесного судді П. Косача його донька Ольга: «Батько був у «крест'янських делах» дуже хорошим знавцем, а що симпатії його були завжди на боці селян, то вони часто радилися з батьком про ті свої справи вже не як з офіційною особою, а як з людиною значною і прихильною до них» [78, с. 28]. Голови з'їздів з метою правової просвіти населення часто ініціювали відкриття у своїх округах безкоштовних юридичних консультацій. Приміром, 11 червня 1899 р., за погодженням із міністром юстиції при Житомирському мировому з'їзді, почало діяти консультаційне бюро приватних повірених округу [79, арк. 5]. Позитивно оцінювала подібні починання місцева преса, розкриваючи у своїх статтях просвітницьку діяльність суддів та присяжних повірених волинських мирових установ [80, с. 1].

Однак, незважаючи на всю енергію і шляхетні прагнення мирових суддів Волинської губернії, вони могли впливати лише на зовнішні чинники зростання правопорушень – неграмотність та

нігілізм жителів. Глибинні ж причини – сервітути, черезсмужжя та малоземелля – залишались поза їх досяжністю. Тому кількість земельних суперечок упродовж 1871–1919 рр. залишалась стабільно високою і становила у середньому 51 % всіх цивільних проваджень [81]. Проте зусилля місцевих суддів не були цілком марними, – їм таки вдалось привити населенню елементи правової культури, про що свідчать події революції 1905–1907 рр. З одного боку, кількість селянських виступів тут була найменшою у порівнянні із рештою правобережних губерній: у Київській їх зафіксовано 1464 (38 % від загальної кількості), у Подільській – 1757 (45 %), а у Волинській – тільки 703 (17 %) [82, с. 677]. З іншого – навіть під час загального сум'яття знаходилося чимало мешканців, які звертались за посередництвом у вирішенні земельних конфліктів до мирового суду (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість земельних суперечок у практиці дільничних суддів Житомирського округу в 1895–1913 рр. (у % від усього масиву справ)*

Рік № дільниці	1895	1896	1898	1900	1905	1906	1907	1910	1913
1	65	43	50	90	56	29	?	-	-
2	24	28	14	57	50	42	42	62	40
3	29	42	73	50	62	75	-	-	64
4	67	86	68	78	77	92	68	57	-
5	58	63	61	36	-	-	-	-	33
6	51	50	82	56	92	?	?	?	20
7	37	61	67	43	90	89	74	59	80

[83].

Як свідчать післяреволюційні події, уряд визнавав задовільною діяльність волинських мирових судів і розумів, що справжні причини зростання земельних проступків лежать поза їх компетенцією. Свідченням цього є те, що при реформуванні місцевого суду 1912 р. законодавці нічого не змінили у моделі мирової юстиції західних губерній і вона у початковому вигляді проіснувала до 1919 р. Водночас влада усвідомлювала, що наявність великого поміщицького землеволодіння поряд із розоренням дрібних селянських господарств, недосконалість системи землекористування породжували соціальну напругу на селі та виступали джерелом постійних конфліктів. Тому була зроблена спроба переломити ситуацію шляхом проведення столипінської аграрної реформи. Позитивними її наслідками на Волині були: часткова раціоналізація землекористування, активізація земельного ринку, ініціювання перерозподілу землі, формування нового хутірсько-фермерського укладу господарювання [84]. Однак реалізація реформи була перервана Першою світовою війною і вона не отримала логічного завершення, що проявилось у невіршеності багатьох проблем соціально-економічного характеру. У свою чергу це негативно вплинуло на динаміку правопорушень. Незважаючи на те, що Волинська губернія стала театром воєнних дій, показники залишаються доволі високими: у 1915 р. кількість земельних справ становила 50 % від загального масиву цивільних проваджень, у 1916 р. – 47 %, у 1917–1919 рр. – 8–17 % [85]. Невіршеність земельного питання та накопичення прихованих протиріч врешті-решт стали однією із основних причин початку Лютневої та Жовтневої революцій, що призвело до краху самої імперії.

Таким чином, одним із основних видів справ, що їх розглядали мирові судді, були земельні суперечки. Поступове зростання їх частки обумовлене специфічністю землекористування на Волині, яка проявлялась у малоземеллі селян, наявності сервітутів та черезсмужжя. Аналіз архівних матеріалів на основі виробленої типології дає змогу представити узагальнену характеристику подібних проступків. Земельний конфлікт виникав на основі порушення володіння землею та суміжних прав, скоєних, зазвичай, влітку. Судова справа ініціювалась через місяць після вчинення порушення шляхом подачі до суду відповідного клопотання позивачем у ролі якого, зазвичай, виступав і поміщик, і селянин. Основними вимогами були відновлення володіння та відшкодування збитків. При цьому, мирові судді Волині намагались доступними для них засобами

* У табл. 2 позначка «—» означає відсутність у даного мирового судді у зазначеному році судових справ про порушення землеволодіння, а знак «?» – відсутність в архівних матеріалах відомостей про рух справ у позначеній дільниці впродовж року, вказаного у верхній графі.

впливати на ріст земельних правопорушень, здійснюючи правову просвіту мешканців та надаючи їм повсякчас безкоштовні юридичні консультації. Така діяльність мала позитивні наслідки: вона розвинула правосвідомість жителів та підвищила їх культуру, що дозволило утримати частину населення у правовій площині при вирішенні конфліктів, навіть за умов революції і війни. Однак кількість земельних справ у мирових судах Волинської губернії була стабільно високою – у середньому 51–54 % упродовж 1871–1919 рр. – в силу об'єктивних причин, які судді не могли усунути самостійно.

Список використаних джерел

1. Кофод А. Русское землеустройство / А. Кофод. – СПб: типография «Селянского вестника», 1914. – 172 с. 2. Василенко М. П. Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае / М. П. Василенко. – К., 1894. – 17 с. 3. Криськов А. Особливості російської урядової політики в аграрній сфері на Правобережній Україні у 1860-і роки / А. Криськов // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 50–59. 4. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. / В. М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 75–85. 5. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. / П. Г. Рындзюнский. – Москва: Наука, 1983. – 268 с. 6. Шовен Ж. Законоведение / Ж. Шовен. – СПб, 1908. – 48 с. 7. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с. 8. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. М. Анфимов. – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с. 9. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. 10. Боровиковский А. Отчет судьи. Дела мужичьи / А. Боровиковский. – СПб: типография А. С. Суворина, 1894. – 169 с. 11. Н. Ш. – Ш. Из Юго-западного края. Современное положение и назревающие вопросы. – Киев, 1896. – 30 с. 12. Кабытов П. С., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, Б. Г. Литвак – Москва: Мысль, 1988. – 237 с. 13. Мочульский В. Д. Юридическая природа исков о нарушении права участия частного / В. Д. Мочульский. – Петроград: типография «Правда», 1916. – 317 с. 14. Тюнин В. И. Экономические преступления в системе дореволюционного уголовного права (эволюция научных представлений) / В. И. Тюнин // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 73–80. 15. Сидоренко А. Ю. Ответственность за нарушения земельного правопорядка: история развития российского законодательства (от «Русской правды» до 1917 г.) / А. Ю. Сидоренко // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 67–72. 16. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 167, оп. 1, спр. 173, 181, 208, 256, 268, 287, 293, 297, 303, 314, 325, 393, 429. 17. Нечаев В. Экономическое значение пастбищных сервитутов в Западной России / В. Нечаев – Москва, 1898. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/> 18. Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 1, спр. 273–277. 19. Держархів Житомирської обл., ф. 169, оп. 1, спр. 7; ф. 170, оп. 1, спр. 1–10, 13; ф. 174, оп. 1, спр. 1. 20. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. Вып. 26. Сведения о личном составе и о деятельности судебных установлений Европейской и Азиатской России за 1910 г. – СПб: Сенатская типография, 1912. – 348 с. 21. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. М. Анфимов. – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с. 22. Криськов А. Особливості російської урядової політики в аграрній сфері на Правобережній Україні у 1860-і роки / А. Криськов // Мандрівець. – 2011. – № 6. – С. 50–59. 23. Рихтер Д. Сервитуты / Д. Рихтер. – Режим доступа: <http://www.wikiznanie.ru/ru-wz/index.php/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%82%D1%8B>. 24. Нечаев В. Экономическое значение пастбищных сервитутов в Западной России / В. Нечаев – Москва, 1898. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/> 25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 631, спр. 408. 26. Ковалева С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського / С. Г. Ковалева. – Миколаїв, 2008. – 199 с. 27. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині / Н. Яковенко. – Режим доступа: <http://keenander.narod.ru/yakovenko/yak04.htm>. 28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 156. 29. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). Собрание второе. – СПб, 1864. – Т XXXIX. – Отд. второе. – № 41477. 30. ПСЗ. Собр. 2-ое. – СПб, 1864. – Т XXXIX. – Отд. второе. – № 41478. 31. Держархів Житомирської обл., ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189,630, 708; ф. 175, оп. 1, спр. 27, 329, 1147; ф. 184, оп. 1, спр. 278. 32. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 90. 33. Там само, ф. 168, оп.1, спр. 41. 34. Там само, ф. 168, оп.1, спр. 41. 35. Там само, ф. 170, оп.1, спр. 44. 36. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 90. 37. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 31. 38. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 208. 39. Там само, ф. 171, оп.1, спр. 14. 40. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 193. 41. Там само, ф. 171, оп.1, спр. 7. 42. Там само, ф. 169, оп.1, спр. 97. 43. Там само, ф. 170, оп.1, спр. 428. 44. Там само, ф. 171, оп.1, спр. 75. 45. Там само, ф. 172, оп.1, спр. 560. 46. Там само, ф. 170, оп.1, спр. 392. 47. Там само, ф. 172, оп.1, спр. 275. 48. Там само, ф. 170, оп.1, спр. 434. 49. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189,630, 708; ф. 175, оп. 1,

спр. – 27, 329, 1147; ф. 184, оп. 1, спр. 278. 50. Обзор Волынской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908. – 62 с. 51. Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910. – 82 с. 52. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 108 с. 53. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А. М. Анфимов. – Москва: издательство социально-экономической литературы, 1962. – 383 с. 54. Держархів Житомирської обл., ф. 175, оп. 1, спр. 27. 55. Там само, ф. 177, оп. 1, спр. 77. 56. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 100. 57. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 61. 58. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 83. 59. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 30. 60. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189, 630, 708; ф. 175, оп. 1, спр. 27, 329, 1147; ф. 184, оп. 1, спр. 278. 61. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В. Б. Безгин. – Москва-Тамбов: изд-во ТГТУ, 2004. – 304 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Bezgz/01.php. 62. Держархів Житомирської обл., ф. 171, оп. 1, спр. 18. 63. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 607. 64. Там само, ф. 173, оп. 1, спр. 305. 65. Там само, ф. 169, оп. 1, спр. 31. 66. Там само, ф. 172, оп. 1, спр. 89. 67. Там само, ф. 173, оп. 1, спр. 25. 68. Там само, ф. 174, оп. 1, спр. 189. 69. Там само, ф. 168, оп. 1, спр. 41, 58, 61, 83; ф. 169, оп. 1, спр. – 31, 90, 97, 193, 207, 208; ф. 170, оп. 1, спр. 28, 44, 258, 392, 428, 434, 575, 850; ф. 171, оп. 1, спр. 7, 9, 12, 18, 22, 26, 30, 41, 75, 67, 100, 333, 477, 552, 562, 607; ф. 172, оп. 1, спр. – 89, 113, 162, 195, 275, 378, 451, 560, 719; ф. 173, оп. 1, спр. 1, 25, 71, 193, 315; ф. 174, оп. 1, спр. 39, 77, 183, 189, 630, 708; ф. 175, оп. 1, спр. 27, 329, 1147; ф. 184, оп. 1, спр. 278. 70. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 9. 71. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 26. 72. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 41. 73. Там само, ф. 173, оп. 1, спр. 315. 74. Там само, ф. 174, оп. 1, спр. 630. 75. Там само, ф. 171, оп. 1, спр. 22. 76. Там само, ф. 172, оп. 1, спр. 719. 77. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. 78. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 221 с. 79. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 626, спр. 545. 80. [Без автора] Юридическая помощь в деревне // Волынь. – 1897. – № 69 (28 марта). – С. 1. 81. Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 2–6, ф. 168, оп. 1, 169, оп. 1, ф. 170, оп. 1, ф. 171, оп. 1, ф. 172, оп. 1, ф. 173, оп. 1, ф. 174, оп. 1. 82. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа / пер. с франц. М. Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с. 83. Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 2–6; ф. 168, оп. 1; 169, оп. 1; ф. 170, оп. 1; ф. 171, оп. 1; ф. 172, оп. 1; ф. 173, оп. 1; ф. 174, оп. 1. 84. Шабала Я. М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) / Я. М. Шабала. – Режим доступа: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/716/1/Reorganizacija.pdf>. 85. Держархів Житомирської обл., ф. 167, оп. 2–6; ф. 168, оп. 1; ф. 169, оп. 1; ф. 170, оп. 1; ф. 171, оп. 1; ф. 172, оп. 1; ф. 173, оп. 1; ф. 174, оп. 1.

Виктория Панченко

ЗЕМЕЛЬНЫЕ СПОРЫ В ПРАКТИКЕ МИРОВЫХ СУДЕЙ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ

В статье охарактеризованы земельные споры жителей Волынской губернии в 1871–1919 гг. Путем привлечения материалов ежегодных отчетов волынских губернаторов, их переписки с генерал-губернатором и воспоминаний современников, выяснены причины земельных правонарушений. На основе широкого ряда архивных документов предложена типология судебных дел о нарушении земельной собственности.

Ключевые слова: мировые судьи, земельные правонарушения, истец, ответчик, Волынская губерния.

Victoria Panchenko

LAND DISPUTES IN PRACTICE OF PEACE'S JUDGES IN VOLYN PROVINCE

In the article it characterized land disputes of Volyn province inhabitants in 1871–1919. Based on materials of yearly accounts of Volyn governor, his correspondence with general-governor and memories of contemporaries it elucidated reasons of land offences. The author analyzed many archive's documents and made typology of judicial cases about infringement of land property.

Key words: peace's judges, land offences, plaintiff, replier, Volyn province.

УДК 94(477) «1914/1917»

Тимофій Герасимов

**ЦУКРОВІ ПЕРИПЕТІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНИХ МІСТАХ
У РОКИ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» (1914–1917 РР.)**

У статті розглянуто вплив спричиненої Першою світовою війною кризи в цукровій сфері на повсякденне життя мешканців Правобережної України. З'ясовано, що нестача цукру відчувалася на місцевих ринках уже в перший воєнний рік внаслідок нестачі робочої сили на селі після оголошення мобілізації. Зазначено, що в 1916 р. колапс транспортної системи та спекулятивні дії виробників і торговців перетворили продукт у дефіцитний товар. Цукрова спекуляція набрала неймовірного розмаху. У відповідь царський уряд вдався до запровадження карткової системи на цукор.

Ключові слова: цукор, спекуляція, Правобережна Україна, повсякденність, Перша світова війна.

На початку ХХ ст. український цукор успішно проникав на зовнішні ринки, ставши одним з головних товарів експорту з царської Росії. Щоправда, його внутрішнє споживання в межах імперії значно відставало від передових капіталістичних країн. Утім, впродовж 1896–1913 рр. споживання цукру на душу населення зросло майже вдвічі, склавши 17 фунтів на рік [1, с. 19]. Антиалкогольна кампанія в Російській імперії, що стартувала майже одночасно із початком війни, призвела до підвищення ролі цукру в повсякденному споживанні населення. Мова йшла про популяризацію в народі чаю [2, с. 2], який бодай частково міг замінити відсутність міцних спиртних напоїв в офіційному продажі й зазвичай пився підсолодженим, та, власне, про використання цукру для самогонваріння. За такої тенденції виробництво та транспортування продукту до споживача мало бути налагодженим, як годинниковий механізм, оскільки в іншому випадку містам загрожував дефіцит цукру. Це, зокрема, стосувалося й регіону, в якому його виробляли найбільше, – Правобережної України.

У радянській історіографії, як і в сучасній українській, так зване «цукрове питання» здебільшого висвітлено в рамках економічної історії. З-поміж науковців, у працях яких досліджено виробництво та торгівлю цукром у роки Першої світової війни, варто назвати П. Лященка [3], С. Орлик [4], О. Реєнта та О. Сердюка [5], О. Сидорова [6], Н. Шапошникову [1]. Водночас про проблему споживання цукру в українських містах згадано в науковій роботі дослідниці повсякденної історії О. Вільшанської [7].

Київська цукрова біржа реагувала на вступ держави у війну значним скороченням оборотів. Утримувалися від купівлі товару як великі ділки, так і дрібні торговці [8, с. 3]. Нова економічна кон'юнктура, за якої певний час зберігалася непередбачуваність на цукровому ринку, що могла призвести до небажаних фінансових ризиків, підштовхувала бізнесові кола до вичікувальної позиції. Насамперед їх не міг не турбувати можливий зрив роботи цукроварень Правобережної України через нестачу палива [5, с. 74]. Російський уряд, зі свого боку, намагаючись компенсувати відсутність надходжень до державної казни від горілчаної монополії, підвищив податок на цукор до 25 коп. з одного пуда, тим самим автоматично піднімаючи на нього ціни в роздрібній торгівлі, де відразу ж почалися зловживання. Відтоді один фунт товару подорожчав на 25 % – з 15 – до 20 коп. [9, с. 1].

Традиційні проблеми з транспортом, нестача робочої сили на селі та цукрових заводах, а також недостатня кількість промислового устаткування тощо – усе це створювало парадоксальну, на перший погляд, ситуацію, що полягала в цукровому дефіциті в містах у регіоні, який у імперії Романових не знав собі рівних за масштабами виробництва цукру. Для населення Києва, скажімо, на цукровий «голод» довелося чекати зовсім недовго – до лютого 1915 р. [10, с. 2]. Ситуацією одразу намагалися скористатися місцеві торговці, інколи продаючи цукор лише разом із додатковим товаром, наприклад, чаєм, крохмалем й навіть порожньою банкою з-під огірків [11, с. 2]. Восени того ж року від дефіциту продукту потерпали мешканці Звенигородки. Її пересічному обивателю було важко зрозуміти, чому цукру в місті настільки мало й він коштував 22 коп. за один фунт, у той час, коли навколо так багато працювало цукрових заводів [12, арк. 203 зв.].

Упродовж більшої частини 1916 р. проблема з цукром у правобережних містах нагадувала стихійне лихо. У Волинській губернії напередодні старту сезону цукроваріння цукровий «голод» вважали найбільшим з усіх «голодів» [13, с. 5]. Улітку того ж року у Вінниці, на Миколаївському проспекті, вишикувалися довгі черги за цукром по 23 коп., який продавали в магазині товариства споживачів, оскільки в інших торгових точках ціна становила до 45 коп. «Хвіст» черги починав збиратися о 07.00 ранку [14, с. 2]. Через те, що цукор продавали в одні руки в обмеженій кількості, нерідко в різних частинах однієї черги стояли чоловіки, дружини й діти, які приховували свої родинні зв'язки [15, с. 2].

Пануюча скрізь спекуляція, як паразитичне явище, народжене на продовольчих проблемах міст, проявилася в колосальних масштабах афер у цукровій сфері, якими займалися промисловці, фінансисти, залізничники, високопосадовці тощо. Декотрих із них у народі називали «цукровими королями» [16, с. 2]. Найбільше про них дізнаємось у 1916 р. Так, у липні «Юго-Западный край» писав про появу на місцевих ринках компанії багатих капіталістів, які посилено скуповували цукрові заводи. Купували переважно одні й ті ж особи, не рахуючись із грошовими сумами: за заводи, що незадовго до того оцінювалися в 2–3 млн крб., платили по 8–10 млн крб. [17, с. 2]. Загальновідома корумпованість бюрократичної системи Російської імперії дозволяла здійснювати «темні» цукрові справи фактично безкарно. Винятком можна хіба що назвати цукрозаводчиків І. Бабушкіна та Ю. Гепнера, яких, згідно з розпорядженням військової влади, у жовтні 1916 р. арештували в Києві за звинуваченням у великих цукрових спекуляціях [18, с. 2].

Іншим способом заробляння на цукрі стали його крадіжки на залізниці та заводах. Восени 1916 р. житомирська преса повідомила про зникнення зі станції Рівне двох вагонів товару, призначених для мешканців Луцька [19, с. 4]. Крім того, значно виросла втрата цукру під час перевезення, яка досягала 30 та більше пудів з одного вагону (традиційна норма недостачі внаслідок його втрат під час перевезення становила 1–1,5 пуда). Почастішали й випадки розкрадань на виробництві. Адміністрації деяких заводів фіксували добову кількість крадіжок цукру в 20 пудів. Збути товар за вигідною ціною було зовсім не складно, оскільки у вільному продажі він цінувався дуже високо [20, с. 2].

Карткову систему почали запроваджувати на Правобережній Україні в другій половині 1916 р., відколи весь цукор до міст став надходити від спеціально створеної структури – «Центросахар». Зазвичай, місячна норма на людину становила 2–3 фунти [21, с. 3; 22, с. 4; 23, с. 2]. У Вінниці, наприклад, у жовтні на кожний наявний у картці талон видавали по 2,5 фунти цукру за ціною 17 коп. за цукор-пісок та 24 коп. за рафінад [24, с. 2]. Поява у вжитку цукрової картки, яка дуже цінувалася, призвела до численних випадків її крадіжок у місті [25, с. 3]. Біля міських лавок знову з'явилися довгі черги, а разом із ними – «професіонали», що були готові стояти в них за окрему плату. За цю роботу вони отримували до 2 крб. щодень [26, с. 2]. Утім, впровадження карток на цукор у Вінниці сприяло бодай якомусь покращенню побутових умов її мешканців. Це, зокрема, знайшло вираження в опублікованій у місцевій газеті розповіді про неабияке здивування вінницької родини від її запрошення на чай [27, с. 2].

У листопаді 1916 р. група жителів Бердичева звернулася до військової влади зі скаргою на зловживання міської влади з цукровими картками. Зазначалося, що один із гласних думи – М. Дорошевський, відповідальний за постачання населенню цукру, за кожну видану картку брав по 1 крб., посилаючись на необхідність фінансування якогось фонду. Проведене розслідування підтвердило слова бердичівців. До того ж під суд віддали не лише Дорошевського, а й міського голову Швіндта, якому інкримінували службову бездіяльність [28, с. 4].

Цілком зрозуміло, що розподіл карток на цукор серед населення супроводжувався багатьма труднощами, особливо в такому величезному місті, як Київ. Для введення карткової системи його розділили на 20 продовольчих реєстраційних районів. Мешканців реєстрували лише за місцем проживання [29, с. 2]. Мати відомої дослідниці української історії Н. Полонської-Василенко – М. Меншова, 12 листопада 1916 р. писала своєму чоловікові про те, як до її помешкання приходив студент для збору відомостей щодо кількісного складу родини. В іншому листі, написаному за 4 дні, вона з тривогою зазначала: «Кажуть, що цукру не буде, а нині за карткової системи більше 2,5 фунтів нікому не дадуть» [30, арк. 99, 114]. Та навряд чи Марія Федорівна могла передбачити створення картковою системою хаосу в продажі цукру. Проблема полягала в незнанні багатьох киян точних місць розташувань цукрових лавок, у яких вони мали право отримувати нормовану кількість товару. Тому не рідко обиватель, постоявши в черзі, в останній момент дізнавався про те, що він потрапив не до тієї дільничної лавки [31, с. 2].

Отже, Перша світова війна катастрофічно позначилася на виробництві та торгівлі цукром на Правобережній Україні. Надзвичайно багатий на цукор регіон опинився в ролі героя крилатого українського виразу: «на те він і кравець, щоб подертий жупан носити». За таких умов колись доступний продукт перетворювався на «біле золото», що створило величезний простір для махінацій як на побутовому, так і на промисловому рівнях. Внаслідок того нагальна необхідність вирішення побутових проблем фактично не залишала в свідомості міського населення місця для зацікавленості у продовженні війни.

Список використаних джерел

1. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н. О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с. 2. Сахар, сельское хозяйство и государственные доходы // Подолянин. – 1916. – 2 октября. – С. 2. 3. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 2 / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1952. – 735 с. 4. Орлик С. В. Українське

повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін / С. В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (гол. редкол.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), В. Й. Борисенко та ін. – Вип. XXIII. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 114–133. 5. Реєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк – К., 2004. – 480 с. 6. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с. 7. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70. 8. Тревожность политического момента // Подолянин. – 1914. – 17 сентября. – С. 3. 9. Пауки хищники // Южная копейка. – 1914. – 20 ноября. – С. 1. 10. Недостаток сахара // Южная копейка. – 1915. – 2 февраля. – С. 1. 11. Мелочи жизни // Южная копейка. – 1915. – 13 мая. – С. 2. 12. Державний архів Київської області, ф. 9, оп. 31, спр. 17, 241 арк. 13. К предстоящей сахарной кампании на Волыне // Жизнь Волыни. – 1916. – 8 сентября. – С. 5. 14. В настоящее время... // Юго-Западный край. – 1916. – 10 июля. – С. 2. 15. Маленький фельетон // Юго-Западный край. – 1916. – 28 июля. – С. 2. 16. Заволода Л. Сахарные короли / Л.Заволода // Южная копейка. – 1916. – 12 февраля. – С. 2. 17. Скупка сахарных заводов // Юго-Западный край. – 1916. – 12 июля. – С. 3. 18. Арест сахарозаводчиков // Южная копейка. – 1916. – 22 октября. – С. 2. 19. Затерявшиеся 2 вагона сахара // Жизнь Волыни. – 1916. – 6 декабря. – С. 4. 20. Недостача сахара // Юго-Западный край. – 1916. – 20 ноября. – С. 3. 21. 2 фунта сахара в месяц // Жизнь Волыни. – 1916. – 7 октября. – С. 3. 22. Введение карточной системы на сахар в Луцке и в уезде // Жизнь Волыни. – 1916. – 26 ноября. – С. 4. 23. В г. Литине с 1 ноября... // Юго-Западный край. – 1916. – 2 декабря. – С. 2. 24. Сахарные заводы... // Юго-Западный край. – 1916. – 14 октября. – С. 2. 25. Карточка на сахар... // Юго-Западный край. – 1916. – 26 октября. – С. 3. 26. В святи с «хвостами»... // Юго-Западный край. – 1916. – 28 октября. – С. 2. 27. Винницькіє картинки // Юго-Западный край. – 1916. – 30 октября. – С. 2. 28. Злоупотребления с сахаром // Киевская мысль. – 1916. – 15 ноября. – С. 4. 29. Сахарные карточки // Киевская мысль. – 1916. – 18 октября. – С. 2. 30. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 311, 300 арк. 31. Сахарные недоразумения // Южная копейка. – 1916. – 19 ноября. – С. 2.

Тимофей Герасимов

САХАРНЫЕ ПЕРИПЕТИИ В ПРАВОБЕРЕЖНЫХ ГОРОДАХ В ГОДЫ «ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ» (1914–1917 ГГ.)

В статье рассмотрено влияние вызванного Первой мировой войной кризиса в сахарной сфере на повседневную жизнь жителей Правобережной Украины. Установлено, что недостаток сахара ощущался на местных рынках уже в первый военный год вследствие недостатка рабочей силы на селе, после объявления мобилизации. Отмечено, что в 1916 г. коллапс транспортной системы и спекулятивные действия производителей и торговцев превратили продукт в дефицитный товар. Сахарная спекуляция набрала невероятного размаха. В ответ царское правительство прибегло к введению карточной системы на сахар.

Ключевые слова: сахар, спекуляция, Правобережная Украина, повседневность, Первая мировая война.

Tymofiy Gerasymov

SUGAR PERIPETIAS IN THE RIGHT-BANK UKRAINE TOWNS IN THE YEARS OF «GREAT WAR» (1914–1917)

The influence of crisis in sugar sphere by the First World War on daily-life of the Right-Bank Ukraine residents was analyzed in the article. It's established that lack of sugar was observed at the local markets even in the first war year in consequence of lack of labour force in the village after declaration of mobilization. The collapse of transport system and a speculative actions of producer and methods are noted to turn a product into scarce goods. Sugar speculation continually gained in scope. In reply the tsar's government resorted to card system induction for sugar.

Key words: sugar, speculation, the Right-Bank Ukraine, daily-life, the First World War.

УДК 9:342 (477) «1917-1921»

Олександр Грибенко

РОЗБУДОВА СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЧЕРВЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Автор в цій статті розкрив особливості та структуру судової системи України в часи Української Центральної Ради (червень 1917 – квітень 1918 рр.).

Ключові слова: Генеральний секретаріат судових справ, Генеральний Суд УНР, апеляційний суд, прокурор, Міністерство судових справ.

З утворенням і поступовою еволюцією Української Центральної Ради від громадського органу до вищого законодавчого органу (парламенту) постало гостре питання формування національної судової системи.

Метою статті є розкриття особливостей та структури національної судової системи за часи Української Центральної Ради.

27 червня 1917 р. опубліковано «Декларація Генерального Секретаріату», де вперше окреслено коло діяльності секретаріату судових справ. Так: Завданням Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатись на підготовку справи українізації та демократизації суду і виробу відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні [1, с. 3].

15 червня 1917 р. на Засіданні Малої Ради секретарем судових справ був затверджений В Садовський. Але слід зазначити, що за «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату» від 4 серпня 1917 р. ця посада не передбачалась [2, с. 1].

На думку сучасного дослідника О. Мироненка, судова система України перебувала в підпорядкуванні центру: «У перші пореволюційні місяці на Україні судова система майже нічим не відрізнялась від інших територій Росії, де Тимчасовий уряд ліквідував військові польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських начальників, відновив діяльність мирових судів, які були скасовані ще на Україні ще у 1889 році, за виключенням Одеси, Харкова привів судові установи у відповідність з першою редакцією «Судових інститутів 1864 року» [3, с. 69].

Таким чином, лише з поваленням Тимчасового уряду і захопленням влади більшовиками в Петрограді дало можливість знову поставити питання про створення національної судової системи.

На засіданні Української Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. прийнято рішення про доповнення складу Генерального Секретаріату «комісарами по справах військових, продовольчих, залізничних, пошти і телеграфу, судових» [4, с. 375]. 1 листопада 1917 р. комісаром судових справ став есер М. Ткаченко. 7 листопада 1917 р. назву «Генеральний комісаріат судових справ» замінено на «Генеральний секретаріат судових справ» [5, арк. 35].

20 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада прийняла постанову: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [5, арк. 36].

Після створення Генерального секретаріату судових справ Української Центральної Ради вирішує приступити до реформування судової системи. Перш за все було необхідно приступити до створення найвищого судового органу.

Законопроект про створення Генерального Суду внесено і обговорено на засіданні Генерального Секретаріату 29 листопада 1917 р. він ухвалений Українською Центральною Радою [6, арк. 98–99].

Генеральний Суд мав діяти на засадах, що визначенні законом, до прийняття Конституції. В статті 1 даного закону зазначалось: Генеральний Суд складається з трьох департаментів – цивільного, карного, адміністративного і виконує на цій території України всі функції, належні досі Правительствующему Сенатові в справах судових і справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства також тимчасового, до розв'язання питання про скасування особливих судів, виконує функції головного воєнного суду, щодо справ, вирішених на території України [7, с. 1].

Таким чином, недоліком цієї статті було те, що Генеральному Суду надані функції Правительствующего Сенату тільки «в справах судових, і справах нагляду над судовими установами, особами судового відомства». В свою чергу, інструкції, що вирішували всі інші справи, що входили до компетенції найвищого судового органу, не було створено. Лише 2 червня 1918 р.

Генеральному Суду були надані «всі функції, належні до утворення його Правительствующему Сенатові» [8, арк. 14].

Місце перебування Генерального Суду визначено м. Київ. Члени Генерального Суду отримували звання генеральний суддя на основі Конституції. Їх повноваження визначались відповідними дореволюційним російським законодавством.

Введення конкретної справи доручалось одному із судів. Керівництво канцелярією, «розпорядною» та господарською частиною мав здійснювати суддя за призначенням генерального секретаріату судових справ.

При генеральному суді утворювалось також прокуратура, яку очолював старший прокурор. Регламент її роботи затверджувався генеральним секретаріатом судових справ. В прокуратурі Генерального суду згідно штатного кошторису були такі посади: старшого прокурора, три-прокурора, писаря і помічника [9, арк. 213в.].

17 грудня 1917 р. Українська Центральна Рада затверджує закон «Про заведення апеляційних судів». За даним законопроектом передбачалось створення 3 апеляційних судів – Київського, Харківського, Одеського [5, арк. 169–170]. Юрисдикція Київського апеляційного суду поширювалося на територію: Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської губерній; Харківського – на територію Харківської і Катеринославської губерній та Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії; Одеського – на територію м. Одеси, а також Херсонську губернію і Дніпровський повіт Таврійської губернії.

Апеляційні суди в своїй діяльності керувались правилами, встановленими раніше для судових палат, але з деякими змінами. Так, згідно ст. 7. Закону посади голів департаменту і посада «старшого голови» не передбачалися. Порядкуючий в кожному департаменті обирався на «загальному судді апеляційного суду звичайною більшістю на 3 роки». З числа порядкуючи на загальному зібранні обиралась особа, яка виконувала функції «Старшого Председателя щодо розпорядку і догляду за всім апеляційним судом».

В разі, якщо вибори зазначених осіб не відбулись, генеральний секретар юстиції призначав своїм наказом.

Прокурорів апеляційних судів призначав, як і прокурорів всіх інших судових установ, генеральний секретар судових справ. В прокуратурі Київського апеляційного суду, згідно з затвердженням штатом були такі посади: старший прокурор, два прокурора, писаря, помічника писаря. 23 грудня 1917 р. прийнято спеціальний закон «Про урядження Прокурорського нагляду на Україні» [5, арк. 176].

Всіх судів апеляційних і Генерального суду призначала Українська Центральна Рада (далі УЦР) на підставі закону «Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів» від 23 грудня 1917 р. [5, арк. 178].

Право на зайняття посади суддів і прокурора зазначених вище судів, мала особа з вищою освітою. Але при отриманні 3/5 голосів присутніх членів УЦР, суддями могли бути обрані і особи без вищої освіти.

Особи, які бажали бути обраними суддями Генерального і апеляційних судів подавали заяву через генеральний секретаріат судових справ в УЦР. Генеральний і апеляційні суди, після сформування персонального складу, мали право пропонувати своїх кандидатів на вакантні місця.

Вибори суддів відбувались шляхом таємного голосування. Обраним вважався кандидат, що набрав більшість голосів, за винятком випадку, коли необхідно обрати 3/5 голосів присутніх членів УЦР.

21 січня 1918 р. відбулися вибори суддів Генерального і Київського апеляційного суду. Суддями Генерального суду були обрані наступні кандидатури: М. Пухтинський, П. Ачкасова, О. Бутовський, Г. Попов. Суддями Київського апеляційного суду обрали: Р. Лашенка, Н. Яценка, В. Коренева, Т. Гречуха, О. Подгорського, І. Малютіна, М. Юдіна, С. Гречинського [10, с. 1].

Штат генерального і Київського апеляційного судів був мало чисельний, особливо якщо зауважити на ту роль, яку вони відігравали у функціонуванні всієї судової системи. До штату генерального суду входили 15 суддів, 4 писаря, 10 помічників писаря, 3 судові виконавці, регістратор, архіваріус. У Київський апеляційний суд передбачено 20 посад суддів, 4 писаря, 15 їх помічників, 2 судових виконавців, скарбник, архіваріус [9, арк. 21–22зв.].

Отже, слід зазначити, що переважна більшість судових органів УНР наприкінці 1917 – початку 1918 рр. не функціонували. На думку Д. Дорошенка: «Більшовицька окупація кінця 1917 і початку 1918 рр. внесла велику дезорганізацію в судове життя: багато судових діячів було замордовано, багато десь поховались і повтікало. Міністри судових справ С. Шелухину, який фактично перший організував міністерство судових справ, довелось відновляти судовий апарат на місцях і робити багато нових призначень на судові посади» [11, с. 371].

Список використаних джерел

1. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - № 10. – червень. – С. 3. 2. Вісті з Української Центральної Ради. – № 20/21 – листопад. – С. 1. 3. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. / О.М. Мироненко – К., 1995. – 328 с. 4. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с. – (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії). 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1115, оп. 1, од. зб. 1. 6. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 3, од. зб. 1. 7. Вісник Генерального Секретаріату. – 1917. – 9 грудня. – С. 1. 8. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, од. зб. 77. 9. ЦДАВОВ України, ф. 1063, оп. 1, од. зб. 6. 10. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1918. - № 2. – 11 січня. – С.1. 11. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. У 2-х томах. /Д.І. Дорошенко. – К.: «Темпора», 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – 437 с.

Александр Грибенко**РЕКОНСТРУКЦИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ В ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ (ИЮНЬ 1917 – АПРЕЛЬ 1918 ГГ.): ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Автор в данной статье показал особенности и структуру судебной системы Украины в период Украинской Центральной Рады (июнь 1917 – апрель 1918 гг.).

Ключевые слова: Генеральный секретариат судебных дел, Генеральный Суд УНР, апелляционный суд, прокурор, Министерство судебных дел.

Oleksandr Gribenko**STRENGTHENING THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE FOR THE TIME OF UKRAINIAN CENTRAL RADA (JUNE 1917 – APRIL 1918): HISTORICAL ASPECT**

The author of this article revealed the characteristics and structure of the judicial system of Ukraine at the time of the Ukrainian Central Rada (June 1917 – April 1918).

Key words: General Secretariat of the cases, the General Court of the UPR, the appellate court prosecutor, the court cases.

УДК 94(477):374.7] «192»

Світлана Кришталь

ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ РОБІТФАКІВ В УСРР У 1920-Х РР.

Проаналізовано процес формування мережі робітфаків УСРР в 1920-і рр., яка створювалася на основі радянської концепції системи освіти та передбачала реформування навчальних закладів, що означало ліквідацію або реорганізацію існуючих організаційних структур і створення нових типів навчальних закладів. Показано етапи формування та розвитку мережі робітничих факультетів при вищих навчальних закладах. Цей процес був досить таки складним, через важку економічну кризу і фінансові труднощі в країні, попри це йшов неухильний процес розгалуження та розвитку мережі робітфаків, який розпочинається з 1920-х рр. та триватиме до 1930-х рр.

Ключові слова: робітфаки, мережа, освіта, вищі навчальні заклади, УСРР.

У зв'язку з проведенням українізації, 1920-і рр. в УСРР вважаються найбільш сприятливими для розвитку радянської науки і освіти, оскільки в подальші роки розпочалось знищення національної освіти, відбувалася стандартизація та політизація навчального процесу. Але процес культурного будівництва в радянській Україні в 1920-і роки розпочався в складних умовах – більшість населення була неписьменною, значна частина інтелігенції емігрувала, а та, що залишилася, не вся користувалася довірою більшовиків. Тому, освітні заклади ставали ідеологічними центрами втілення у життя рішень комуністичної партії, що формувались під впливом постійної агітаційно-пропагандистської роботи партії і держави.

Тематика робітфаків УСРР знайшла часткове висвітлення та стала предметом вивчення в працях таких дослідників, як В. Липинський [1, с. 23–30; 5], Л. Шепель [10] та ін. Саме вони зробили вагомий внесок у розширення знань стосовно розвитку мережі, процесу створення, структури освіти робітфаків у зазначений період. Але спеціально ця проблема в українській історії ще не розглядалась.

Концепція модернізації освіти, розроблена наркомом освіти УСРР Г. Гриньком, передбачала реформування вузів і створення на їх навчально-матеріальній базі невеликих спеціальних вищих навчальних закладів: соціально-економічного, педагогічного та медичного спрямування [1, ст. 23]. Ареною широкомасштабних експериментів стала вища освіта. Доступ до вищих навчальних закладів дітей дворян, великих підприємців, землевласників, священиків, інших осіб, які належали до «ворожих» радянській владі, було закрито.

Підготовка нової, радянської інтелігенції, спеціалістів із середовища робітничого класу і трудового селянства на початку 20-х рр. ХХ ст. одним із важливих завдань для тодішньої влади тому, що економіка та промисловість перебували в катастрофічному стані, країну одночасно паралізували три кризи: хлібна (продовольча), вугільна (паливна) та транспортна (залізнична). Щоб подолати за короткий термін ці кризи, були розроблені плани і програми відбудови та розвитку промисловості. Значною перешкодою на шляху здійснення цього завдання стало те, що трудящі не мали знань, необхідних для навчання у вищих учбових закладах, які готували кваліфікованих спеціалістів. Реалізація цих планів була неможлива без підготовки робітників і селян до вступу у вузи, за прикладом РРФСР, у 1920–1921 рр. в радянській Україні розпочинається створюватися мережа робітничих факультетів при інститутах.

Питання про створення робітфаків розглядалося у листопаді 1920 р. на III-й сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК). 24 листопада ВУЦВК ухвалив рішення про повне грошове і натуральне забезпечення курсантів [2]. Відповідно до нього органи управління освітою підготували постанови, що визначали характер організації і діяльності цих навчальних закладів. Зокрема, у постанові наради з питань народної освіти (грудень 1920 р. – січень 1921 р.) визначалося основне завдання робітничих факультетів – підготовка робітників і селян до вступу до вищої школи. На Наркомат освіти (далі – Наркомос) УСРР покладалося завдання зміцнення діючих робітфаків та створення і відкриття нових. Ідеологічну роботу на робітничих факультетах мали забезпечувати органи влади та профспілки [3].

Розбудова мережі робітфаків розпочиналася із профільних навчальних закладів таких, як: індустріально-технічний, аграрний, народної освіти, медичний. Вступали до робітничих факультетів без іспитів або за полегшеною програмою. Термін навчання складав 2–3 навчальних роки. Робітфаки були денні й вечірні. На денних навчалися за направленням робітники та демобілізовані червоноармійці. На вечірніх робітфаках навчалися без відриву від виробництва. Курсанти отримували стипендію. Створення робітничих факультетів більшовицькою партією здійснювалося

для того, щоб сформувати нову радянську інтелігенцію, найкоротшим шляхом довести дорослого кваліфікованого робітника до вищої школи, даючи йому лише необхідні знання.

Процес створення мережі робітфаків при вузах можна розглянути на прикладі провідних індустріальних та культурних центрах УСРР. Перші робітничі факультети були створені у радянській Україні в листопаді 1920 р. в м. Одесі при політехнічному і сільськогосподарському інститутах [4]. Заняття розпочалися взимку 1920–1921 н. р., але відбувалися у складних побутових умовах. На початку літа навчання перервалося, через недостатнє матеріальне забезпечення робітфаківців. У 1921 р. V-й Всеукраїнський з'їзд рад, доручив ВУЦВК і Раді народних комісарів (далі – РНК) УСРР створити у великих промислових центрах мережу робітничих факультетів. На підставі з'їзду рішень 7 березня 1921 р., РНК УСРР видав декрет «Про організацію робітничих факультетів» [5, с. 69], яким зобов'язав Наркомос відкрити не пізніше 1 травня 1921 р., робітничі факультети з дворічним терміном навчання, індустріального і сільськогосподарського профілю в Одесі, Харкові, Києві, Миколаєві, Бахмуті, Шостці та Катеринославі. Вже восени факультети були відкриті при Київському сільськогосподарському і політехнічному інститутах та Донецькому гірничому технікумі у Юзівці. А у вересні того ж року функціонувало 9 денних робітничих факультетів, де навчалася понад дві тисячі курсантів [6, арк. 74].

Так, у м. Одесі восени 1922 р. було відновлено діяльність робітфаків при політехнічному і сільськогосподарському інститутах, у складі двох відділень – сільськогосподарського (104 курсанти) та політехнічного (120 курсантів). Очолював робітфак декан, при ньому працювала президія. Викладачі об'єднувалися у чотири предметні комісії: математичну, словесну, фізично-біологічну і суспільствознавчу, що охоплювали усі дисципліни які вивчалися на робітничому факультеті. Студенти створювали свої виборчі органи, що брали активну участь в управлінні робітфаку, займалися комплексом навчальних та побутових питань. На 1 січня 1923 р. на робітфаках Одеси нараховувалося 409 осіб: при сільськогосподарському інституті – 156 робітфаківців, при політехнічному – 253 [7]. З 1 серпня 1923 р. запрацював робітничий факультет при Одеському інституті народної освіти, на якому заняття розпочали – 104 слухачі [8, арк. 70]. Навчання тривало два роки, після чого слухачі зараховувалися до складу студентів вузів.

Основним центром створення робітфаків став Харків, який був на той час столицею республіки. Перший в місті робітфак створено при Харківському технологічному інституті. Урочисте відкриття відбулося в липні 1921 р. у присутності голови ВУЦВК Г. Петровського і голови РНК УСРР В. Чубаря, що підкреслило важливість політичного і культурного значення цієї події. Прийом слухачів відбувся вчасно, було прийнято на навчання 214 слухачів і в перших числах вересня 1921 р. робітфак розпочав свою діяльність. Позитивним результатом діяльності робітничого факультету сприяла активна участь харківських вчених у підготовці навчальних матеріалів. Про високий методичний рівень роботи свідчить той факт, що плани і програми з математики були визнані зразковими на I-й Всеукраїнській конференції, що проходила в липні 1922 р. Того ж року постановою ЦВК УСРР факультету присуджено ім'я Жовтневої революції [9]. Щороку кількість випускників робітфаку серед загальної маси студентства зростала. Впродовж багатьох років робітничий факультет готував основне поповнення для профільного вузу. У липні 1921 р. створено робітфак при Харківському сільськогосподарському інституті. План навчання розраховувався на два роки. Вже 1923 р. кількість слухачів сягала 300 осіб. Робітфаківці відвідували лекції, брали участь у громадському житті, відвідували літературно-наукові гуртки. Лише недостатнє матеріальне забезпечування стримувало нормальну діяльність робітничого факультету. У січні 1923р. при Харківському інституті народного господарства, що виник на базі підготовчих курсів, був створений робітфак, урочисте відкриття відбулося – 4 березня цього ж року. Кількість слухачів швидко зростала: з 111 осіб першого набору до 300–400 осіб у наступні роки. Відкрився у 1924 р. робітничий факультет при медичному інституті, до якого вступило 103 слухачі [10, с. 67–70]. Комплектування робітфаків Харкова проводилося за дотриманням соціальних і партійних принципів. Тобто, більший відсоток слухачів складали робітники, селяни, члени партій, профспілок, комсомольці.

Значну роль у підготовці робітників та селян до вступу у вузи відіграли робітфаки, що виникли в Києві. Завдяки висококваліфікованим викладачам вузів, великому потягу робітничої молоді до знань та досвід у організації в Києві з 1919 р. «нуль-семестрів», що давало хороше підґрунтя для створення робітничих факультетів. У числі перших відкрився в 1921 р. робітфак при Київському політехнічному інституті – на 1923 р. кількість слухачів становила 438 осіб [11, с. 86]. Слідом за ним розпочали роботу робітничі факультети при інституті народної освіти, сільськогосподарському, народного господарства, медичному. Робітфак при Київському інституті народної освіти відкрився 1 лютого 1923 р. – підготовчі курси, які створювалися для «дорослих кваліфікованих робітників» [12, с. 279]. Хоч і офіційно розпорядження колегії Київського губерньського відділу народної освіти в січні 1920 р., згідно з яким вирішено створити у місті робітничий університет з дворічним терміном навчання, де здійснювалася «підготовка слухачів для нової трудової вищої школи» [13]. Так,

підготовка і організація щодо створення навчального закладу тривала до осені 1922 р., коли було відкрито підготовчі курси з метою сприяння робітничій молоді при вступі до вузу, які на початку 1923 рр. перетворено на робітничий факультет. Навчання спочатку тривало два роки, а з 1926–1927 н. р. – три роки. Спочатку на робітфак було прийнято 103 особи, другий набір розпочався 16 серпня 1923 р. – вступило 123 особи. На початок навчання 1 жовтня 1924 р. на робітничому факультеті нараховувалося 227 осіб, а вже наприкінці 1924–1925 н. р. навчалось 248 студентів [10, с. 72–73]. Робітфак Київського інституту народного господарства працював з 1923 р., з кількістю слухачів 227 осіб. У жовтні 1924 р. відкрито робітничий факультет Київському медичному інституті [14, арк. 34]. Студенти перебували на повному утриманні державних органів, але становище студентів факультету було вкрай важким тому, що гуртожитку не були підготовлені, а харчування було незначним.

З 1923 р. поряд з денними робітничими факультетами, розпочалося створення вечірніх робітфаків. Київський вечірній робітничий факультет у 1923–1924 н. р. працював в приміщенні Будинку професійної освіти робітників з кількістю 286 осіб робітфаківців. На початку року процес навчання не було організовано належним чином: відсутні програми, не було єдиного центру керівництва навчанням тощо. Навчання вдалося відновити, лише в середині 1924 р. Значне місце належало гуртковій роботі, працювало 8 гуртків: чотири ленінських, газетний, літературний, драматичних, хоровий. Політично-виховна робота на вечірньому робітфаці позитивно сприймалася слухачами робітничих мас Києва [15, арк. 75–76].

Станом на 1924–1925 н. р. у Києві існувало п'ять робітфаків: при політехнічному, народної освіти, народного господарства, медичному, сільськогосподарському інститутах та Київський вечірній робітничий факультет. Термін навчання на робітфаках, з початку створення, становив два роки, а потім був збільшений – до трьох років тому, що рівень підготовки вимагав більшого обсягу знань. Усього в 1925 р. в місті налічувалося 6 робітничих факультетів, де навчалось 1387 студентів [16, арк. 9, 58, 85].

1921 р. у великому індустріальному центрі республіки – Катеринославі відкрито робітничий факультет при Гірничому інституті ім. Артема. Прийом слухачів проведено в 1922 р., на навчання відряджено 200 осіб з Катеринославщини та Донбасу. У звіті факультету, за січень-липень 1923 р. зазначалося, що з початком 1923 р. навчалось 210 студентів, а з 1 лютого – 221. Це свідчить про зацікавленість факультетом. А в подальшому кількість робітфаківців зростала, в 1925 р. нараховувалося 343 слухача. Матеріальне становище робітфаку впродовж трьох років було складним тому, що лише з 1924–1925 рр. він отримав належне приміщення, ремонт приладів і канцтоварів тощо. Станом на 1926 р. робітничий факультет закінчили 316 слухачів [17, арк. 101, 109].

Аналогічна ситуація спостерігалася на робітфаках в інших регіонах радянської України. У Луганську в травня 1922 р. відкривається робітничий факультет ім. 5-ї річниці Жовтневої революції, який працював при Донецькому інституті народної освіти, де станом на 25 листопада 1923 р. навчалось 132 студента [18, арк. 61]. Було відкрито робітфак в липні 1922 р. при сільськогосподарському інституті III-го Інтернаціоналу в Кам'янці-Подільському. Весняний набір травня 1923 р. налічував 213 слухачів [19, арк. 5]. Так, у м. Шостці відкрито робітфак при політехнічному інституті 19 вересні 1922 р., зараховано – 209 осіб. 25 листопада 1923 р. відкрився робітничий факультет при Ніжинському інституті народної освіти, до навчання приступило 62 студенти [20, арк. 72]. Матеріальне становище вказаних робітфаків на початкових етапах розвитку було вкрай важким. Оскільки аудиторій не вистачало, кабінети та лабораторії обладнано погано, підручників теж не вистачало, в гуртожитках кількість місць обмежена, їдальні працювали, але продуктів бракувало. Термін навчання становив 2–3 роки, а з 1926–1927 н. р. термін навчання в усіх робітфаках збільшено до трьох років.

Таким чином, упродовж 1920–1925 рр. сформувалася досить широка мережа робітничих факультетів на території УСРР. Проте, з 1925 р. Наркомос, згідно з розробленою заздалегідь стратегією («Тимчасове положення про вищі навчальні заклади в УСРР» затверджене в 13 лютому 1922 р.), передбачав поступове планове скорочення мережі робітфаків та набору слухачів. Тому, що передусім орієнтувався на плани і реалії промислового та сільськогосподарського розвитку країни, що потребувало відповідних кадрів. Але скорочення так і не відбулося впродовж 1925–1928 рр., а навіть навпаки, в 1928 р. стратегія змінилася з фази поступового згасання на стрімке зростання. Що підтверджує постанова РНК УСРР «Про робітничі факультети» від 16 травня 1928 р. [21, с. 473], а 25 травня 1929 р. РНК УСРР видав постанову про відкриття 17 денних робітничих факультетів в Житомирі, Херсоні, Сталіно, Запоріжжі, Луганську, Артемівську та інших містах республіки. У 1930 р. налічувалося вже 78 робітфаків (14553 слухача) [5, с. 71]. Насамперед, це пояснюється тим, що початок інтенсивного зростання мережі робітничих факультетів припадає на 1925–1926 рр., коли розпочалась відбудова зруйнованого господарства, проголошено курс на

індустріалізацію, а з жовтня 1928 р. розпочалося здійснення першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Керівництво СРСР використовувало усі засоби для того, щоб залучити народ до масової відбудови держави, за принципом який був проголошений на початку 1920-х рр. – відкриття дверей для всіх верств населення робітників, селян та трудової інтелігенції, що зміцнюватимуть диктатуру пролетаріату та будуватимуть соціалізм.

Поряд денними робітничими факультетами створювалася своєрідна мережа вечірніх робітфаків. На нашу думку, передусім це була концепція Наркомосу УСРР яка розглядала вечірні робітничі факультети як перспективну та постійну форму підготовки робітників для вступу у вузи, яка здійснювалася тут без відриву від виробництва, що було економічно вигідно. Тому, поступово частинка денних робітфаків перетворилася на вечірні. Наприклад, робітфак при Одеському педагогічному інституті на початку 1924 р. переведено на вечірню форму навчання [22, с. 70]. 24 серпня 1922 р. у м. Миколаєві відкрито вечірні курси для дорослих, які згодом перетворилися на вечірній робітфак. На початок навчання нараховувалося 107 осіб, а вже через рік на 1 серпня 1923 р. на факультеті навчалось – 139 слухачів. Вечірній робітфак вів підготовку з інженерно-технічних знань, суспільствознавства і біології [23, арк. 6]. Також, у 1922–1923 н. р. за пропозицією Центрального бюро пролетарського студентства, вечірні робітничі факультети були створені на базі дворічних підготовчих курсів в інститутах народної освіти і медичних інститутах Києва, Харкова, Бердичеві, при медичному інституті Катеринослава та 1923–1924 н. р. – у Катеринославському педагогічному інституті. На кінець 1924 н. р. налічувалося 17 вечірніх робітфаків, де навчалось 3189 слухачів [24, арк. 94]. Навчання велось упродовж 3–4 років.

З 1924–1925 н. р. кількість вечірніх робітфаків зменшилась, позаяк керівництво Наркомосу УСРР вважало, що робітфаки виконали своє завдання та мали поступитися професійній школі. На 15 грудня 1927 р. в УСРР налічувалося 10 вечірніх факультетів: у Києві, Харкові, Миколаєві, Луганську, Дніпропетровську, Сумах, Маріуполі, Запоріжжі, Кадіївці. Фінансувалися навчальні заклади з місцевих бюджетів, кількість слухачів сягала від 65 – до 423 [25, с. 160]. У серпні 1928 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан вузів радянської України» і запропонував розгорнути мережу вечірніх робітфаків у промислових центрах [26, с. 410]. Завдяки цьому нові вечірні факультети відкрито в Одесі, Донбасі та Харкові, а в існуючих значно збільшився набір слухачів. Так, на згаданому раніше вечірньому робітфаку Катеринославського медичного інституту зріс вшестеро і становив 300 осіб, а на робітфаці інституту народної освіти – втричі (100 осіб) [5, с. 71]. Вечірні робітничі факультети були спеціальною формою підготовки робітників до вступу у вузи зі своїми цілями, завданнями і стратегією.

Більш повну картину зростання мережі робітфаків впродовж 1920-х рр. аналізує в монографії В. Липинський [5, с. 70], на основі зібраних матеріалів з Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

Роки (на грудень)	Число робітфаків	Кількість слухачів
1920	2	287
1921	9	2000
1922	13	2307
1923	17	4450
1924	33	7150
1925	31	7489
1926	30	6802
1927	31	6635
1928	не має даних	не має даних
1929	48	9809
1930	78	14553

Кількість навчальних закладів та слухачів свідчить про те, що запити суспільства на кваліфікованого робітника задовольнялися, а держава могла утримувати і навчати саме таку чисельність курсантів. Країна потребувала тисячі молодих спеціалістів з вищою освітою, таким чином, необхідно було збільшити прийом на робітфаки.

Отже, організація перших робітничих факультетів найактивніше відбувалася у Харкові, Києві та Одесі. Оскільки тут були сконцентровані промислові підприємства з численними кадрами робітничого класу, з яких потрібно було сформувати нових радянських спеціалістів, а також у вузах цих міст працювали кваліфіковані викладацькі кадри, без яких не можна було налагодити діяльність робітфаків. Початковий період формування мережі робітфаків впродовж 20-х рр. ХХ ст., можна окреслити 1920–1924 рр. Мережа створювалася на базі вузів, переважно у великих

культурних і промислових центрах радянської України, з першим набором слухачів з робітників та селян. У перші чотири роки їх мережа зростала. На другому етапі 1925–1929 рр. кількість робітничих факультетів перебувало в стані стабілізації, але до кінця десятиліття збільшувалися та розвивалися, а діючі факультети з року в рік нарощували набір студентів та їх випуск. Значне розширення мережі робітфаків наприкінці 1920-х рр. відбулося за таких причин, як: зазначені факультети допомагали більшовицькій партії створювати власну нову радянську інтелігенцію, як засіб класової боротьби, що формувалась під впливом постійної ідеологічної роботи комуністичної партії, для втілення у життя її рішень, факультети тимчасово заповнювали розрив між середньою та вищою школою, по суті, перетворилися на основне джерело комплектування навчальних закладів вищої та середньої спеціальної освіти того часу.

Список використаних джерел

1. Липинський В. В. Становлення мережі та структури педагогічної освіти в УСРР у 1920-і рр. / В. В. Липинський, Н. О. Аксакова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 3. – С. 23–30.
2. Коммунист. – 1920. – 25 ноября.
3. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения: Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК и Центральной контрольной комиссии ВК(б). – М.; Л. – 1931. – С. 347–356.
4. Другий всеукраїнський з'їзд робітничої освіти (25 червня – 2 липня 1925 р.) Тези, доповіді та резолюції. – Харків, 1925. – 76 с.
5. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський. – Донець, держ. техн. ун-т. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.1773, арк.74.
7. Новый путь. Журнал одесских рабфактов. – 1923. – № 1. – С.5.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166, оп.3, спр.349, арк.70.
9. Атрошенко В. І., Теркан В. Л. Перший робфак на Україні / В. І. Атрошенко, В. Л. Теркан // Нариси з історії природознавства і техніки. – Вип.12. – 1970. – С. 99–101.
10. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.): дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук 07.00.01 – історія України / Л. Ф. Шепель. – К., 1995. – 184 с.
11. Студент революції. – 1923. – № 6. – С. 88.
12. Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет. – 2014. – 895 с.
13. Коммунист. – 1920. – 5, 8 августа.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 178, арк. 34.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 72, арк. 76–76.
16. Державний архів Київської області, ф. 308, оп. 1, спр. 142, арк. 9; спр.173, арк.58; спр. 216, арк.8 5.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 1347, арк. 101; спр. 178, арк. 109.
18. Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 226, арк. 61.
19. Там само, ф. 166, оп. 4, спр. 390, арк. 5.
20. Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 226, арк.72.
21. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ 1. – Ч. 1–13. – Харків: Укрголовліт. Друга друкарня ім. В. Блакитного. Держтресту. – «Харполіграф», – 1929. – 512 с. – (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
22. Робфак Одесского ИНО // Студент революции. – 1924. – № 12. – С. 70.
23. ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.413, арк. 6.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1778, арк. 94.
25. Всесоюзная школьная перепись 15. XII. 27 г. Учреждения профессионального образования. – Т. 2. – Харьков, – 1930. – 435 с.
26. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959; Збірник документів: У 2-х т. – Т. 1. – 1917 – червень 1941. – К.: Держполітвидав, 1959. – 882 с.

Светлана Кришталъ

ФОРМИРОВАНИЕ СЕТИ РАБФАКОВ УССР В 1920-Х ГГ.

Проанализирован процесс формирования сети рабфактов УССР в 1920-е гг., которая создавалась на основе советской концепции системы образования и предусматривала реформирование учебных заведений, что впоследствии влекло за собой ликвидацию или реорганизацию существующих организационных структур и создание новых типов учебных заведений. Показано этапы формирования и развития сети рабочих факультетов при высших учебных заведениях. Этот процесс был довольно сложным, из-за тяжелого экономического кризиса и финансовых трудностей в стране, несмотря на это шел неуклонный процесс разветвления и развития сети рабфактов, который начинается с 1920-х гг. и продлится – до 1930-х гг.

Ключевые слова: рабфаки, сеть, образование, высшие учебные заведения, УССР.

Svitlana Kryshstal

CREATION OF THE WORKERS' FACULTIES NETWORK IN THE USSR IN 1920S.

The creation process of the workers' faculties network in USSR in 1920s is analyzed, which was forming based on the Soviet educational system concept and foreknown the reformation of educational institutions which meant the existing organizational structures liquidation or reorganization and creation of new types of educational institutions. Stages of formation and development of the workers' faculties network at Universities are showed. This process was pretty difficult because of severe economic crisis

and financial difficulties in the country, although it was a steady process of branching and development of the rabfaks' network which had began in 1920s and lasted until 1930s.

Key words: workers' faculties, a network, education, higher educational institutions, USSR.

УДК 372.48

Олександра Троханяк

ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА БЕРЕЖАНЩИНІ У 30-Х РР. ХХ СТ.

На основі узагальнення архівних документів та спогадів очевидців розглянуто підпільну діяльність ОУН на Тернопільщині та особливо в Бережанському повіті.

Ключові слова: ОУН, підпільна боротьба, групи, виступи, ув'язнення.

Упродовж багатьох століть українство виборювало свою незалежність і період 30-х рр. ХХ ст. не став винятковим в цій боротьбі. Поразка Української революції 1917–1921 рр. стала ще одним штрихом зародженої активності напередодні Другої світової війни. Населення Західної України почало формуватись в різні організації, а потім багато з них об'єднались в Організацію Українських Націоналістів (далі – ОУН) і давали вперту відсіч польській владі.

Розглядаючи означену проблему, історики вже певною мірою вивчали окреслену проблему, але для глибшого і конкретнішого аналізу, краще розглядати її на окремих фактах одного округу, для прикладу – Бережанського повіту, що на Тернопільщині. Неможливо заперечувати, що саме той повіт, враховуючи, що в ньому формувалась Українська Галицька Армія і в більшості перебував її штаб, особливо потерпав від нападів польської поліції, тому важливо звернути увагу на події саме цього краю. Дослідженню теми сприяють спогади безпосередніх активістів чи просто очевидців подій. Однак для глибшого аналізу проблеми слід проаналізувати архівні матеріали.

Після поразки Української революції 1917–1920 рр. та перемоги Польщі у створенні своєї держави, західноукраїнське населення почало відчувати неабиякий тиск з боку поляків, головне – неможливість розгорнути свою економічну чи підприємницьку діяльність, мораторій Польщі на закупівлю землі українцями, заборонялась українська мова і культура, закривались українські школи, розпочались масові арешти і переслідування українства. Українська спільнота не змогла змиритись з таким станом і почала організовуватись в різні організації політичного спрямування, особливого статусу набула Українська Військова Організація створена переважно колишніми офіцерами Українських Січових стрільців, членів «Лугів», «Січей», «Соколів», «Пласту» та інших студентських організацій. Певно мірою цю проблему вже проаналізовано автором цієї статті [1–5]. У 1927–1928 рр. відбулось злиття багатьох молодіжних націоналістичних організацій Галичини так і за її межами. У січні-лютому 1929 р. у Відні на установчому конгресі проголошено про створення ОУН шляхом об'єднання Українською Військовою Організацією з різними молодіжними національно-патріотичними організаціями. Розглядаючи підпільну діяльність ОУН, варто зауважити, що польська влада особливо жорстоко мстила українським патріотам за участь в націоналістичному русі [2, с. 16–20].

Найважливішою метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Реалізувати цю ідею планували шляхом національної революції. Головою ОУН обрали Є. Коновальця. Організація діяла не як партія чи одноступенева організація, а як цілісний рух. Після 1920 р. головні діячі українських революційних сил здійснили аналіз допущених помилок і накреслили дещо інший план дій, за яким тепер діяла ОУН. Першочерговим стояло завдання створення розгалуженої підпільної мережі осередків організації.

На початку 1930-х рр., у відповідь на пацифікацію, в усіх повітах в містах, містечках і селах Галичини почали виникати філії ОУН. Їх мета була єдиною і, як писав В. Бемко, формувалася, як «ідея незалежної української держави, ввійшла вже в кров і кість усього українського населення Бережанщини» [6, с. 241], а завдання «бойові виступи проти поляків у яких брав участь весь актив» ОУН [6, с. 285]. Вже в 1929 р. на Бережанщині виникло багато осередків ОУН, «організаційним референтом Бережанського повіту» обрано Григорія Голяша, «саме м. Бережани організував Святослав Левицький». Г. Голяш зі своїми друзями «спільно організували повіт, а згодом цілу Бережанську округу: Бережани, Підгайці, Рогатин, Зборів, Ходорів. [...] В роках 1929 по 1931 ціла Бережанщина вже мала сильну і справну сітку ОУН» [6, с. 219]. Округи змінювались, С. Левицький згадував, що з приходом німців у червні 1941 р. «до округи [Бережанської] належали такі повіти: Бережани, Підгайці, Рогатин, Перемишляни і Зборів» [7, с. 231], а в 1943 р. коли формувалась дивізія «Галичина» «Бережани в німецькій адміністрації були округним містом

(«Крайсгавптманшафт»), включаючи три повіті: Бережанський, Підгаєцький і Рогатинський. Окружним уповноваженим Військової Управи був д-р Франц Баб'як (1888–1944 рр.) поручник УГА, адвокат, суддя 1918 р. в Бережанах, полковник армії УНР» [7, с. 248].

Щодо територіально-організаційної структури ОУН, то кожен відділ складався з країв і округів [8, арк. 1], очолювали округи – окружні ексекютиви ОУН [9, арк. 16], округи охоплювали декілька повітів, повіті ділились на райони і підрайони [8, арк. 1], до підрайонів відносилась певна кількість сіл. Але між всіма провідниками була повна конспірація, знали переважно тільки у «верхах», у селах існували «п'ятірки» та «трійки», які між собою не контактували, а діяли окремо і підпільно [8, арк. 1]. Вступати в організацію дозволялося з 15 років, належали кожен до своєї вікової категорії, яких було три і впродовж шести місяців, виконуючи різні завдання, випробовувались і могли покинути провід лише з 25 років за згодою проводу організації [10, арк. 52]. Завдання виконувались різні: соціальні, політичні, військові. Різні вікові групи поділялися на «звена» – провідні і класові, керівники були єдиними зв'язковими між групами і звенами, кожен член групи мав свій порядковий номер та псевдонім [11, арк. 10], на кожного члена заводився окремий бюлетень [12, арк. 10], особливо такий порядок був у наймолодшій групі, переважно школярів, яка діяла під назвою «Юнацтво», що готувала молодь до майбутньої підпільної роботи. У Бережанській гімназії також існувала група «Юнацтва» ОУН керівником якої певний період був Б. Івашків.

Старші учні шкільного віку відносились до студентських відділів, їх діяльність відповідала «Інструкції для членів студентського відділу ОУН для праці під час феєрії» [13, арк. 6]. Студенти під час канікул мали залучати молодь організації, але саме тих, які були «найбільш активні та характерні одиниці, здібні до провідної політичної роботи у повіті», «які надаються до керівництва повітовими ексекютивами» [13, арк. 6]. Під час навчання провід ОУН рекомендував студентам Тернопільщини створити товариства під назвою «Студентські гуртки», до яких мали входити студенти не молодші 19 років і не нижче сьомого класу гімназії, гурток мав налічувати не менше 10 осіб, головою обирали представника гуртка, найбільш активного, але за рекомендацією проводу ОУН [14, арк. 5]. Щоразу наголошувалось на конспіративності і таємності, тому осередки оформлялись як легальні молодіжні чи спортивні організації з маскуванням націоналістичних структур і діяли як підпільні [15, арк. 22].

Для вмілої і справної боротьби організовано спеціальні таємні школи, які готували тих, хто бажав вступити в організацію і тих, хто вже в ній перебував. З діяльності села Куропатники зазначено, що «в селі існувала організація юнацтва. Вона готувала до вступу в ОУН: вивчали історію України, заповіді українських націоналістів, їм видавали своєрідне посвідчення» [16, с. 241]. С. Голяш писав, що «починаючи від 1935-го року, він організовував окремо військовиків – старшин і підстаршин різних армій, підготовляючи їх до командування українськими збройними силами. Кожного року у бишківських лісах, в Бабинці, відбувалися військові вишколи для членів ОУН. Звичайно комендантом вишколів та викладачем військових справ у теорії та практиці був Григорій Голяш. Іншими викладачами були: Ярослав Старух – ідеологія, адвокат Михайло Степаняк – питання сходу та НЕП, правник Теодор Федечко – бойові акції та вуличні бої в містах» [7, с. 219–220]. Тож, «впарі з ідеологічним вишколом відбувалися військові в лісистих околицях Бережанщини, Підгаєччини, Рогатинщини» [7, с. 231]. Так вказують у своїх спогадах учасники ОУН і потім УПА.

У 1930-х рр. боротьба ОУН уже стала масовою й достатньо організованою. На що польський уряд розпочав репресії, але це не зупиняло руху за незалежність. У спогадах читаємо такі рядки: «Добре пригадую, що в день вішання бойовиків ОУН – Василя Біласа і Дмитра Данилишина (23 грудня 1932 року) молодь у всій Галичині дзвонила у дзвони і прирікала помсту ворогам, і мало хто не плакав за страченими героями. Це був день загально українського трауру. Але й день національного пробудження й гарту ще ширших наших верств» [17, с. 34]. 30-ті роки стали найбільш визначними в масовій політичній боротьбі ОУН.

Представники проводу ОУН, які перебували за кордоном, проводили роботу з підготовки до «перманентної революції», що мало визначатись у бойкотах, саботажах, актах індивідуального терору, а також одночасно із масовою пропагандою. Метою таких дій було: «підірвати престиж польської держави як перед українським населенням, так і на міжнародній арені, гальмувати процес масової польської колонізації українських земель, поглибити непримиренне ставлення українського населення до Польщі і привернути увагу всього світу до нестерпних відносин у краї» [18, арк. 4]. Особливо такі саботажі проходили влітку – восени 1930 р. у Бережанському повіті це виливалось в широкій акції нищення телефонних та телеграфних стовпів, тому для розслідування таких акцій влада створила спеціальну спільну рогатинсько-бережанську комісію [8, арк. 8]. Та це був не єдиний шлях боротьби, проти польської влади виступили й школярі – члени «Юнацтва». В усьому Тернопільському воєводстві і в тому числі в Бережанському повіті, крайова ексекютива ОУН проводила акцію всенародного бойкоту польської шкільної системи, головним в якій було не

допустити в українських школах урочистостей з нагоди святкування 15-річчя повстання поляків, необхідно було зривати їх [19, арк. 25], що й здійснювали учні шкіл – члени «Юнацтва» у співпраці з українськими вчителями. Польський уряд розпочав масові переслідування.

Отже, діяльність ОУН проводилася у співпраці між різними групами, головна мета яких полягала у підготовці до відкритої боротьби, яка б забезпечила створення суверенної, незалежної Української держави. Організована підпільна діяльність ОУН у 1930-х рр. дала можливість створити достатньо розгалужену мережу осередків які на початку 1940-х рр. об'єднуються в Українську Повстанську Армію і розпочнуть бойові дії за здійснення своєї мети.

Список використаних джерел

1. Троханяк О. С. Важке становище західних українців під польською окупацією у другій половині 1919–1920 рр. (на прикладі Бережанщини) / О. С. Троханяк // Мандрівець. – 2014. – Випуск 2. – С. 33–38.
2. Троханяк О. С. Польська репресивна політика початку 1930-х рр. у Галичині / О. С. Троханяк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 16–20.
3. Троханяк О. С. Причинно-наслідковий зв'язок Виникнення та діяльності Української військової організації / О. С. Троханяк // Гілея. – 2015. – Випуск 103 (№ 12). – С. 28–32.
4. Троханяк О. С. Соціально-економічне і політичне становище українців Бережанщини на початку 20-х рр. ХХ століття / О. С. Троханяк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – С. 49–54.
5. Троханяк О. С. Українсько-польські відносини (на прикладі Бережанщини) / О. С. Троханяк // Гілея. – 2012. – Випуск 61 (№ 6). – С. 48–50.
6. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. В.Бемко] – Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с.
7. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / [упоряд. Л.Бабій, В.Берднарський, Б.Мельник] – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – 899 с.
8. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. 231, оп. 1, спр. 1545.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 205, оп. 1, спр. 878.
10. ЦДАІЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 964.
11. Там само, спр. 119.
12. Там само, спр. 969.
13. Держархів Тернопільської обл., ф. 275, оп. 1, спр. 629.
14. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 706.
15. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 1549.
16. Бережанська земля. Книга пам'яті. Т. 3 / [упоряд. В.Савчук] – Тернопіль: «Збруч», 2006. – 795 с.
17. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину / Ю. Борець. – Київ, 1995. – 294 с.
18. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 1601.
19. Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 700.

Александра Троханяк

ПОДПОЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОУ НА БЕРЕЖАНЩИНЕ В 30-Х ГГ. ХХ В.

На основе обобщения архивных документов и воспоминаний очевидцев рассмотрено подпольную деятельность ОУН на Тернопольщине и особенно в Бережанском уезде.

Ключевые слова: ОУН, подпольная борьба, группы, выступления, заключения.

Oleksandra Trohanyak

UNDERGROUND ACTIVITIES OF OU IN BEREZHANY DISTRICT IN THE 30'S. XX C.

Based on the generalization of archival documents and memories of eyewitnesses considered clandestine activities of Ukrainian nationalists in Ternopil region and especially in Berezhany district.

Key words: OUN, underground struggle, group, performances, detentions.

УДК 94: 353.8:[91:39] (477) «1941/1944»

Юрій Левченко

ОКУПАЦІЙНІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНИ 1941–1944 РР.: ЕТНІЧНИЙ, ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТА ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

У статті досліджується зіставлення етнічного, етнографічного та політико-географічного поділу України відносно Рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», губернаторств «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія» та зони військової адміністрації.

Ключові слова: Україна, окупація, етнічні землі, політико-географічні землі, адміністративно-територіальні одиниці.

Впродовж 1941–1944 рр. Україна була поділена на шість окремих адміністративно-територіальних одиниць, що поділялись на дві зони окупації – німецьку та румунську. До першої входили: дистрикт «Галичина», Рейхскомісаріат «Україна» та зона військової адміністрації, а другої губернаторства – «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія».

Питання окупаційного поділу України під час Другої світової війни вимагає зваженого та об'єктивного підходу. Дослідженням є включення областей та окремих районів до створених Німеччиною і Румунією адміністративно-територіальних одиниць. Водночас, сучасні дослідники, розкриваючи цей поділ змішано вживають географічні, етнічні, політико-географічні та етнографічні назви українських земель. Внаслідок цього виникає помилкове вживання назв цих земель відносно адміністративно-територіальних одиниць 1941–1944 рр. Поширеною помилкою також є використання сучасного адміністративно-територіального поділу України й того, що існував 1941 року [1, с. 230; 2, с. 467; 3, с. 174–177; 4, с. 473].

Враховуючи сказане, автор ставить перед собою завдання: показати поділ України на основні етнічні, етнографічні й політико-географічні землі з одночасним зіставленням їх з адміністративно-територіальними одиницями; скласти таблицю, що відтворить зіставлення вказаних земель відносно окупаційних утворень. Вирішення цього завдання ускладнюється і тим, що досі не існує єдиного або загальноприйнятого поділу території України на етнічні, етнографічні та історико-політичні землі. Теоретично, це питання знаходиться в площині трьох наук: історії, географії та українознавства, власне, що виступає науковою новизною окресленої проблеми.

Адміністративно-територіальна одиниця	Географічні землі (сучасний адміністративний поділ)	Етнічні землі	Політико-географічні землі	Етнографічні землі
Дистрикт «Галичина».	Південні області заходу України (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська).	Галичина.	1. Південна частина Західної України; 2. Південь Закарпаття.	1. Окремі південно-західні райони Поділля; 2. Карпати (основна частина).
Рейхскомісаріат «Україна».	1. Північні області заходу України (Волинська, Рівненська, Хмельницька, окремі південні райони Тернопільської); 2. Західні області півночі України (Житомирська, Київська); 3. Центральні області України (Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська,	1. Волинь; 2. Південна Україна (основна частина); 3. Поділля (північна частина); 4. Середня Наддніпрянщина (основна частина).	1. Північна частина Західної України; 2. Підросійська Україна (основна частина); 3. Правобережна Україна; 4. Лівобережна Україна (західна частина); 5. Запоріжжя; 6. Східна	1. Полісся (західна частина); 2. Південь (центральна частина); 3. Окремі західні райони Слобожанщини; 4. Середня Наддніпрянщина; 5. Поділля (основна частина).

	Черкаська, північно-східні райони Вінницької); 4. Центральні-східні області півдня України (Запорізька, Хмельницька, південно-східні райони Миколаївської).		частина Ханської України (Єдичкульськ, Дкамбулуцьк); 7. Новоросія (східна частина); 8. Таврія.	
Зона військової адміністрації вермахту на території України.	1. Схід України (Донецька, Луганська, Харківська області); 2. Східні області півночі України (Сумська, Чернігівська).	1. Донщина; 2. Сіверщина; 3. Слобожанщина; 4. Середня Наддніпрянщина (південно-східна частина).	1. Підросійська Україна (південно-східна частина); 2. Лівобережна Україна (східна частина); 3. Запоріжжя (окремі східні райони); 4. Східна Україна.	1. Полісся (східна частина); 2. Південь (східна частина); 3. Слобожанщина; 4. Окремі східні райони Середньої Наддніпрянщини;
«Буковина».	Південна область заходу України (Чернівецька)	1. Північна Буковина; 2. Північна Бессарабія.	1. Північна Буковина; 2. Хотинщина	1. Окремі південно-західні райони Поділля; 2. Південні райони Карпат.
«Бессарабія»	Західна частина півдня України (південна частина Одеської області між річками Дунай і Дністер).	Південна Бессарабія.	1. Західна частина Ханської України (Буджак).	Південь (окремий крайній район західної частини).
«Трансністрія»	1. Західні області півдня України (північна частина Одеської, південно-західна частина Миколаївської); 2. Окремі південно-західні райони центральної України (південні райони Вінницької області).	1. Західна частина Південної України; 2. Південна частина Поділля.	1. Підросійська Україна (південно-західна частина); 2. Західна частина Ханської України (Єдисан); 3. Новоросія (західна частина); 4. Акерманщина; 5. Ізмаїльщина.	Південь (західна частина).

Розпочинаючи дослідження теми та дотримуючись історичної справедливості слід вказати, що адміністративний устрій України 1941 р. мав суттєві відмінності від сучасного [5, с. 161; 6, с. 5]. Основні з яких: загальна площа території, кількість областей та різниці в їхніх межах, тому помилкою є перенесення окупаційних утворень 1941–1944 рр. на сучасну адміністративну мапу України без врахування змін адміністративного устрою, що відбулися за останні сімдесят років. Згідно з сучасним географічним та адміністративним вимірами окупаційні адміністративно-територіальні одиниці розташувались наступним чином: Дистрикт «Галичина» (далі – ДГ) включав південно-західні області України, а саме: Івано-Франківську (до 1962 р. – Станіславська), Львівську (до якої в 1959 р. приєдналася Дрогобицька обл.) і Тернопільську (без північних районів);

Рейхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) об'єднував: північно-східні області Заходу (Волинську, Рівненську, Хмельницьку (до 1954 р. – Кам'янець-Подільську) і північні райони Тернопільської), західні області півночі (Житомирська та Київська), центрально-східні області півдня (Запорізька, Херсонська (виділилась із Миколаївської 1944 р.), північно-східні райони Миколаївської) та центр України (Вінницька (без південно-західних районів), Черкаська (виділилась в 1954 р. із Київської, Полтавської та Дніпропетровської обл.), Кіровоградська, Полтавська і Дніпропетровська області);

Зона військової адміністрації вермахту на території України (далі – ЗВА) утворювалась із східних областей Півночі (Сумська й Чернігівська) та сходу України (Донецька (до 1991 р. – Сталінська), Луганська (до 1991 р. – Ворошиловградська), Харківська області);

«Буковина» окрім румунських повітів (жудетів) включала найпівденнішу область заходу України – Чернівецьку;

«Бессарабія» разом із правобережною територією Молдавії об'єднувала південну частину Одеської області між гирлом Дунаю та Дністром (Ізмаїльська область, що в 1954 р. була приєднана до Одеської);

«Трансністрія» утворювалась із західних областей півдня (північна частина Одеської та західна частина Миколаївської по Південний Буг) й окремих південно-західних районів центру України (південно-західні райони Вінницької обл.) [7, с. 9].

Етнічними або історико-географічними землями називаються території, де історично сформувалися групи людей, що характеризуються спільністю мови, традицій, культури, побуту, особливостями психічного складу тощо [8, с. 31]. Найчастіше територію України поділяють на десять таких земель, а саме: Бессарабію, Буковину, Волинь, Галичину, Донщину, Південну Україну, Поділля, Середню Наддніпрянщину, Сіверщину та Слобожанщину. Хоча українознавці та етнографи трактують їх межі по-різному, однак сходяться на відносно сталому географічному розташуванні в кордонах нашої держави. Саме на цій основі можемо встановити межі окупаційних адміністративно-територіальних одиниць відносно етнічних земель.

Бессарабія – регіон між річками Дністер, Прут і гирлом Дунаю [9, с. 96]. Землі, які знаходяться на його крайній півночі та півдні належать Україні. Відповідно до вказаного географічного поділу північна її частина увійшла до складу губернаторства «Буковина», а південна – «Бессарабії».

Буковина – регіон між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії річок Пруту й Серету, північна її частина належить Україні, а південна – Румунії [9, с. 187]. Під час окупації вони об'єднались губернаторство «Буковина».

Волинь (Волинська земля) – регіон, що займає площу басейнів південних приток Прип'яті та Західного Бугу [8, с. 137]. Згідно з цим, вона повністю входила у РКУ, поділившись між генеральними округами «Волинь-Поділля» та «Житомир».

Галичина (Галицька земля, Східна Галичина) – регіон розташований на північних схилах Карпатських гір в басейнах верхнього і середнього Дністра та верхніх течіях Західного Бугу й Сяну [9, с. 343]. Під час окупації його територія повністю охоплювала ДГ.

Донщина (Подоння) – регіон, розташований на правобережжі середньої та нижньої течій Дону [10, с. 576]. Географічно він була південною частиною ЗВА.

Південна Україна (стєпова Україна) – регіон, що займає степову частину України між Чорним і Азовським морем на півдні та лісостепом на півночі [11, с. 2052]. Відповідно його територія була поділена між південними частинами РКУ (генеральні округи «Дніпропетровськ», «Миколаїв» і «Таврія») та губернаторства «Трансністрія».

Поділля (Пониззя, Подільська земля) – регіон міжріччя лівих приток Дністра та Південного Бугу [12, с. 151]. У роки окупації на його території розташовувались південні райони генеральних округів «Волинь-Поділля» та «Житомир» РКУ і північна частина «Трансністрії».

Середня Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна, Подніпров'я) – регіон, що включає землі, розташовані в середній течії Дніпра (від Десни – до острова Хортиця) та його приток [12, с. 182]. Відповідно він входив до складу генеральних округів «Житомир» і «Київ» РКУ, крім того його крайні південно-східні райони входили до ЗВА.

Сіверщина (Сіверська земля) – регіон басейну середньої та нижньої Десни, Посем'я і нижнє Посожжя [13, с. 571]. За географічним розташуванням становила північну частину ЗВА.

Слобожанщина (Слобідська Україна, Слобідщина) – регіон крайньої північно-східної частини України, який охоплює Харківщину, Донеччину по р. Бахмут, Луганщину по р. Айдар, Сумщину по р. Сейм [12, с. 185]. У роки окупації основна частина ЗВА.

Поруч із етнічними землями виділяються політико-географічні частини України, які в минулому були українськими державами або автономними, військово-політичними і адміністративними одиницями в складі інших держав (Росії, Польщі, Румунії, Туреччини), а їх назва залишились в ужитку для означення певної території [14, с. 174–175]. На відміну від етнічних земель вони не мають чітких меж і часто накладаються одна на одну. Зазвичай, дослідники та науковці в території

України виділяють наступні землі: Закерзоння, Запоріжжя, Західну Україну, Лівобережну Україну, Новоросію, підросійську Україну, Правобережну Україну, Східну Україну, Таврію та Ханську Україну.

Закерзоння – збірна назва українських етнічних земель на захід від «лінії Керзона», які після Другої світової війни не увійшли до складу УРСР та деяких районів, переданих Польщі, згідно з договором про радянсько-польський кордон від 16 серпня 1945 р. [15, с. 205]. Під час окупації його окремі південні території належали до західних районів ДГ.

Запоріжжя (Запорізький низ, Вольності Війська Запорізького) – офіційна назва Запорізької Січі та належних їй земель, що охоплювали значну територію центральної та південної України у пониззі Дніпра (притоки – Оріль, Самара, Протовча, Конка, Інгулець, Чортомлик Томаківка та Південного Бугу (притоки Інгулу і Кальміусу) [16, с. 628]. Його основна територія знаходилась в межах РКУ, займаючи терени генеральних округів «Дніпропетровськ» і «Миколаїв», окремі східні регіони входили до південно-західних районів ЗВА.

Західна Україна – українські землі, що в міжвоєнний перебували під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини [15, с. 291]. Відповідно на її території розташовувались: північна частина генерального округу «Волинь-Поділля» РКУ, ДГ, північна частина «Буковини» та південна частина «Бессарабії».

Лівобережна Україна (Гетьманщина) – у середині XVII ст. частина Української козацької держави, яка на правах автономії ввійшла до складу Російської держави й офіційно виділилася у своїх територіальних межах внаслідок Андрусівського перемир'я 1667 р. [17, с. 202]. Її територія поділялась між лівобережною частиною генерального округу «Київ» РКУ та північно-західними районами ЗВА.

Новоросія (Новоросійський край, Новоросійська губернія) – причорноморські та приазовські землі, приєднані до Російської імперії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Термін вживається як «дублер» офіційної назви Новоросійської губернії, створеної 1764 р. та відновленої 1796 р. після російсько-турецької війни 1774–1791 рр. [18, с. 479, 481]. У роки окупації вона поділялась між РКУ (генеральний округ «Таврія» і південні райони генеральних округів «Дніпропетровськ» і «Миколаїв») та південною частиною губернаторства «Трансністрія».

Підросійська Україна (Наддніпрянина, «Велика Україна») – збірна назва українських земель, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. входили до складу Російської імперії та СРСР [18, с. 156; 19, с. 12]. Відповідно її територія поділялась між РКУ (основна частина), ЗВА (південно-східна частина) і «Трансністрією» (південно-західна частина).

Правобережна Україна – назва частини української території на правобережжі Дніпра, що ввійшла до складу Речі Посполитої згідно з Андрусівським перемир'ям [20, с. 479]. Термін виник після розділу Української козацької держави по Дніпру. Вона входила до складу РКУ в складі генеральних округів «Житомир» та «Київ».

Східна Україна – збірна назва земель, розташованих у східній степовій частині української етнічної території [19, с. 19]. У роки окупації становила основні території ЗВА без північних районів.

Таврія – неофіційна назва північної частини Таврійської губернії (1802–1917 рр.), що складалась з двох частин: «півострівної» (Крим) та «материкової», що лежала на північ від Перекопу і мала назву «Північна Таврія» [21, с. 19]. Відповідно південна частина РКУ, де знаходився генеральний округ «Таврія».

Ханська Україна – у XV–XVIII ст. назва причорноморських та приазовських степів, що входили до складу Османської імперії та Кримського ханства. Відповідно на її території розташовувались південні частини: «Бессарабії» (Буджак), «Трансністрії» (Єдисан), РКУ (Єдичкульськ та Дкамбуйлуцьк) [19, с. 19, 83].

У міжвоєнний період етнічні українські території Бессарабії та Буковини входили до Румунії в складі однойменних губернаторств.

Бессарабія (губернаторство) – румунське губернаторство, що існувало в 1918–1940 рр., ліквідоване після анексії СРСР 28–30 червня 1940 р. в ході створення Молдавської РСР та приєднання північного (Хотинський) та південних (Акерманський та Ізмаїльський) повітів (жудців) до складу УРСР в складі Ізмаїльської й Чернівецької областей. Відповідно, до колишніх назв повітів включені до України території виникли – Акерманщина (північна частина Ізмаїльської області), Ізмаїльщина, (південна частина Ізмаїльської області) та Хотинщина (східна частина Чернівецької області). Під час румунської окупації 1941–1944 рр. вказане губернаторство відновлене в складі Румунії, однак без Хотинщини.

Буковина (губернаторство) – румунське губернаторство, що існувало в складі Румунії у міжвоєнний період, розділене СРСР в ході анексії 28–30 червня 1940 р. Південна частина залишилась в складі Румунії, а північна (разом з Хотинським повітом) була приєднана до УРСР, як Чернівецька область. Під час вказаних подій губернаторства також відновились [22, с. 11].

Слід відмітити, що губернаторство «Трансністрія», що існувало в 1941–1944 рр. вже стало політико-географічною територією [22, с. 7; 23, с. 347–348].

Етнографічне районування – це умовний поділ території на локальні культурно-побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичаєвого господарського характеру, зумовлені природнім середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідами. [24, с. 96] Історико-етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в межах всього етносу, яке за історичною долею та етнічними особливостями є самобутніми [25, с. 44].

Етнографічні райони України: Поділля, Південь або Степ, Карпатський, Полісся, Слобожанщина, Середня Наддніпрянина. Між етнографічними районами України не існує чітких меж, адже серед науковців (етнографів, українознавців тощо) досі тривають дискусії щодо спірності виходження певних територій до районів, тому вказаний поділ має досить умовний характер [24, с. 96–110; 26, с. 393–394; 27, с. 124–138].

Полісся – регіон до якого входить вся північна територія та північ Західної України: Волинська, Рівненська області, а також північні райони Хмельницької, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Назва походить від слова «ліс» – «лісиста місцевість, лісок, біля лісу» [24, с. 98]. Відповідно у його межах розташовувались північні частини РКУ та ЗВА.

Південь України або Степ – етнографічний регіон України, що він охоплює територію півдня та південного сходу України. Географічно – Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей, а також Крим [25, с. 48]. У роки окупації на його території знаходились південні частини губернаторств «Бессарабія», «Трансністрія», РКУ (генеральні округи «Миколаїв» і «Таврія») та ЗВА.

Слобожанщина охоплює східні області: Харківську, південну частину Сумської, північні райони Донецької, Луганської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні райони Полтавської. Назва походить від поселень переселенців XVII–XVIII ст. із Лівобережної та Правобережної України – слобод [27, с. 127]. За географічним розташуванням – основна частина ЗВА та окремі східні райони генеральних округів «Київ» та «Дніпропетровськ» РКУ.

Середня Наддніпрянина (Центральна Україна, Подніпров'я) у минулому територія розселення східнослов'янських племен: полян, сіверян та древлян, територіально етнічне ядро формування українців, що охоплює райони Київської та Чернігівської областей, південно-західні райони Полтавської, Північні райони Кіровоградської, південно-східні райони Житомирської, східні райони Вінницької, Черкаська та північно-східні райони Дніпропетровської областей [24, с. 107]. Вона займала центральні райони РКУ (генеральні округи: «Житомир», «Київ», «Миколаїв» і «Дніпропетровськ») та окремі східні райони ЗВА.

Поділля – історико-етнографічний район що охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними південну частину Чернівецької та на заході Івано-Франківську та Львівську областей. Назва походить від Пониззя чи Русь долішня [25, с. 51]. Його територія поділялась на південну частину генерального округу «Волинь-Поділля» РКУ, північ «Трансністрії», окремі північні райони «Буковини» та східні райони ДГ.

Карпатський етнографічний район – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька та більша частина Тернопільської областей [24, с. 100]. Основна його територія це – ДГ, а також північ губернаторства «Буковина».

Отже, враховуючи значний фактологічний масив дослідження, висновки представлені у вигляді таблиці, що розкриває зіставлення окупаційного поділу України 1941–1944 рр. відносно етнічних, етнографічних та політико-історичних земель.

Список використаних джерел

1. Історія України: навч. посіб./ За ред. С. М. Смоленського. – К.: Алетра, 2013. – 352 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2010. – 688 с.
3. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець П. П. Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
4. Лазарович М. В. Історія України: навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2008. – 683 с.
5. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года. – М.: Издательство ведомостей верховного совета РСФСР, 1941. – 418 с.
6. Административно-территориальный устрій України: довідник / А. І. Жежера, В. П. Черновол, О. В. Клименко та ін. – К.: Укркартгеофонд, 2005. – 798 с.
7. Івченко А. С. Вся Україна / А. С. Івченко. – К.: ДНВП «Картографія», 2010. – 655 с.
8. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
9. Енциклопедія українознавства: словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 1: Абаза – Голов'яно. – 400 с.
10. Енциклопедія українознавства: словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 2: Голинський – Зернов. – с 405 по 800 с.
11. Енциклопедія українознавства: словникова частина / голов. ред. В. Кубійович. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1996. – Т. 6:

Перемишль – Пряшівщина. – с 2005 по 2400 с. 12. Україна–Етнос науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / Фігурний Ю. С. та ін. – К.: НДІУ, 2006. – 224 с. 13. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т. 9.: Прил – С. – 2012. – 944 с. 14. Губарев В. К. Географія України: Довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 417 с. 15. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.3.: Е-Й. – 2005. – 627 с. 16. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.1.: А-В. – 2005. – 688 с. 17. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.6.: Ла-Мі. – 2009. – 784 с. 18. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.7.: Мл – О. – 2010. – 728 с. 19. Атлас історії української державності / В. Грицеляк, І. Дикий, І. Ровенчак – Львів: НВФ «Журніст і Атласи», 2013. – 128 с. 20. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.8.: Па-Прик. – 2011. – 520 с. 21. Енциклопедія історії України в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2013. Т.10.: Т – Я. – 2013. – 784 с. 22. Політико-адміністративний атлас України / від. ред. Л. Марченко. – Київ: ДНВП «Картографія», 2006. – 120 с. 23. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1994. – 472 с. 24. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К.: Вид-во «АртЕк», 2006. – 472 с. 25. Українська етнологія: навч. посіб. / За ред. В. К. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с. 26. Географічна енциклопедія України в 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич та ін. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1989. Т.1: А–Ж. – 414 с. 27. Етнографія України: навч. посіб. / За ред. проф. С. А. Макарчука. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.

Юрій Левченко

**ОККУПАЦИОННЫЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ
УКРАИНЫ 1941–1944 ГГ.: ЭТНИЧЕСКОЕ, ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИКО-
ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ**

В статье исследуется сопоставление этнического, этнографического и политико-географического деления Украины относительно Рейхскомиссариата «Украина», дистрикта «Галичина», губернаторств «Бессарабия», «Буковина», «Транснистрия» и зоны военной администрации.

Ключевые слова: Украина, оккупация, этнические земли, политико-географические земли, административно-территориальные единицы.

Yuri Levchenko

**OCCUPYING ADMINISTRATIVE UNITS UKRAINE 1941–1944:
ETHNIC, ETHNOGRAPHIC AND POLITICAL-GEOGRAPHICAL DIMENSION**

The article deals with the comparison of ethnic, ethnographic and political-geographical division of Ukraine regarding Reichscommisariat «Ukraine», District «Galicia», governor «Bessarabia», «Bukovina», «Transnistria» and zone military administration.

Key words: Ukraine, occupation, ethnic land, political and geographical land, administrative-territorial units.

УДК 94 (477)

Богдан Кицак

САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 – ПОЧАТКУ 1944 РР.

У статті розглянуто санітарно-епідеміологічний стан на території Райхскомісаріату «Україна» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.). Вказано, що політика німецької влади та української допоміжної адміністрації спрямовувалася на забезпечення мінімального життєвого рівня населення як трудового ресурсу та недопущення поширення інфекційно-епідеміологічних захворювань. Зазначено, що виникнення епідемії мало негативні наслідки не тільки для місцевих жителів, але і для самих німців. Заходи нацистів щодо локалізації та вирішення проблеми поширення масових захворювань були малоефективними. Серед найбільш поширених захворювань, які мали характер епідемії, були тиф, дизентерія та віспа. Масового характеру під час окупації набули венеричні хвороби.

Ключові слова: окупація, Райхскомісаріат «Україна», нацистська адміністрація, венеричні хвороби, масові захворювання.

Упродовж усього періоду на окупованих нацистами українських землях, які ввійшли до складу Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ), спостерігалась складна санітарно-епідеміологічна ситуація. Серед головних причин, які призвели до такої ситуації, були проведення радянською владою тотальної евакуації на схід СРСР майна та кадрів системи охорони здоров'я, а також масове збідніння населення в умовах розрухи (останнє, зокрема, викликало недоїдання та фізичне виснаження). Зазначене призвело до виникнення та поширення на території РКУ інфекційних хвороб, деякі з них стали масовими епідеміями.

Проблема санітарно-епідеміологічного стану в РКУ не стала предметом окремого наукового історичного дослідження. Озвучене питання частково розглядалося дослідниками лише в рамках певних аспектів окупаційної політики. Першою розвідкою, у якій послідовно піднімається проблема санітарно-епідеміологічного становища, є наукова праця С. Стельниковича [1]. Автор аналізує окреслену проблему на прикладі генерального округу «Житомир». В. Шайкан [2] та Т. Заболотна [3] розглядають проблему поширення інфекційних захворювань на території України в 1941–1944 рр., аналізуючи питання повсякденного життя українців в умовах окупації. Серед іноземних дослідників варто відзначити В. Лауер, яка розглянула питання розповсюдження венеричних хвороб у межах Житомирського генерального округу [4].

Отже, аналіз наявних історичних праць свідчить про те, що питання санітарно-епідеміологічного стану на території РКУ є малодослідженим, що і зумовлює потребу його комплексного розгляду.

У статті проаналізовано санітарно-епідеміологічний стан на території РКУ в другій половині 1941 – на початку 1944 рр.

Із початком бойових дій на території УРСР радянським керівництвом здійснено масштабні заходи з евакуації майна, ресурсів та кадрів на схід СРСР. Так, під час евакуації майна медичної галузі УРСР майже повністю вивезено кваліфіковані кадри, обладнання бактеріологічних станцій, включаючи реактиви; усе це унеможливило в подальшому здійснення профілактичних заходів щодо недопущення поширення інфекційних захворювань. Практично було призупинено проведення вакцинацій, ревакцинацій та хлорування води. Проблеми, які постали перед допоміжною українською адміністрацією в умовах окупації, ускладнювались наближенням зимово-весняного періоду 1941–1942 рр., що однозначно загрожувало масовим розповсюдженням хвороб. На тлі фізичного та психологічного виснаження населення інфекційні хвороби швидко набували характеру епідемії, що й зафіксовано на території РКУ.

Зі встановленням цивільної влади на території РКУ окупаційна адміністрація з метою недопущення загострення санітарно-епідеміологічного стану розпочала низку профілактичних заходів, оскільки вже на початку окупації спостерігався незадовільний санітарно-гігієнічний стан у містах та селах. Так, саме через незадовільні гігієнічні умови в помешканнях різко зросла смертність, особливо серед немовлят. На території генерального округу «Волинь-Поділля» смертність складала від 300 – до 400 немовлят на 1000 новонароджених [5].

Для подолання такого становища німецька адміністрація розпочала низку профілактичних заходів. З метою підтримки санітарно-епідеміологічного стану в містах і селах видавались відповідні розпорядження, які зобов'язували мінімум двічі на тиждень прибирати дороги та

підтримувати їх у чистоті. За невиконання чистки встановлювався штраф в розмірі від 200 – до 1000 крб. [6]. Проте, незважаючи на високі штрафи, чистота вулиць так і залишилася незадовільною впродовж усього періоду окупації [7].

Жорсткі правила встановлювалися і для підприємців, послугами яких масово користувалися місцеві жителі. Так, постановою від 17 лютого 1942 р. їдальням заборонялося готувати з продуктів, не перевічених санітарною ветеринарною лабораторією. Усі перукарні зобов'язувались дотримуватись санітарного стану в приміщеннях та проводити дезінфекцію інструментів. Керівників комісійних магазинів зобов'язали проводити дезінфекцію всіх речей, які вони виставляли на продаж [8]. Наприклад, у Херсоні прийнято рішення про заборону торгівлі продуктами харчування на тротуарах, уздовж вулиць міста і парках [9].

Поширеною практикою стало проведення місячників чистоти. Під час таких організованих заходів удавалось на короткий період локалізувати поширення інфекційних хвороб у містах. Зокрема, у Дніпропетровську впродовж 1 березня – 1 травня 1943 р. оглянуто 874 вулиці (140 із них знаходились в антисанітарному стані), 31 майдан (14 були в антисанітарному стані), 18 парків (8 – в антисанітарному стані), 24 ринки (10 – в антисанітарному стані) [10, арк. 2]. Після огляду більшу частину міста зусиллями української допоміжної управи приведено до відповідних санітарних норм.

Для встановлення контролю над санітарно-епідеміологічною ситуацією, нацистська адміністрація видала постанову про щомісячне звітування про захворювання та перебіг хвороб на території РКУ [11]. Важливим чинником стабілізації санітарно-епідеміологічного стану в РКУ став контроль за якістю питної води. З цією метою німецька влада систематично проводила різноманітні аналізи. У Вінниці від початку встановлення німецької окупаційної влади проведено 6917 бактеріологічних, 1158 хімічних та 1790 клінічних аналізів води [12]. Практичним методом недопущення появи інфекційних захворювань було систематичне проведення хлорувань води.

Проте ситуація ускладнювалась відсутністю матеріалів для проведення очищення води, таких, як хлор та коагулянт [13, арк. 119], через що якість водопровідної води була непридатною до вживання. Саме тому місцеві управи для попередження розвитку шлунково-кишкових захворювань серед населення міста реалізовували такі заходи, як повідомлення через газету про небезпеку вживання сирої води, про обов'язкове використання в адміністративних та лікувальних установах перевареної охолодженої води. В окремих випадках видавали заборону на продаж в місті для цивільного населення охолоджувальних напоїв, що виробляються на сирій воді, у тому числі і газованої води [13, арк. 119].

Закриття й використання не за призначенням будівель та майна німецькою адміністрацією значно погіршували ефективне вирішення проблеми інфекційних хвороб. На початку окупації типовим стало перетворення санітарно-епідеміологічних закладів у склади для потреб німецької армії [14, арк. 8].

Одним із розповсюджувачів інфекційних збудників були пацюки і миші. Тому дільничні санітарні лікарі здійснювали періодичні обстеження громадських установ міст та сіл. Огляду підлягали крамниці, лотки, лікарні, хлібні заводи, школи, склади. У Дніпропетровську під час однієї із таких перевірок очищено горища від сміття та мотлоху, скриньки для сміття, встановлено 2000 капканів, спіймано 5000 гризунів (кількість знищених була насправді набагато більшою, оскільки порахувати отруєних гризунів неможливо), а також хімічно оброблено 395 точок у місті [13, арк. 10].

Для унеможливлення антисанітарії розпочато кампанію зі встановлення контролю над популяцією собак, які, на думку окупаційної влади, переносили сказ. Для суттєвого зменшення цих тварин запроваджено податок для тих, хто їх мав. На території генерального округу «Волинь-Поділля» за рік потрібно було сплатити 150 крб. за одну собаку, а за кожну наступну собаку – 300 крб. [15]. Для порівняння: у той час на території генерального округу «Київ» встановлено ціну 75 крб. за першу собаку, 150 крб. за дві собаки на рік [16]. Оскільки собаки часто були розповсюджувачами сказу, німці стали контролювати вільне розмноження собак та котів. За умови, якщо собаки і коти гуляли без опіки поза домом, вони підлягали знищенню, а їхні господарі обкладались штрафом [17, арк. 4; 18, арк. 300].

Складна ситуація була з професійними кадрами в системі охорони здоров'я. На території РКУ були практично відсутні кваліфіковані вакцинатори. Так, серед усіх наявних лікувальних установ міста Дніпропетровська не було жодного вакцинатора в штаті працівників лікарень та поліклінік [19, арк. 52]. Про складність епідемічної ситуації на території РКУ можна говорити на підставі аналізу роботи дезінфекційних станцій, яких у роки окупації було недостатньо, що пояснює періодичні спалахи епідемії. Зафіксовано значне навантаження на персонал станцій, оскільки хронічно не вистачало працівників. Лише в місті Дніпропетровську дезінфекційна станція прийняла на роботу в жовтні 1942 р. – 21359 осіб, у листопаді – 20247 осіб, що призвело до збільшення тривалості робочого дня персоналу станції до 12 годин [20, арк. 155].

Однак профілактичні заходи, проведені окупаційною владою, були недостатньо ефективними. Тому на території РКУ виникали спалахи епідемічних захворювань, таких, як тиф, малярія, туберкульоз, дифтерія, скарлатина, а також зросла кількість зафіксованих венеричних хвороб – гонореї та сифілісу. Так, у складних умовах окупації вже за перший рік діяльності нацистської адміністрації у 15 разів порівняно з довоєнними роками зросла кількість захворювань на висипний тиф [2, с. 54]. Зокрема, була зафіксована висока смертність дітей від інфекційних захворювань. Лише в місті Києві впродовж січня 1942 р. – 1 листопада 1943 р. із 1058 дітей у віці до 8 років, які поступили до дитячої лікарні, померло 338 осіб. [20, арк. 6]. У місті Вінниці зросла кількість дітей, хворих на дифтерію [21].

З метою локалізувати та не допустити поширення епідемії проводилось обов'язкове щеплення серед населення РКУ [13, арк. 53; 22; 23]. Влада також проводила кампанію інформування населення про інфекційні хвороби та їх профілактику, як ще один захід для недопущення масового розповсюдження хвороб [24; 25].

Першочерговій вакцинації підлягали діти та молодь. Через місцеві газети до населення доносилась потреба проведення вакцинацій, оскільки війна стала головним епідеміологічним чинником у розповсюдженні пошестей. Тому увага акцентувалась на потребі широкого охоплення населення профілактичними щепленнями проти тифу, віспи та дифтерії [26]. Також підготовлено та розіслано лікувальним установам відповідні інструкції щодо процедури проведення профілактичних щеплень, вакцинації та ревакцинації [20, арк. 155]. У місті Вінниці за рік діяльності німецької окупаційної влади проведено 7329 щеплень проти черевного тифу, 1006 – проти віспи, 1182 – проти дифтерії та 1055 – проти дизентерії [12]. У Дніпропетровську впродовж 25 травня 1942 р. – 10 вересня 1942 р. проведено 6378 щеплень проти віспи [13, арк. 53].

Крім того, надзвичайно складна ситуація була в таборах для військовополонених. Там був низькокалорійний раціон харчування, полонені виконували важку фізичну працю, медична допомога була практично відсутня, хворі, зазвичай, спали на цементній підлозі в неопалених приміщеннях, які мали антисанітарний стан. Такі умови сприяли появі та масовому поширенню епідемії висипного тифу серед полонених та відповідно зростанню їх смертності внаслідок інфекційних захворювань [27, арк. 42].

Проте, незважаючи на проведені нацистською адміністрацією заходи щодо попередження та недопущення погіршення санітарно-епідеміологічного стану, рівень інфекційних захворювань значно зріс. У місті Рівному лише з 10 по 20 листопада 1942 р. зафіксовано 45 випадків інфекційних захворювань на черевний тиф, плямистий тиф, дизентерію та дифтерію [28, арк. 49]. У той час у Черкасах упродовж грудня 1942 р. на стаціонарі перебувало 250 інфекційних хворих [29].

Упродовж окупації в РКУ зросла кількість венеричних захворювань. В основному це викликано невіпорядкованістю статевих стосунків між окупаційними військами та місцевим населенням, випадками сексуального насилля. Масове поширення венеричних захворювань, таких, як сифіліс і гонорея, потребувало від німецької адміністрації відповідних заходів. Зокрема, видано розпорядження про обов'язкове лікування від венеричних захворювань [30, арк. 60].

Однак заходи окупаційної адміністрації щодо контролю над кількістю венеричних захворювань були недостатньо ефективними. Лише в місті Вінниці кількість осіб, які проходили лікування від венеричних хвороб, за період з 1 жовтня 1941 р. до липня 1942 р. складала 4387 осіб [12]. У місті Дніпропетровську з 1 травня по 1 жовтня 1942 р. зафіксовано 303 випадки захворювання на гонорею та 91 на сифіліс [13, арк. 31]. Проте статистика не завжди показує реальний стан речей, тому припускаємо, що кількість венеричних хворих була набагато більшою. З огляду на таку ситуацію в березні 1943 р. Дніпропетровська міська управа для більш повної картини заборонила приватне лікування від венеричних хвороб та зобов'язала проводити обов'язку реєстрацію осіб в лікарнях у випадку захворювання [31, арк. 15].

Сексуальне насилля представників окупаційних військ та цивільної адміністрації над місцевими жінками призвело до росту небажаної вагітності. Це була основна причина збільшення кількості абортів. Так, лише в Дніпропетровську з 760 жінок, які звернулися до гінекологічного відділу 2 міської лікарні, 75 % зробили штучний аборт [32, арк. 54]. Окрім випадків, зафіксованих у лікувальних установах, також значно зросла кількість абортів, зроблених у домашніх умовах.

Отже, у період нацистської окупації на українських територіях, які ввійшли до складу РКУ, був вкрай складний санітарно-епідеміологічний стан. Нацистська адміністрація значну увагу надавала стабілізації та локалізації епідеміологічної ситуації, однак ці заходи були малоефективними, що призвело до поширення інфекційних хвороб, окремі з яких набули епідемічного характеру. Масово розповсюдились і венеричні хвороби. Складні санітарні умови, недоїдання, психологічне навантаження, фізичне виснаження зумовили значну кількість смертей серед цивільного населення.

Список використаних джерел

1. Стельникович С. Медичне обслуговування на території генерального округу Житомир (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. Стельникович // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 11. – С. 5–12.
2. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. – 80 с.
3. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси: у 2-х кн. Кн.2. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 7–44.
4. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
5. Волинь. Часопис для Волині (Рівне). – 1941. – 6 листопада.
6. Волинь. Часопис для Волині (Рівне). – 1942. – 26 квітня.
7. Українська думка (Миколаїв). – 1944. – 23 лютого.
8. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 25 лютого.
9. Голос Дніпра. Херсонський щоденник (Херсон). – 1943. – 17 серпня.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.), ф. Р-2276, оп. 1, спр. 1909, 77 арк.
11. Дзвін волі. – Біла Церква. – 1942. – 17 вересня.
12. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – 22 липня.
13. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2276, оп. 1, спр. 224, 187 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 1, спр. 206, 149 арк.
15. Волинь. Часопис для Волині. – Рівне. – 1942. – 12 березня.
16. Дніпрова хвиля. – Кременчук. – 1942. – 10 листопада.
17. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. Р-31, оп. 1, спр. 1, 64 арк.
18. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. Р-2752, воп. 1, спр. 1, 517 арк.
19. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2481, оп. 1, спр. 47, 53 арк.
20. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2276, оп. 1, спр. 187, 366 арк.
21. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – 22 жовтня.
22. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – 30 липня.
23. Вінницькі вісті. – Вінниця. – 1942. – 15 листопада.
24. Дзвін. – Кривий Ріг. – 1941. – 31 грудня.
25. Дзвін. – Кривий Ріг. – 1942. – 20 січня.
26. Дніпропетровська газета. – Дніпропетровськ. – 1942. – 24 травня.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. Р-4620, оп. 3, спр. 291, 65 арк.
28. Держархів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 2, спр. 2, 51 арк.
29. Українська думка. – Черкаси. – 1942. – 29 грудня.
30. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2276, оп. 1, спр. 173, 172 арк.
31. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2485, оп. 1, спр. 21, 29 арк.
32. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2276, оп. 1, спр. 1227, 117 арк.
33. Дніпропетровська газета. – Дніпропетровськ. – 1942. – 28 січня.

Богдан Кицак

**САНИТАРНО-ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЕ
НА ТЕРРИТОРИИ РАЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА»
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1941 – НАЧАЛЕ 1944 ГГ.**

В статье рассмотрены санитарно-эпидемиологическое состояние на территории Райхскомиссариата «Украина» (вторая половина 1941 – начало 1944 гг.). Определено, что политика немецких властей и украинской вспомогательной администрации была направлена на обеспечение минимального жизненного уровня населения как трудового ресурса и недопущения распространения инфекционно-эпидемиологических заболеваний. Указано, что возникновение эпидемий имело негативные последствия не только для местных жителей, но и для самих немцев. Мероприятия нацистов по локализации и решения проблемы распространения массовых заболеваний были малоэффективными. Среди наиболее распространенных заболеваний, которые имели характер эпидемии, были тиф, дизентерия и оспа. Массовый характер во время оккупации получили венерические болезни.

Ключевые слова: оккупация, Райхскомиссариат «Украина», нацистская администрация, венерические болезни, массовые заболевания.

Bogdan Kytsak

**SANITARY-EPIDEMIOLOGICAL STATE OF THE TERRITORY REICHSKOMMISSARIAT
«UKRAINE» OF THE SECOND HALF 1941 – BEGINNING OF 1944**

An article about the sanitary-epidemiological status of the territory Reichskommissariat «Ukraine» (second half of 1941 – beginning of 1944) indicated that the policy of the German government and Ukrainian auxiliary administration were aimed at ensuring a minimum standard of living and preventing the spread of infectious diseases. However, epidemics emerged and had negative consequences not only for locals but for the Germans. The localized measures the Nazis took to address the spread of mass diseases were ineffective. The most common diseases that were epidemic were fever, smallpox and dezynteriya. Many also acquired sexually transmitted diseases during the occupation.

Key words: occupation, Reichskommissariat «Ukraine», the Nazi administration, sexually transmitted diseases, mass disease.

УДК 94(477)

Галина Стародубець

**КАДРОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЯК ЗАСАДНИЧА ДЕТЕРМІНАНТА
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ
РЕГІОНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті йдеться про кадрову політику радянської влади в західних областях України в перші повоєнні роки. Вказано, що партійна номенклатура виступала основним суб'єктом радянізації регіону. З огляду на це, центральна влада надавала важливе значення питанню правильного підбору кадрів на ключові партійні посади в західні області України. Від 1944 р. розпочинаються структурні зміни соціальної системи західноукраїнського регіону, зумовлені цілеспрямованою кадровою політикою сталінського режиму. В окрему привілейовану верству виокремлюється партійно-радянська номенклатура.

Ключові слова: партійна номенклатура, більшовицька партія, західні області, бюрократичний апарат, кадри.

Одним із важливих інструментів процесу радянізації західних областей України в 1939–1941 рр. та повоєнний період виступала кадрова політика більшовицької влади. У загальному переліку її нагальних завдань, питання підбору і розстановки керівних партійних, радянських та господарських кадрів стояло чи не найпершому місці порядку денного. Партійно-радянська номенклатура в особі чиновників усіх рангів від більшовицької партії та структурних підрозділів системи Рад складала кістяк сталінської системи командно-адміністративного управління і виступала безпосереднім суб'єктом насадження сталінського режиму в Західній Україні.

Традиційні для західноукраїнського соціуму інститути громадянського суспільства, широко представлені у міжвоєнний період 1920–1930-х рр., у різний спосіб були знищені ще в період першої радянізації 1939–1941 рр. В умовах відновлення радянських інститутів влади у 1944 р., громадянське суспільство, як зона вільна від державного контролю, фактично перестало існувати. Єдиною потужною силою, котра чинила серйозний і запеклий опір одержавленню усіх сфер життя населення західноукраїнського регіону, виступав український самостійницький рух. Знищення його впродовж майже 10 років після початку розгортання процесу радянізації залишалося найголовнішим завданням влади. Адже сам факт його наявності виступав стримуючим чинником реструктуризації західноукраїнського регіону, в тому числі – і його соціальної сфери.

Для боротьби проти УПА та повстанського підпілля влада широко застосовувала інструменти як силового, так і економічного, морально-психологічного тиску. Власне усі, без винятку, здійснювані владою заходи, спрямовані на повномасштабну модернізацію регіону, здійснювалися з огляду на необхідність придушення національного руху Опору. Одним із наслідків такої політики стало переформатування соціуму в системі його якісних і кількісних координат.

Уособленням радянської влади в західних областях України виступала, насамперед, більшовицько-радянська номенклатура в особі посадовців партійних та радянських органів влади. Починаючи з 1930-х рр., партійно-державних чиновники різних рангів стали основною політичною силою сталінського режиму, політичним класом, який пронизував радянську систему згори донизу, а за умов відсутності суспільної сили, здатної протиставити свої ресурси його ресурсам, він перетворювався в абсолютно панівний.

Партійно-радянська номенклатура була одночасно і об'єктом державної політики більшовиків і її суб'єктом. З одного боку, її формування здійснювалося під пильним контролем вищого партійного керівництва (ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У), яким декларувався алгоритм цього процесу, а з іншого – партійно-радянські чиновники західних областей України виступали своєрідними «промоутерами» радянської влади в регіоні. Вони слугували «приводними пасами» державного механізму, запрограмованого на включення західноукраїнського регіону в загальносоюзну систему координат. Причому йшлося не тільки про єдиний економічний простір, але й, що було не менш важливим, конструювання принципово нового соціуму – «радянського народу». З огляду на це, професійна діяльність усіх, без винятку, номенклатурних посадовців була спрямована на «узурпацію соціального простору, просторового конструювання нової реальності, яка пов'язана з розбудовою нової ієрархії з домінуванням символіки режиму і нових володарів в соціальному ландшафті» [1]. Звідси – надзвичайно важлива роль керівних кадрів, безпосередніх виконавців політики сталінського режиму, а отже – кадрової політики влади, від правильного вибору моделі якої залежали темпи і якість радянізаційних процесів у західних областях України в перші повоєнні роки. Тому основне завдання нашої статті – визначити особливості кадрової політики

більшовицької влади з огляду на вектор трансформаційних соціальних процесів у західноукраїнському регіоні в 1944–1946 рр.

Тема повоєнних трансформацій західноукраїнського соціуму вже стала предметом наукових пошуків низки вітчизняних дослідників [2–5]. Увага вчених зосереджується на причинах і масштабах соціальних переміщень, аналізі національно-етнічного складу переміщуваних суспільних груп, з огляду на часову та територіальну локалізацію тієї чи іншої події.

Узагальнюючи оприлюднені результати досліджень з проблеми, можна виокремити три найголовніші причини, які зумовили суттєві зміни національного та етнічного складу населення регіону в повоєнний період: 1) післявоєнна міграція партійних і господарських керівників, фахівців різних сфер господарської та культурно-освітньої діяльності зі східних регіонів УРСР та СРСР; 2) масштабні депортації мешканців краю у відділенні місцевості СРСР; 3) польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. На нашу думку, найбільш потужний вплив на зміну соціальної структури західноукраїнського регіону в період його другої радянзації, мало переміщення в західні області України «внутрішніх іммігрантів», тобто різного роду спеціалістів, відряджених за цільовою рознарядкою ЦК КП(б)У з інших регіонів СРСР.

Окреме місце в цій категорії кадрів посідають партійні посадовці, тобто особи, котрі не просто виконували функціональні обов'язки партійно-державного чиновника, а безпосередньо впливали на характер і темпи протікання суспільно-політичних процесів у регіоні. Опосередкованим свідченням високого рівня їх затребуваності, відразу після звільнення західних областей України, є той факт, що у перші місяці їх сюди прибуло на декілька порядків більше, ніж спеціалістів інших сфер діяльності, в тому числі й представників радянських органів влади. Причина цього криється в суті радянської політичної системи, засадничою ознакою якої виступало аксіоматичне визнання керівної і спрямовуючої ролі більшовицької партії. Керівний апарат ВКП(б) «був політичним центром номенклатури, визначаючи набір соціальних, політичних і моральних вимог до неї. Номенклатура ж відносно суспільства виступала інституціоналізуючою соціальною групою, здійснювала політичний і ідеологічний, частково моральний, контроль» [6, с.43]. Власне на регіональну партійну номенклатуру покладалися обов'язки налагодження процесу функціонування системи влади, в тому числі шляхом підбору та розстановки керівних кадрів. Якість реалізації нею кадрової політики перебувала в абсолютній залежності від рівня її професійності. Тому, предметом нашої наукової розвідки є партійна номенклатура, а саме: її керівне ядро в особі високопосадовців обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У.

Насамперед зазначимо, що виконання функції суспільного інтегратора, консолідуючої сили, вимагало від партноменклатури «певних якостей, які відрізняли її від основної маси населення. Тому формування номенклатури не могло бути «стихийним». «демократичним» процесом, оскільки це погрожувало б засадам комуністичної влади в силу стихійних впливів знизу» [6, с.43]. Вже 2 лютого 1944 року оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про «Відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР». Центральний комітет зобов'язував Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський, Запорізький обкоми КП(б)У підібрати 450 осіб з відповідними якостями, з них 140 – для роботи на посадах перших секретарів райкомів партії та 150 – на посадах голів райвиконкомів. До 15 лютого пропонувалося відрядити 300 працівників, які володіли українською мовою, і в їх числі всіх, хто у 1939–1941 рр. працював у Волинській та Ровенській областях [19, арк.10–20].

У березні-серпні 1944 р. мали місце чергові хвилі мобілізаційної акції партійно-радянських працівників для роботи в західноукраїнський регіон. 25 жовтня і 27 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У прийнято рішення, на виконання якого в у західні області республіки направлено 13657 керівних кадрів. Мобілізаційні заходи влади дали позитивні результати – згідно з офіційною статистикою, до квітня 1945 р. зі східних областей відрядили до 49 тис. керівних кадрів, що дало можливість укомплектувати штати обласних комітетів КП(б)У західних областей УРСР на 86,5 % [7, с.95].

Позитивна динаміка процесу відновлення радянської влади у західноукраїнському регіоні в перші повоєнні роки стала можливою завдяки широкому залученню для роботи в державних і партійних установах фахівців з немісцевою пропискою. Така політика в умовах тотального дефіциту власних управлінців, з одного боку, дозволила пришвидшити темпи відбудови зруйнованого війною господарства, інтегрувати регіон у республіканську та загальносоюзну систему, а з іншого – сприяла поглибленню соціально-політичного конфлікту лінією розмежування на «своїх» та «чужих». Ідентифікація «чужих» здійснювалася за ознакою їхнього походження, мови спілкування, політичної орієнтації, зокрема, членства у лавах ВКП(б), перебування на номенклатурній посаді.

Номенклатурна система відразу напрацьовувала фільтраційну схему соціально-політичних обмежень щодо кандидатів на заміщення вакантних посад керівників, закладаючи тим самим основу для формування привілейованої соціальної страти як всередині західноукраїнського

суспільства, так і партійно-державної номенклатури. У цьому контексті варто зауважити, що практика призначення на відповідальні посади відряджених зі східних та південних регіонів УРСР спеціалістів, яка мала місце в перші повоєнні роки, збереглася до кінця сталінської епохи. В силу різних причин регіональні керівники дуже неохоче ділилися владою з представниками місцевої еліти, надаючи перевагу «політично благонадійним».

За умов тоталітарної організації влади та жорсткого селекційного відбору, керівні крісла в районному чи обласному комітетах КП(б)У могли обіймати тільки перевірені кадри. Такими, зазвичай, були відряджені згідно з рознарядкою ЦК КП(б)У комуністи з інших регіонів держави. Так само довірою більшовицької влади користувалися демобілізовані бійці Червоної армії та учасники партизансько-підпільного руху. Значним «попитом» користувалися партійно-радянські функціонери, що працювали в західноукраїнському регіоні в довоєнний період (1939–1941 рр.). Після відповідної перевірки їм здебільшого доручали очолювати найбільш відповідальні ділянки роботи. Уродженці краю через політичну «неблагонадійність», безпартійність, небажання співпрацювати з владою займали другорядні позиції у владній ієрархічній драбині.

Упродовж перших повоєнних років кадрова політика змінювалася залежно від військово-політичних та економічних умов. У 1944 р. – першій половині 1945 р. місцеві активісти на партійну роботу практично не залучалися. Влада ставилася до них з великою недовірою і регіональне керівництво не бажало брати на себе відповідальності за їхню роботу, аби, у випадку чого, не бути звинуваченому у «втраті політичної пильності». Від середини 1945–1946 рр. очевидною стала інша тенденція – заходи влади у регіоні були спрямовані на посилення кадрового потенціалу партійного апарату, що виявлялося у підвищенні вимог до освітнього рівня, ідеологічної і професійної підготовки кандидатів на номенклатурні посади. Для заміщення вакантних посад партійних, радянських чи господарських структур активно формується кадровий резерв партійно-радянських номенклатурних працівників з числа тих, хто свого часу прибув в регіон за рознарядкою ЦК КП(б)У, колишніх фронтовиків, партизанів, підпільників і, навіть, місцевих активістів.

«Кадровий десант» зі східних регіонів республіки не вирізнявся високими моральними якостями, мав низький освітньо-професійний рівень підготовки, переважна його більшість не володіла або недостатньо володіла українською мовою. Останнє стало настільки серйозною проблемою, що обласні керівники неодноразово змушені були інформувати про це ЦК КП(б)У. Секретар відділу кадрів Станіславського обкому 15 січня 1945 р. у своєму звіті зазначав: «Частина працівників, які прибули в область слабо володіють українською мовою, що є надзвичайно великим гальмом у їхній практичній роботі, особливо в районах» [8, арк.9]. Наприклад, Ворошиловградський ОК КП(б)У направив інструктором відділу пропаганди і агітації Станіславського обкому партії Лаухіну Марію Іванівну, яка зовсім не володіла українською мовою [7, арк.12], а на посаду інструктора – Петрова, який зовсім глухий, нервовохворий і хворів відкритою формою туберкульозу [10, арк.3]. Не володіли українською мовою завідувач інструкторським відділом Заболотівського райкому партії Борзих та інструктор оргвідділу Дяченко [10, арк.4]. Неважко здогадатися, що такі управлінці не просто не користувалися авторитетом серед місцевого населення, а виступали «живою наочністю» для оунівської антирадянської пропаганди, яка саркастично «висвітлювала роль панівної партійної кліки і «лучших людей комунізму» з орденами та різними привілеями» в побудові «світлого комуністичного майбутнього» [11, с.472].

У сучасній історіографії поширеною є думка про те, що більшість керівних кадрів Західної України в повоєнний пізньосталінський період були росіянами. Згідно зі статистичними даними, які наводить у своїй роботі М. Леськів, у 1944–1953 рр. «більше 53 % комуністів західних областей України були росіянами та ще 30 % представниками інших народів СРСР» [12, с.10]. За інформацією А. Іщенка, «серед усієї номенклатури Львівської області станом на травень 1945 р. 27,7 % становили росіяни. Їх із загальної кількості на партійні органи припадало 15 %, на комсомольські – 13 %. Росіяни, зазвичай, очолювали в парторганах відділи, що займалися організаційною, адміністративною роботою, керівництвом комсомольських, профспілкових організацій. Тобто ті структури, які спрямовували кадрову політику» [13, с.114]. Схожої думки дотримується Р. Лозинський, за спостереженнями якого, зокрема, до м. Львова «найбільше росіян прибувало з Москви, Московської, Воронежської, Курської та деяких поволзьких областей, Краснодарського краю та Ленінграда. Зі східних областей РРФСР поверталися здебільшого виселені туди перед війною українці та поляки. Чимало також було переселенців з Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Молдавії та Грузії» [3, с.349–357].

Починаючи з 1944 р., спостерігаються зміни й у структурі населення Волинської області. На думку В. Надольської, з того часу «починає помітно збільшуватися кількість росіян. Більше половини російського населення регіону припадає на адміністративно-керівний апарат, переважна частина в якому належала партійним працівникам, службовцям НКВС, суду і прокуратури» [14, с.86]. Р. Попп виділяє «цілі функціональні сфери різних національних груп. Силкові структури,

суд чи прокуратура були прерогативою передовсім росіян. Посади голів виконкомів усіх рівнів вважалися переважно «українськими». Проте в партійних комітетах, насамперед районних ланок, серед трьох перших секретарів, як звичайно, обов'язково був представник російської національності, найчастіше на посаді другого секретаря. Найбільше росіян у парторганах було серед інструкторів, вони керували відділами адміністративних органів» [3, с.354].

Загалом погоджуючись з висновками вітчизняних науковців, вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі особливості національного аспекту в підборі партійних кадрів для роботи в західних областях. Аналіз архівних документів досліджуваного нами періоду дозволив зробити висновок про те, що, принаймні в 1944 р., більшість партійних працівників були українцями за національною приналежністю. «Наприклад, в липні 1944 р. зі 155 номенклатурних працівників Ровенської області українці становили 130 осіб (84 %), росіяни – 24 (16 %). Через рік співвідношення принципово не змінилося: серед 71 відповідального працівника Ровенського обкому КП(б)У було тринадцять (18,3 %) росіян, один (1,4 %) осетин, 57 (80,3 %) українців. У Тернопільській області зі 191 чиновника 157 складали українці і лише 28 – росіяни, у Дрогобицькій – серед 86 посадовців 75 були українцями, в Станіславській, відповідно, 162 зі 194. На початок 1945 р. апарат Станіславського обкому КП(б)У включав у себе 85 працівників, з яких 69 (81 %) складали українці. Судячи з інформації, поданої у звіті про роботу відділу кадрів Дрогобицького обкому КП(б)У впродовж січня – грудня 1945 р., національний зріз партійно-радянської номенклатури обласного комітету партії мав такий вигляд: «400 (76 %) осіб – українці, 113 (21,4 %) – росіяни, 15 (2,6 %) – інші». Станом на 1 січня 1946 року в штаті обкому, міськомів та райкомів КП(б)У Тернопільської області нараховувалося 226 чиновників високого рангу. Майже 84 % (189 осіб) з них були українцями, 14 % (31 особа) – росіянами і 2 % (6 осіб) – представниками інших національностей» [15, с.78]. Схиляємося до думки, що такі пропорції національної приналежності високопосадовців були загалом витримані в усіх західноукраїнських областях.

Слід підкреслити, що вище партійне керівництво держави і республіки намагалося тримати цю проблему на контролі. Практично в усіх інформаційних повідомленнях, довідках про кадровий склад партійних, радянських та господарських органів західних областей УРСР окремою графою фіксувалася національна приналежність посадовців або ж кандидатів на посади. У багатьох звітах місцевих керівників, адресованих вищому партійному керівництву, окрема увага звертається на те, як ведуть себе відряджені на роботу в західноукраїнський регіон у новому для них етнокультурному та мовному середовищі.

Для прикладу, один з партійних чиновників, відряджений ЦК КП(б)У в Дрогобицьку область з перевіркою, у своєму звіті висловлював занепокоєння з приводу поведінки окремих посадовців області. Зокрема, він писав: «В Меденицькому районі значна частина агітаторів проводить бесіди з населенням тільки російською мовою. Секретар райкому партії т. Задорожко, незважаючи на те, що знає українську мову, доповідь на районних партійних зборах робив російською мовою. На зборах Бориславської міської партійної організації не дали слова голові виконкому міськради Шаповалові тільки тому, що він відмовився виступати українською мовою» [16, арк. 20].

Оскільки такі випадки були далеко не поодиноким явищем в усіх без винятку західних областях, можна зробити висновок, що з суто формальної точки зору в 1944 р. – першій половині 1946 р. переважна більшість партійних функціонерів регіону були українцями за паспортом. Але фактично приїжджі спеціалісти часто-густо не володіли українською мовою і, зазвичай, послуговувалися, особливо у службових справах, тільки російською. Більше того, не вважали за потрібне пристосовуватися до нового етнокультурного середовища. Тому коректним буде зазначити, що однією з характерних ознак партійної номенклатури західних областей України була їхня «не українськість», причому не у сенсі національного походження, а позиціонування себе як російськомовної «радянської людини».

Публічна демонстрація партійно-державними чиновниками відкритої зневаги до «аборигенів», ігнорування їх традицій, звичаїв, культури, способу життя і т.п. поглиблювала соціальний конфлікт, загострювала й до того складні стосунки більшовицько-радянської влади з місцевим населенням. Новоприбулі зі сходу України та СРСР, загалом необізнані з регіональними мовно-культурними особливостями, провокували саботаж та неприйняття їхніх дій з боку західних українців, багатьом з яких була очевидно відчуженість надісланих сюди партійних і державних чиновників.

Не можна не відзначити ще однієї особливості етнічного зрізу західноукраїнського соціуму повоєнного періоду. В силу об'єктивних причин за роки війни в регіоні значно скоротилася частка єврейського населення, натомість в перші місяці після визволення помітно зросла кількість поляків. Наприклад, в 1944 р. в Дрогобицькій області поляки становили 20,3 % від усього населення [4, с.85], тому мали відповідне представництво в обласних, міських та районних органах влади. Однак «в червні-липні 1945 р. певна кількість працівників польської національності виїхала до Польщі, що стало причиною того, що апарати зазначених органів мали недокомплект кадрів» [17, арк.13]. 3

іншого боку, після організованої більшовицьким режимом кампанії примусового переселення поляків з України до Польщі, а також внаслідок упровадження в життя сталінської кадрової політики західноукраїнський регіон стає українським за більшістю населення.

З початку 1946 р. спостерігається зміна вектору кадрової політики – основний акцент ставиться на «висунення на керівну роботу і доукомплектування партійно-радянського і господарського апаратів головним чином за рахунок резерву обкому, міськкому і райкомів КП(б)У, а також відомчих організацій» [18, арк. 23]. Формування такого резерву, поміж іншого, стало можливим завдяки кількісному зростанню лав ВКП(б) у західних областях України. Його основу складали особи, котрі впродовж попередніх років (1944–1945 рр.) працювали в системі Рад або очолювали окремі підрозділи культурно-освітніх, господарських, фінансових структур. Значного поширення набуває практика переміщення посадовців знизу-вгору ієрархічною партійно-номенклатурною драбиною.

Причиною таких переміщень могла бути: необхідність підсилення партійно-господарської ділянки роботи в якомусь із районів області; посадове підвищення службовця, який належним чином виконував свої обов'язки, або ж навпаки, службове пониження у зв'язку з нездатністю здійснювати керівництво. Основу такого кадрового резерву, зазвичай, складали комуністи, кандидати в члени ВКП(б), або комсомольці.

Поштовхом для активізації цієї ділянки роботи стала постанова ЦК ВКП(б) від 16 липня 1946 р. «Про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській парторганізації» та рішення XIII пленуму ЦК КП(б)У. Це мало надзвичайно важливе значення, з огляду на необхідність (як політичного, та і господарського характеру) залучення до процесу партійно-державного управління західноукраїнським регіоном вихідців з місцевого населення.

Отже, кадрова політика більшовицько-радянської влади виступала одним із важливих детермінант трансформаційних соціальних процесів у західних областях України в 1944–1946 роках. Результатом її реалізації стала зміна традиційної соціальної структури регіону на її глибинному рівні. Починаючи з 1944 р., партійна номенклатура в своїй масі сформована з представників не місцевого населення, займала нішу привілейованої верстви соціуму, наділеної максимально широкими правами і повноваженнями щодо конструювання нового соціального простору в рамках радянської політичної системи.

Список використаних джерел

1. Медушевский А. Н. Сталинизм как модель социального конструирования. К завершению научно-издательского проекта / А. Н. Медушевский // Вестник Европы. – 2011. – № 30. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2011/30/me34.html>.
2. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (в контексті суспільного розвитку Галичини) / Р. Лозинський. – Львів, 2005. – 358 с.
3. Попп Р. Депортаційно-переселенські процеси в Дрогобицькій області (1944–1953 рр.) / Р. Попп // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С.203–206.
4. Терлюк І. Етнодемографічна ситуація у західних областях України в 1944 р. / І. Терлюк // Вісник Львівського університету. Серія Історія. – Вип. 29. – Львів, 1993. – С.81–87.
5. Сорока Ю. Політичні та економічні чинники міграційних процесів в західних областях УРСР в 1944–1950-х роках / Ю. Сорока // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 91–93. – Київ, 2003. – С. 60–63.
6. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В. П. Мохов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 38–50.
7. Петляк Ф. А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Ф. А. Петляк. – К.: Вища школа, 1986. – 182 с.
8. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), ф. П-1, оп. 1, спр. 175.
9. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 205.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 300.
11. Федун Петро-Полтава. Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / упор. і відповідальний ред. М. Романюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних студій. – Львів, 2015. – 893 с.
12. Леськів М. М. Радянський режим у західних областях України (1944–1953 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2008. – 178 с.
13. Іщенко А. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У: 1944–1953 рр. / А. Іщенко // Архіви України. – 2011. – № 2–3. – С. 108–122.
14. Надольська В. Друга світова війна і доля національних меншин Волині / В. Надольська // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 84–87.
15. Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). – Житомир, 2016. – 348 с.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 30.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1564.
18. Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 2, спр. 107.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 23.

Галина Стародубець

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ КАК ОСНОВНАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОМ РЕГИОНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье говорится о кадровой политике советской власти в западных областях Украины в первые послевоенные годы. Указано, что партийная номенклатура выступала основным субъектом советизации региона. Учитывая это, центральная власть оказывала важное значение вопросу правильного подбора кадров на ключевые партийные должности в западных областях Украины. С 1944 г. начинают структурные изменения социальной системы западноукраинского региона, обусловленные целенаправленной кадровой политикой сталинского режима. В отдельную привилегированную прослойку выделяется партийно-советская номенклатура.

Ключевые слова: партийная номенклатура, большевистская партия, западные области, бюрократический аппарат, кадры.

Galyna Starodubets

THE PERSONNEL POLICY OF THE SOVIET POWER AS A FUNDAMENTAL DETERMINANT OF THE TRANSFORMATIONAL SOCIAL PROCESSES IN WESTERN UKRAINE AFTER THE WAR

The personnel policy of the Soviet power in western regions of Ukraine in the first years after the war is described in the article. It is mentioned that the party nomenclature was the main subject of the Sovietization of the region. This was the reason for the central power to pay particular attention to the process of the correct recruiting for the key party positions in western regions of Ukraine. Together with 1944 the structural changes of the social system of the region of Western Ukraine begin. They are caused by direct personnel policy of the Stalin regime. In particular, the party-soviet nomenclature forms the single privileged layer.

Key words: party nomenclature, bolshevists' party, western regions, bureaucratic apparatus, staff.

УДК 94(477):314.15 «1940/1960»

Наталія Касьянова

СТАН ТА ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕНЬ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1940–1960-Х РР.

У статті увага зосереджена на причинах, пов'язаних з впливом адміністративно-бюрократичної системи та особистісними мотивами потенційних мігрантів. Зроблено висновок про домінування з боку держави економічних та політичних причин, зокрема підвищена потреба в трудових ресурсах під час відбудови та подальшого нароцювання економічного потенціалу; зменшення кількості працездатного населення; збільшення площ ріллі на Півдні та Сході республіки; формування соціальної бази підтримки радянської влади в окремих регіонах УРСР. Серед особистісних мотивів переселенців виокремлено: бажання покращити матеріальний стан та житлові умови; низький рівень культурно-побутового обслуговування; важкі виробничі умови; відсутність можливості соціально-професійного зростання; несприятливий клімат тощо.

Ключові слова: організована міграція, сільськогосподарські переселення, організований набір робітників, економічні причини, політичні причини.

Дослідження переселенського процесу в УРСР в 40–60-ті рр. ХХ ст. передбачає наявність двох учасників – держави з одного боку та переселенців – з іншого. Вивчення міграцій з точки зору потреб держави є необхідним для її подальшого регулювання за кількістю, складом і спрямованістю потоків. У радянській державі її дослідження обумовлювалось передусім необхідністю виконання народногосподарських планів, підвищення ефективності суспільного виробництва, більш-менш рівного розміщення трудових ресурсів, освоєння малорозвинутих районів тощо. З точки зору самих мігрантів, переселення повинні були задовольнити їх індивідуальні потреби – більш вищий рівень життя, умови для здобуття освіти, підвищення кваліфікації, отримання роботи відповідно особистим здібностям, спеціальністю, складом розуму і характеру, сімейними обставинами тощо. Отже, зазвичай, кожна зі сторін мала свої інтереси та активно стимулювала і підтримувала цю політику. Нерідко інтереси обох сторін перетинались, що надавало процесу переселення динамічності. Тим не менш, на певних етапах, спостерігалися розбіжності.

Дослідження міграційних процесів з огляду причин переселення здійснювали радянські фахівці. Йдеться про розробки демографів [1–2], економістів [3–5], правознавців [6] та соціологів [7]. Переселенські процеси вони пов'язували із виробничими відносинами та умовами життя людей. Серед фахівців істориків питання переселень та їх причин, на жаль, не набули детального вивчення. Після проголошення незалежності українським історикам відкрився доступ до раніше засекречених документів. Причини й процес переселення набули нового змісту та осмислення. Не заперечуючи економічних чинників дослідники звертають увагу на інші, не менш важливі, а подекуди й визначальні державні мотиви організованих міграцій.

Причини переселення можна звести у три групи. Перша охоплювала скерування на роботу, службу, сподівання на перспективу професійного зростання і вищого соціального статусу, також надії на покращення матеріального становища та умов проживання. Тобто в основі першої групи причин можемо бачити поєднання впливу адміністративно-бюрократичної системи з особистісними мотивами потенційних мігрантів. До другої групи причин належать міжособистісні зв'язки мігранта: одруження, заміжжя, переїзд з батьками, до батьків або родичів та інші сімейні обставини. Третій блок причин переселення формально об'єднується визначенням «за власним бажанням». У ньому згрупувались причини, пов'язані з оцінкою мігрантом його соціально-психологічних та матеріальних умов проживання. Оскільки метою нашого дослідження є виявлення стану та причин переселень в радянській Україні, тобто організованої міграції, нас цікавлять в першу чергу причини першої групи. Розглянемо більш детально кожен з груп причин.

В умовах значних демографічних втрат у Другій світовій війні та швидких темпів відбудови народного господарства в післявоєнний період, СРСР відчував значну потребу в трудових ресурсах. Усунути дефіцит робочої сили в окремих регіонах була покликана політика переселення. Вирішальним чинником в формуванні обсягів і напрямків переселень була можливість поглинути робочу силу існуючим виробничим потенціалом, який збільшувався в наслідок будівничих заходів і в ході модернізації існуючих підприємств. Для УРСР потреба в робочій силі була високою у Донецько-Придніпровському та Південному районах, що пояснювалось рівнем їх спеціалізації. Саме ці райони займали питому вагу загалом в СРСР за виробництвом найважливіших видів промислової продукції. До групи галузей з найвищим рівнем спеціалізації відносились чорна металургія, вугільна і газова промисловість, виробництво устаткування для металургійної, гірничорудної, нафтової, газодобувної, хімічної та харчової промисловості [8, с. 24]. Усе це вимагало певної закономірності раціонального розміщення продуктивних сил на території України. Гостро постало питання необхідності забезпечення економіки шахт Донбасу, «Запоріжсталі», «Азовсталі», машинобудівних заводів Харкова та Києва, Дніпрогесу кадрами робітників та спеціалістів. Сюди і направлялися в організованому порядку мешканці з південно-західного району. На початкових етапах відбудови широко використовувались трудові мобілізації, в тому числі через організовані набори сільських працівників, особливо молоді.

Чільне місце в народногосподарському комплексі УРСР поряд з промисловістю посідало і сільськогосподарське виробництво. Республіка була значним виробником озимої пшениці, соняшника, цукрових буряків, льону-довгунця, картоплі і овочів, м'яса і сала, молока, яєць, плодогідної продукції, винограду тощо. Проте, так само, як і в промисловості, наявність кадрів, особливо кваліфікованих, відбивалась на показниках ефективності виробництва, зокрема урожайності сільськогосподарських культур, собівартості виробництва тощо.

Однак у південних областях республіки різко скоротилась кількість працездатного населення порівняно з 1940 р., що спонукало Міністерство землеробства УРСР звертатися до ЦК КП(б)У з пропозиціями переселити з поліських областей до південних певну кількість господарств. Наприклад, у 1946 р. пропонувалось переселити 8600 господарств [9, арк. 3]. Подібні звернення та пропозиції Міністерство землеробства мотивувало, по-перше, слабким освоєнням орних земель в південних областях. На 1946 р. воно сягало 65–78 %. По-друге, різким скороченням кількості працездатного населення. Порівняно з 1940 р. його кількість зменшилась на 50–54 % (див. таб. 1) По-третє, зростаючим навантаженням орної землі на одного працездатного (див. таб. 2).

Таблиця 1

Кількість працездатного сільського населення в областях УРСР

Області	Наявність працездатних колгоспників на 1 січня (в тис. осіб)		
	1940 р.	1945 р.	%
Херсонська	231,7	125,2	54
Запорізька	364	189,5	55
Миколаївська	206,3	108	52,4
Одеська	465,1	235,9	50,7

[9, арк. 7].

Таблиця 2

Навантаження ріллю на одного працездатного в областях УРСР (в га)

Області	Навантаження орною землею на одного працездатного (в га)	
	1940 р.	1945 р.
Херсонська	6,0	11,0
Запорізька	4,8	9,2
Миколаївська	5,4	10,4
Одеська	3,5	6,9
Чернігівська	2,4	3,4
Житомирська	2,5	3,5
Вінницька	2,8	3,7

[9, арк. 7, 9].

Таким чином, в повоєнний час у багатьох південних колгоспах УРСР навантаження на одного працездатного збільшилось вдвічі. Надмірне навантаження, беззаперечно, ускладнювало належний розвиток багатогалузевого господарства. Уповільнювались впровадження трудомістких технічних культур та розвиток таких прибуткових в умовах півдня галузей, як садівництво і виноградарство. Це, безумовно, спонукало до активної політики переселення. А враховуючи будівництво на півдні України великих зрошувальних систем – Інгулецької, Краснознаменської, Північно-Кримської, що дозволяло збільшити площі зрошуваних земель на 190 тис. га – передбачалось суттєве укрупнення колгоспів та радгоспів півдня робочою силою.

Отже, з боку держави, потреба в переселенській політиці зумовлювалась необхідністю міжгалузевого і територіального перерозподілу трудових ресурсів в інтересах розвитку всього народного господарства та вирівнювання рівнів економічного розвитку районів країни.

Окрім економічних чинників політики переселення спостерігаються й політичні. Передусім це формування суспільства, лояльного до владної партії та її політики. У межах політичних переселень відбувались переселення росіян на західноукраїнські землі. Демографічний розвиток західних областей у 1940–1950-ті рр. визначався затухаючими наслідками війни і, викликаними нею новими політичними і соціально-економічними процесами. Місцеве населення, яке ще до початку війни зазнало численних депортацій та репресій, після їх закінчення не тільки не відзначалось особливою підтримкою радянського режиму, але й стало на шлях опору його політиці. Відповідно, склалася суспільна недовіра влади до вихідців з регіону. Ця недовіра стала одним із чинників заохочення масового переселення російського та зросійщеного елемента на терени західних областей УРСР. Активний переселенський процес у цьому напрямку розгорнувся одразу після приєднання областей до СРСР. У 1940 р. по лінії партійного сектору до галицьких і волинських земель лише Одеський обком КП(б)У спрямував 25 секретарів РК КП(б)У, 13 завідувачів оргінспекторськими відділами, 4 редактори районних газет, 23 прокурори тощо [10, арк. 34–35].

Таким чином, пов'язувати приїзд росіян у західні області лише з економічною «братньою» допомогою не доводиться. Але повністю відкидати економічний чинник теж не варто. Оскільки західні області видавались дуже перспективними для індустріального розвитку новоприєднаними територіями. Їх індустріалізація та урбанізація відбувались форсованими темпами, що вимагало й кадрового забезпечення. Особливо не вистачало спеціалістів та кваліфікованих працівників. Отже, погоджуємося з думкою І. Терлюка, що міграцію російського населення у цьому зв'язку слід розглядати як супровідну [11, с. 52].

Питання регулювання механічного руху населення в умовах існування командно-адміністративної системи управління набували рівня соціальної політики. Завдання ефективного використання трудових ресурсів ставили питання про цілеспрямований державний вплив на міграційні процеси, підвищення ефективності їх спрямування у відповідному напрямку і зведення масштабів міграції до меж, які б відповідали економічним та соціально-політичним потребам радянського суспільства. Серед основних державних причин організованої міграції слід виділити комплекс соціально-економічних та політичних чинників, зокрема: надзвичайні темпи відбудови народного господарства; значні демографічні втрати; збільшення посівних площ; заселення та освоєння малорозвинутих регіонів півдня та сходу УРСР; формування соціальної бази підтримки радянської влади на місцях.

Незважаючи на високу вмотивованість партійного керівництва до здійснення політики переселення, цей процес був добровільним, а отже вимагав використання відповідних важелів заохочення. Окрім розроблення пільгової системи, важливими регуляторами при прийнятті рішення про переїзд були особистісні мотиви потенційних мігрантів. В умовах концентрації виробництва

вивчення першочергових потреб населення дозволяло вдало регулювати міграційні потоки, задовольняти запити людей в більшій мірі в тих регіонах, де необхідним був їх приплив.

Бажання переселитись у більшості випадків обґрунтовувалось одним із чинників. Під час анкетування переселених, яке здійснене дослідницею А. Загробською, 69,4 % сімей пояснили причину свого переїзду одним мотивом, 21 % – двома і лише 0,6 % – кількома [3, с. 92]. На нашу думку, пояснення переїздів одним мотивом не завжди відображало дійсні причини, що зумовлювали зміну місця проживання. Обґрунтовуючи причину переїзду одним мотивом, мігрант, очевидно випускав з уваги інші, іноді важливі, але з його погляду другорядні причини.

Зазвичай, якщо переселенець мотивував переїзд однією причиною, то в 64,8 % – це було незадоволення житловими умовами, 6,7 % – ті, що бажали жити окремо від батьків, 5,7 % були незадоволені оплатою праці. У випадках, коли переїзд обґрунтовувався декількома мотивами, значимість їх варіантів розподілялась за тією ж черговістю: житлові умови, зарплата, а потім інше [3, с. 92]. Отже, бажання переселитись формувалось під впливом певних соціально-економічних факторів, серед яких до основних належить загальний рівень життя.

Повернемося до груп причин переселень, що були виділені на початку статті. До першої групи окрім причин, пов'язаних з впливом командно-адміністративної системи, віднесено й низка особистих мотивів переселень мігрантів. Серед них можна визначити: житлові умови, рівень заробітної платні, умови праці, можливість працевлаштування, наявність або відсутність умов до соціально-професійного зростання, забезпеченість населення продовольчими та промисловими товарами, наявність дитячих дошкільних закладів, шкіл, лікарень, рівень культурно-побутового обслуговування, природно-кліматичні умови. Друга група причин об'єднує міжособистісні зв'язки мігранта: одруження, заміжжя, розлучення, переїзд з батьками, до батьків або родичів та інші сімейні обставини.

Зазвичай, причини економічного характеру домінували. Поряд з цим, не варто відкидати й моральні причини переселень. Державні заклики поїхати на освоєння нових районів знаходили жвавий відгук у народних колах. Більшість щиро хотіли допомогти країні, прагнули брати участь у зведенні чогось суттєвого, бачити результати своєї праці, випробувати себе в нових незвичних умовах. У таких випадках, під час прийняття рішення про переїзд, заробіток або житлові умови відсувались на другий план, затьмарювались іншими міркуваннями. Проте чим довше переселенець жив на новому місці, тим більше впливали умови життя на його рішення залишитися або поїхати.

Отже, розглянемо весь шлях думок індивіда від першого зовнішнього стимулу до міграції – до прийняття їм рішення про від'їзд. Детально цей аспект досліджують соціологи. Т. Заславська називає наступні елементи механізму прийняття такого рішення. По-перше, це зовнішні стимули до міграції. Йдеться про перспективи покращення умов життя при переїзді. По-друге, зовнішні стимули до стабілізації. Тобто необхідність трудових затрат, коштів, часу на переїзд, необхідність фізичної та психологічної адаптації в нових умовах, перспективи погіршення деяких умов у зв'язку з міграцією. По-третє, інформованість потенційних мігрантів про умови життя в передбачуваному місці проживання, про необхідні витрати на міграцію і труднощі адаптації, про можливості влаштування на новому місці [7, с. 59]. Серед інших механізмів, що впливали на визрівання рішення переїздити слід назвати й структуру особистості індивіду та внутрішні спонукання або мотиви міграції, а також життєву ситуацію – зобов'язання на роботі, можливість залишити рідних, стан здоров'я, наявність матеріальних засобів тощо.

Кожна людина при прийнятті рішення про переїзд зважає усі відомі їй факти «за» та «проти», оцінює їх під певним кутом зору залежно від внутрішньої структури особистості, враховує конкретну життєву ситуацію, що склалась, і, врешті решт, приймає те чи інше рішення.

Найчастішою причиною переселень були житлові умови населення. Вони визначались рівнем розвитку житлового господарства і характеризувались досить суттєвими регіональними та галузевими відмінностями його благоустрою. Більш того ситуація ускладнювалась повоєнною розрухою. Під час бойових дій на Україні зруйновано сотні населених пунктів, знищено 40 млн м² житла – біля 50 % довоєнного житлового фонду. Понад 10 млн осіб залишилися без житла та вимушені були мешкати в напівзруйнованих домівках, перенаселених бараках, напівпідвальних приміщеннях і, навіть, землянках [12, с. 276]. З огляду на наведені факти, люди охоче відкликалися на заклики уряду переселятися. А тим паче, коли вони активно супроводжувались агітаційною та роз'яснювальною роботою про переселенську систему пільг, серед умов якої було і забезпечення переселенців житлом з подальшою можливістю закріплення його в приватну власність.

Значний вплив на міграцію населення мали відмінності в оплаті праці. Різниця в рівнях оплати найбільшою мірою пов'язувалась з міжгалузевими відмінностями праці. Так, середньомісячна заробітна платня тих, хто працював на сільськогосподарських підприємствах була значно нижчою, ніж зарплатня тих, хто працював на будівництві і особливо на промислових підприємствах з

постійним характером праці. Порівняймо середньомісячний прибуток селянина та робітника. У 1947 р. зарібок молодого робітника, який щойно закінчив школу фабрично-заводського навчання та отримав 5-й розряд токаря, складав 360 крб. У подальшому, зі збільшенням норми виробітку до 222 % його дохід зростав до 903 крб. Прибуток спеціаліста сталевара при виконанні виробничих завдань на 286 % сягав 2474 крб. Тобто, навіть без урахування понаднормованих обсягів виробітку заробітна платня робітників була досить високою – біля 406 крб. та 865 крб. відповідно [13, арк. 4–5]. Проаналізуємо прибуток колгоспників. Обсяги їх статків різнились від рівня розвитку колгоспу, однак все одно значно відставали від зарплатні міських мешканців. Колгоспи, що відставали у розвитку видавали своїм селянам близько 1 крб. 8 коп. грошима за трудовень. Тобто на місяць, навіть при щоденній праці зарібок не міг перевищити 33 крб. 50 коп. [14, арк. 11]. Істотно не змінилася ситуація і в 1960-х рр. Згідно із підрахунками дослідників, з урахуванням прибутків від особистого підсобного господарства, дохід сім'ї в радгоспах становив у 1965р. приблизно 68–69 %, а у колгоспах 62 % доходу відповідної сім'ї в промисловості [2, с. 98].

Така ситуація зацікавлювала до міграції із сіл у міста, де в основному розвивалася промисловість, підприємства зосереджували значні фонди на проведення соціокультурних заходів та іншого. Отже, з огляду на особистісні мотиви мігрантів, переїзди спрямовувались переважно в великі за чисельністю населення і, зазвичай, багатофункціональні, міста. Важливою причиною цього переміщення була певна різниця в життєвому рівні міського і сільського населення, яка хоч поступово і зменшувалась, але в 40–60-ті рр. ХХ ст. залишалась досить істотною. Притягання до міст мігрантів сприяла не лише різниця в оплаті праці та широкі можливості працевлаштування, але й прагнення молоді здобути вищу та середню освіту, більш високий рівень культурно-побутового обслуговування. У містах розміщувались майже всі існуючі промислові підприємства і спеціальні учбові заклади. Тут більш розвинутою була мережа установ культурно-побутового обслуговування. Тому, певною мірою, рух населення з сіл у міста був закономірним процесом.

Проте не всі сільські переселенці прагнули змінювати свій фах. Величезна кількість колгоспників та одноосібників із центрально-західного району виявляли бажання переїздити до південних та східних сільськогосподарських регіонів УРСР. Частина з них піддавалась агітації, частина мотивувала своє бажання більш сприятливими умовами на півдні та сході для розвитку сільського господарства. «Мне пришлось побывать в Харьковской области, я видел там хорошую, плодородную землю. Я плотник, буду там строить новые дома и обрабатывать хорошую землю», «Мой брат был в Херсонской области и рассказывал какие там хорошие, родящие и просторные поля. Там есть условия хорошей жизни. Я желаю переселиться и работать в Херсонской области», «На цих пісках я промучилась весь свій вік. Тут помер мій чоловік. То нехай хоч мої діти поїдуть і добре поживуть в південних краях України» – зазначалось в заявах людей, що виявляли бажання переселитись [15, арк. 38, 64].

Додавши до економічних чинників потенційних переселенців супутні, але не менш важливі фактори, розуміємо чому планові переселення в УРСР набули значного розмаху. Йдеться про мотиви, що залежали від настрою: бажання жити окремо від батьків, родичів; переїзд до місця проживання родичів, знайомих; відсутність сприятливих умов для одруження членів сім'ї; несприятливі кліматичні умови тощо.

Таким чином, відгуки населення на політику переселення визначався взаємодією різнохарактерних чинників: економічних, соціально-психологічних, природно-кліматичних. Вони мали об'єктивний характер та взаємопов'язані. У радянську добу дія економічних і соціальних факторів міграції трудових ресурсів обумовлювалась економічною політикою держави та набула організованого планомірного характеру. Характер наявної інформації про переселенські процеси не дозволяє зробити остаточні висновки про ступінь впливу окремих факторів на міграцію населення. У багатьох випадках вони настільки перетинались, що складно визначити, внаслідок яких чинників, економічних чи соціальних, відбувався процес міграції. Проте низка безпосередніх і опосередкованих чинників дозволяє стверджувати, що визначальний вплив все ж мали економічні фактори – умови, якими характеризувався рівень життя населення.

Отже, 40–60-ті рр. ХХ ст. в Україні відзначились широкомасштабною політикою переселення. Регулювання міграційних процесів мало державне значення і здійснювалось на рівні соціальної політики. За фасадом задекларованої добровільності переселенських заходів приховувались вагомні державні причини організованих міграцій та чисельні адміністративні важелі, які і сприяли розгорненню масштабного переселенського руху. З іншого боку, спостерігається активна підтримка населенням переселенських закликів. Це свідчить про ретельне вивчення державою першочергових потреб населення з метою задоволення їх передусім у тих регіонах, у яких була підвищена потреба в зростанні чисельності робочої сили.

Список використаних джерел

1. Зайончковская Ж. А. Новоселы в городах (методы изучения приживаемости) / Ж. А. Зайончковская. – М.: Статистика, 1972. – 164 с.
2. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б. Ц. Урланис. – М.: Наука, 1974. – 335 с.
3. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР / А. Ф. Загробська. – К.: Наук. думка, 1974. – 112 с.
4. Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – № 4. – 1966. – С. 49–56.
5. Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К.: Наук. думка, 1978. – 132 с.
6. Смолин Г. В. Управління в галузі перерозподілу трудових ресурсів / Г. В. Смолин. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1976. – 48 с.
7. Заславська Т. І. Процеси міграції і їх регулювання в соціалістичному суспільстві / Т. І. Заславська, Л. Л. Рибаківський // Соціологічні дослідження. – 1976. – № 1. – С. 56–65.
8. Волобой П. В. Проблеми територіальної спеціалізації і комплексного розвитку народного господарства УРСР / П. В. Волобой, В. А. Поповкін. – К.: Наук. думка, 1972. – 251 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 2618, 14 арк.
10. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 11, оп. 1, спр. 1730, 61 арк.
11. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1966 рр.) / І. Я. Терлюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 176 с.
12. Ковпак Л. В. Повседневная жизнь и материальные лишения населения Украины в послеоккупационный период (1943–1946 гг. / Л. В. Ковпак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.vsu.by/xmlui/bitstream/handle/123456789/4805/%D0%D0%BE%D0%B2%D0%BF%D0%B0%D0%BA%20%D0%9B.%D0%92.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
13. Держархів Одеської обл., ф. 11, оп. 12, спр. 942, 133 арк.
14. Держархів Одеської обл., ф. 11, оп. 13, спр. 1086, 105 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5726, 174 арк.

Наталья Касьянова**СОСТОЯНИЕ И ПРИЧИНЫ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ
В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В 1940–1960-Е ГГ.**

В рамках статьи внимание сосредоточено на блоке причин, связанных с влиянием административно-бюрократической системы и личностными мотивами потенциальных мигрантов. Сделано вывод о доминировании со стороны государства экономических и политических причин, среди которых: повышенная потребность в трудовых ресурсах в период восстановления и во время дальнейшего наращивания экономического потенциала; резкое сокращение трудоспособного населения; увеличением площадей пахотных земель на Юге и Востоке республики; формирование социальной базы поддержки советской власти в отдельных районах УССР. Среди личностных мотивов переселенцев выделены: желание улучшить материальное положение и жилищные условия, неблагоприятный климат, низкий уровень культурно-бытового обслуживания, тяжелые производственные условия, мотивы, связанные с невозможностью социально-профессионального роста.

Ключевые слова: организованная миграция, сельскохозяйственные переселения, организованный набор рабочих, экономические причины, политические причины.

Natalia Kasyanova**SITUATION AND REASONS OF MIGRATION IN THE SOVIET UKRAINE IN 1940–1960-IES**

The article is focused on the block of causes which are related with the influence of the administrative-bureaucratic system and personal motives of potential migrants. The conclusion about the dominance of economic and political reasons was done and it includes: an increased need of working labor in the reconstructive period and during the further growth of economic potential; an abrupt reduction in the working population; an increase of the arable land in the South and East of the republic; the formation of the social supporting base for the Soviet power in some areas of the USSR. Among the personal motives of immigrants we can identify the following: the desire to improve the financial situation and living conditions, the unfavorable climate, the low level of cultural and community services, the heavy manufacturing conditions, the motives related to the impossibility of social and professional growth.

Key words: organized migration, agricultural migration, organized set of industrial workers, economic reasons, political reasons.

УДК 351.791(477.75) «1951/1953»: 354.11/.86

Павло Сацький

ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ КОМПЕТЕНЦІЇ МІЖ ІНСТИТУЦІЯМИ У ПРОЦЕСІ БУДІВНИЦТВА ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО І ПІВНІЧНО-КРИМСЬКОГО КАНАЛІВ (1950–1953 РР.)

Статтю присвячено дослідженню проблеми розподілу компетенцій між партійними та урядовими органами в СРСР у процесі адміністративного забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів у 1950–1953 рр. Вертикально-інтегрована командно-адміністративна система управління в СРСР у пізньосталінській період не давала змоги раціонально розподіляти функції між органами влади і управління для ефективної реалізації проектів. Тому важливу роль у забезпеченні масштабного будівництва на території УРСР (до 1954 р.) і Криму відіграла ініціатива ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР у забезпеченні кадрами будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Користуючись значними досягненнями у реалізації своєї ініціативи, керівництво УРСР намагається на рівні нормативних актів органів влади СРСР закріпити за собою низку компетенцій, які мали забезпечити поширення його повноважень на Кримську область РРФСР та дати змогу здобути значну самостійність від союзного керівництва у прийнятті управлінських рішень.

Ключові слова: будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, ЦК КП(б)У, Рада Міністрів УРСР, Міністерство бавовництва СРСР, Головне управління «Укрводбуд».

Тотальна централізація й державне адміністрування системи управління соціально-економічними процесами в СРСР пізньосталінського періоду обумовлювали необхідність регулярного регламентування повноважень управлінських інституцій та їх компетенцій, фактично, «в ручному режимі». Перерозподіл повноважень між радянськими, партійними та урядовими органами й організаціями відбувався постійно у відповідності до викликів соціально-економічної ситуації чи розгортання започаткованого владою проекту.

До труднощів неповороткої та громіздкої системи державного управління додавалось тотальне одержавлення засобів виробництва, що ускладнювало можливості для обрахунків ефективності й рентабельності тієї чи іншої управлінської структури. Труднощі часто виникали також у питаннях територіального розподілу компетенції між партійними і радянськими та урядовими структурами, що виявилось, зокрема, під час будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів у 1950–1953 рр. Особливо гостро ці труднощі постали в процесі господарського освоєння територій, якими заплановано прокладання траси каналів і на цих територіях планувалось збудувати систему зрошування задля забезпечення умов розвитку сільського господарства. Тобто, фактично, необхідно було на територіях, які не мали належної ресурсної бази, ні матеріальної, ні людської, ні технологічної, ні адміністративної, забезпечити передумови для розгортання активного розвитку сільського господарства та промисловості. Базою для здійснення такої політики стає територія УРСР із якої відбувається спрямування матеріальних, технічних, трудових, інженерно-технічних та адміністративних ресурсів на будівництво Каховської ГЕС і Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Процес забезпечення цього будівництва відповідними ресурсами перебирає на себе Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, зважаючи на територіальне розташування зони будівництва. Керівні інституції УРСР беруть на себе компетенцію по адміністративному забезпеченню будівництва загальносоюзного значення завдяки їх активній та ініціативній участі у забезпеченні процесу будівництва Каховської ГЕС та Південно-Українського і Північно-Кримського каналів.

Проблематика розподілу компетенцій у адмініструванні будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів як територіальних, так і інституційних, на сьогодні є майже не вивченою. Для такого стану справ донедавна були об'єктивні причини, оскільки будівництво каналів на певному етапі стало не актуальним для керівництва СРСР і, зрештою, воно відмовилось від будівництва Південно-Українського каналу. Науковцями у період активного будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів опубліковано ряд видань, які, щоправда, носили здебільшого пропагандивний характер [1–2]. Із найновітніших публікацій слід відзначити передмову О. Бажана до розділу «...Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму» у збірнику документів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)» [3]. Збірник містить численні документи, які висвітлюють процес інтеграції Криму із Україною, а у передмові до розділу О. Бажан звертає увагу, що уряд і партійне

керівництво УРСР звертало увагу на проблеми соціально-економічного розвитку Криму іще до його передачі до складу України зі складу РРФСР.

Мета статті полягає у аналізі передумов нарощування керівними органами УРСР їх компетенції у процесі забезпечення процесу будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та розширення територіальних меж їх компетенції на Кримський півострів, який у цей період не входив до складу УРСР.

У проекті постанови Ради Міністрів СРСР, надісланому на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР і голови Держплану СРСР М. Сабурова за підписом Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка і першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова 8 вересня 1951 р., зафіксовано зобов'язання Ради Міністрів УРСР зі сприяння будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Зокрема, передбачено дозволити Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в 1952 р. направити на роботу в «Укрводбуд» 300 осіб інженерно-технічного складу і 3 тис. кваліфікованих робітників-будівельників із підприємств, розташованих на території УРСР [4, арк. 101]. Тобто, керівництво УРСР фіксувало за собою компетенцію кадрового забезпечення будівництва, а також слід звернути увагу на формулювання, що цих працівників планувалося направляти із підприємств на території УРСР. Оскільки на території УРСР розташовано підприємства як республіканського так і союзного підпорядкування, то, відповідно, це положення проекту постанови передбачало здійснювати набір кадрів на підприємствах не залежно від підпорядкування. Здійснювати функцію набору працівників передбачено за Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, відповідно, це мав бути оргнабір, саме у такому порядку набір працівників на будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і здійснювався, тому ключову роль у здійсненні такого набору відігравали структури правлячої партії. ЦК КП(б)У згідно зі статутом ВКП(б) мала компетенцію здійснювати координацію партійно-організаційної роботи на усіх підприємствах на території УРСР не залежно від їх підпорядкування. А, отже, партійне та урядове керівництво УРСР отримували змогу в рамках сприяння будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів поширювати свою компетенцію по роботі із кваліфікованими кадрами на підприємства усіх форм підпорядкування на території республіки тим самим розширюючи суверенітет керівництва УРСР.

У проекті постанови також визначалися компетенції суто урядових структур УРСР, зокрема, Ради Міністрів УРСР. Так, передбачалося дозволити Раді Міністрів УРСР у 1952 р. розпочати переселення колгоспів, колгоспників, підприємств і приватних осіб із зон затоплення в чаші водосховища на річці Молочній і на трасі Південно-Українського каналу за рахунок коштів, які виділено головному управлінню «Укрводбуду» Міністерства бавовництва СРСР [4, арк. 101]. Із цього положення видно, що керівництвом УРСР на 1952 р. виявлено прагнення забезпечити незворотність процесу будівництва й прискорити його, здійснюючи підготовку до виконання основних робіт по будівництву каналу. Слід звернути увагу на той фактор, що «Укрводбуд» мав у розпорядженні власні фонди, які, очевидно, розписано на нього безпосередньо, без участі Міністерства бавовництва СРСР, до структури якого він належав як головне управління. Як зазначалося у зверненні начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна і начальника політвідділу М. Штефана до секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова від 31 січня 1952 р., що Міністерство бавовництва СРСР не вирішує належним чином питання із наділенням будівництва матеріальними ресурсами, фінансами і кадрами і не має змоги ці питання вирішувати [5, арк. 126]. У даному разі йшлося, очевидно, про фінансові фонди, які не мали відношення до виділених на підставі нормативних рішень Ради Міністрів СРСР, оскільки вони розподілялися через Міністерство фінансів СРСР. У свою чергу, Рада Міністрів УРСР, за якою у проекті постанови передбачено повноваження розпочати переселення населення і підприємств та колгоспів із зон затоплення, виявляла прагнення отримати компетенцію розпоряджатися доволі не малими фінансовими фондами, виділеними із бюджету СРСР для «Укрводбуду». На 1952 р. на освоєння при будівництві Каховської ГЕС і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів передбачалося 440 млн крб. [5, арк. 73]. Отже, освоєння загальної суми, виділеної для «Укрводбуду» здійснювалося за ініціативою й участю керівництва УРСР.

Цікавим пунктом проекту постанови Ради Міністрів СРСР було накладення на Раді Міністрів УРСР і Кримський облвиконком зобов'язання повністю забезпечити будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими будівельними матеріалами [6, арк. 101]. Отже, зобов'язання Кримського облвиконкому в даному разі виходили із попередніх його зобов'язань до участі у забезпеченні цього будівництва. Під місцевими матеріалами малися на увазі ті, які вироблялися у межах УРСР і Кримської області відповідно. При цьому, йшлося не лише про підприємства республіканського підпорядкування, а і союзного. Питання про забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими будівельними матеріалами підприємствами союзного підпорядкування, які розташовано на території УРСР підіймалося іще у жовтні 1950 р. Зокрема, на нараді в ЦК КП(б)У 10 жовтня 1950 р. заступник

голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць ставив питання, що підприємства Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР мають великі виробничі потужності, які не використовуються. Відповідно, слід поставити питання перед Держпланом СРСР, щоб ці потужності підприємств союзного підпорядкування, які виробляють місцеві будівельні матеріали, задіяти для забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та Каховської ГЕС [6, арк. 44].

Отже, слід зробити висновок, що невисока ефективність вертикального управління союзним міністерством підприємствами, які працювали на території УРСР і використовували місцеву сировину й трудові ресурси, а їх продукція планувалась до використання на території республіки, не давала змоги у повній мірі використовувати потужності цих підприємств. Фактично, міністерство, котрому ці підприємства підпорядковувалися, показувало не здатність оперативно розпоряджатися наявними у нього потужностями й ресурсами. Для керівництва УРСР будівництво на території республіки союзного масштабу відкривало можливості забезпечити для себе змогу оперативного управління на підприємствах союзного підпорядкування, які виробляли місцеві матеріали. Завдяки партійним структурам КП(б)У, котрі мали змогу контролювати роботу усіх підприємств на території республіки на підставі статуту ВКП(б), була змога забезпечити завантаження вільних виробничих потужностей цих підприємств і спрямувати продукцію на будівництво. Тому і в питанні забезпечення «будівництва комунізму» місцевими будівельними матеріалами, а саме вони складали більшість потреб будівництва у матеріальному забезпеченні, керівництво УРСР здобувало для себе у значній мірі суверенізацію від союзного управління й намагалось зафіксувати у проектах постанов Ради Міністрів СРСР своє право розпоряджатися виробничими потужностями, які мали союзне підпорядкування.

Слід звернути увагу на позицію у проекті постанови щодо зобов'язання Кримського облвиконкому також забезпечувати будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів місцевими матеріалами. Із місцевих матеріалів, які вироблялися в Кримській області, в офіційному листуванні найчастіше фігурувало питання Кримського заводу стіноматеріалів (Октябрський район), який виробляв блоки ракушняка для будівництва. Керівництвом УРСР, зокрема, заступником голови Ради Міністрів А. Барановським, ставилось питання про будівництво цього заводу (очевидно, малось на увазі його реконструкція й розширення потужностей), оскільки продукція цього заводу була необхідною для будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів [7, арк. 121–122]. З приводу забезпечення реконструкції цього заводу до Ради Міністрів УРСР звертався секретар Кримського обкому ВКП(б) Л. Мезенцев [7, арк. 79] і на цій основі між Радою Міністрів УРСР і Кримським обласним керівництвом відбувалося налагодження тісних господарських зв'язків. Власне, для кримського керівництва співпраця із керівництвом УРСР була більш ефективною ніж із керівництвом РРФСР (яке мало бути ланкою у зв'язку між радянським та партійним керівництвом Кримської області й Держпланом СРСР, котрий мав затвердити виділення коштів на будівництво цього заводу), зважаючи, що Рада Міністрів УРСР активно відстоювала питання розвитку будівельної промисловості Криму, спираючись на потреби у її продукції будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів.

Таким чином, керівництво УРСР встановлювало де-факто й намагалось закріпити завдяки проектам постанов Ради Міністрів СРСР своєрідну «опіку» над соціально-економічним життям Криму, сприяючи розвитку півострова і це відображалось у нормативному забезпеченні «будівництва комунізму».

Проектом постанови передбачено також зобов'язання для Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР збудувати в Запорізькій і Херсонській областях два заводи з виробництва силікатної цегли потужністю 50 млн штук на рік [4, арк. 102]. Керівництво УРСР проводило роботу з нарощування виробництва будівельних матеріалів на території республіки, оскільки будівництво Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та системи зрошення на півдні України і півночі Криму, передбачало подальше освоєння цих територій. Освоєння зрошуваних територій передбачало будівництво поселень і облаштування інфраструктури, а тому необхідно було здійснювати великі обсяги будівництва. У звіті начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна зверталась увага, що 6 березня 1951 р. у постанові Ради Міністрів УРСР передбачено здійснення розробки районного планування і розміщення на трасі Південно-Українського і Північно-Кримського каналів робітничих поселень, благоустрою цих поселень, їх електрифікації тощо. Також, передбачалось забезпечення «Укрводбуду» проектами промислових споруд, соціально-побутових і культурних споруд, зобов'язання з проектного забезпечення цього напрямку покладалось на Раду Міністрів УРСР і Кримський облвиконком [5, арк. 116].

Отже, у планах було створення робітничих поселень із яких, у перспективі, мали поставати населені пункти з господарського освоєння майбутніх зрошуваних територій. Ці плани давали змогу Раді Міністрів УРСР мобілізувати проектні організації республіки під її кураторством, а також

розширювати проектні організації, які були в наявності на території УРСР. Питання щодо забезпечення проектами будівництва на території Криму Кримським облвиконкомом також, згідно із постановами як Ради Міністрів УРСР від 6 березня 1951 р. так і проектом постанови Ради Міністрів СРСР, надісланим Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 8 вересня 1951 р., бралось під «опіку» керівництвом УРСР.

Згідно зі свідченнями начальника «Укрводбуду» А. Бочкіна, проектні організації знаходилися в Києві й були віддалені від будівництва, що призводило до численних помилок у проектній документації. Забезпечення проектною документацією будівництва промислових і цивільних будов, районного планування поселень тощо покладено на управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Планування це управління мало здійснювати на усій трасі Південно-Українського і Північно-Кримського каналів [5, арк. 105–106].

Таким чином, Радою Міністрів УРСР цілковито монополізовано проектне забезпечення будівництва цивільних споруд і районування проєктованих до розвитку територій у тому числі й на території Криму. За заявою А. Бочкіна, це управління упродовж 1951 р. не здійснювало роботи з проектного забезпечення будівництва цивільних будов, соціально-культурних споруд тощо. Свідчення А. Бочкіна, очевидно, носило емоційний характер, оскільки упродовж року відбувалося будівництво цивільних об'єктів, при тому, затримки із реалізацією проєктів за свідченням А. Бочкіна і начальника політвідділу «Укрводбуду» М. Штефана із-за затримок із затвердженням проектною документації Міністерством будівництва СРСР. Так, упродовж 1951 р. до цього міністерства представлено 51 проєкт об'єктів підготовчих робіт. Із них затверджено лише 14, а 5 повернуто на доопрацювання, решта 32 проєкти взагалі не розглянуто [5, арк. 127]. Тобто, із підготованих й наданих проєктів більшість із розглянутих затверджено, проте, із числа поданих більшість проєктів міністерством не розглянуто. Необхідно зазначити, що в період початку 1952 р. навколо будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів розгортається фактичний пошук винних у затримці будівництва. Тому й свідчення начальника «Укрводбуду» часто носять суперечливий характер. Проте, головне, слід звернути увагу, що і у питанні проектного забезпечення керівництво УРСР нормативно фіксує за собою компетенцію по його реалізації у тому числі й на території Кримської області.

Питання будівництва шосейних доріг проектом постанови визначено як винятково місцевої компетенції й покладено на головне дорожнє управління при Раді Міністрів СРСР створення чотирьох машинно-дорожніх станцій на території УРСР, а в Криму облвиконком мав утворити одне машинно-дорожнє управління [4, арк. 102]. Будівництво доріг у зоні спорудження об'єктів Південно-Українського і Північно-Кримського каналів мало в цілому локальне значення, оскільки, здебільшого, ці дороги мали сполучати робітничі поселення, які будувалися на трасі каналів, із вже існуючими трасами. Проте, необхідно відзначити, що будівництво мережі доріг у зоні господарського освоєння півдня України і півночі Криму закладає основи інфраструктурної цілісності цього регіону. А дорожнє будівництво місцевого значення на території Криму часто здійснювалося Радою Міністрів УРСР як у ситуації із спорудженням дороги до Кримського заводу стіноматеріалів, на капітальну реконструкцію якої виділено Радою Міністрів УРСР 55 тис. крб., проте їх освоєння можна було розпочати лише після експертного підтвердження запасів сировини на цьому заводі [8, арк. 64].

Отже, і у питанні дорожнього будівництва на території Кримської області Рада Міністрів УРСР, фактично, тримала «опіку» в питанні забезпечення необхідних ресурсів.

Потребує уваги також пункт проєкту постанови Ради Міністрів СРСР, підготовленого Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, який передбачав надати «Укрводбуду» в оренду до завершення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів недобудовані будинки культури в Джанкої Кримської області та селі Василівка Запорізької області. Це зобов'язання покладено на Раду Міністрів УРСР і Кримський облвиконком [4, арк. 105]. «Укрводбуд» мав завершити будівництво цих будинків культури і використовувати їх для працівників будівництва. У даному разі було очевидним прагнення Ради Міністрів УРСР здійснити завершення будівництва цих клубів за рахунок фондів із союзного бюджету, які виділялися для «Укрводбуду».

Активно сприяючи за власною ініціативою організаційно, кадрово та іншими можливими засобами будівництву Південно-Українського і Північно-Кримського каналів Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У забезпечували можливості розширювати свої компетенції, причому, не лише фактично, а й нормативно. Ці компетенції керівництво УРСР намагалося закріплювати у проєктах постанов Ради Міністрів СРСР з питання регламентації заходів в рамках будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, які ним готувалися і в яких прописувалися його зобов'язання. Зокрема, Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У отримували собі повноваження здійснювати мобілізацію кадрових і матеріальних ресурсів на користь будівництва із підприємств не лише республіканського, а й союзного підпорядкування, координувати роботу проектних установ та розпоряджатися частиною фінансових ресурсів, які союзний уряд виділяв для потреб будівництва.

Також компетенції керівництва УРСР розширювалися територіально на Крим, який до 1954 р. перебував у складі РРФСР, оскільки Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У виявили високу ефективність у забезпеченні будівництва Північно-Кримського каналу та об'єктів, пов'язаних із його будівництвом на території півострова.

Отже, подальше дослідження питання розподілу компетенцій між республіканськими і загальносоюзними партійними, радянськими й урядовими органами у процесі будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів відкриває можливості для більш детального аналізу процесу економічної та адміністративної інтеграції Криму із Україною.

Список використаних джерел

1. Шоломій Ю. М. Перспективи розвитку народного господарства в зоні Каховського гідробудівництва / Ю. М. Шоломій. – К.: Видавництво Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, 1952. – 35 с.
2. Зарубаєв Н. В. Великие преобразования на юге Украины и в северном Крыму / Н. В. Зарубаев. – Ленинград: Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1952. – 108 с.
3. Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упор. О. Г. Бажан, О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – С. 85–94.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 905.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1773.
6. Там само, спр. 235.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 8, спр. 3121.
8. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 8, пр. 5687.

Павел Сацкий

ПРОБЛЕМА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ МЕЖДУ ИНСТИТУЦИЯМИ В ПРОЦЕССЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ЮЖНО-УКРАИНСКОГО И СЕВЕРО-КРЫМСКОГО КАНАЛОВ (1950–1953 ГГ.)

Статья посвящена исследованию проблемы распределения компетенций между партийными и правительственными органами СССР в процессе административного обеспечения строительства Южного Украинского и Северо-Крымского каналов в 1950–1953 гг. Вертикально интегрированная командно-административная система управления в СССР в позднесталинский период не давала возможность рационально распределять функции между органами власти и управления для эффективной реализации проектов. Поэтому важную роль в обеспечении масштабного строительства на территории УССР (в границах до 1954 г.) и Крыма играла инициатива ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР в обеспечении кадрами строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов. Пользуясь значительными достижениями в реализации своей инициативы, руководство УССР пытается на уровне нормативных актов органов власти СССР закрепить за собой ряд компетенций, которые должны были обеспечить распространение его полномочий на Крымскую область РСФСР и дать возможность получить значительную самостоятельность от союзного руководства в принятии управленческих решений.

Ключевые слова: строительство Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов, ЦК КП(б)У, Совет Министров УССР, Министерство хлопководства СССР, Главное управление «Укрводстрой».

Pavlo Satskyi

THE PROBLEM OF THE DISTRIBUTION OF COMPETENCES BETWEEN THE INSTITUTIONS IN THE CONSTRUCTION OF THE SOUTH-UKRAINIAN AND NORTH-CRIMEAN CANALS (1950–1953)

The article has been devoted to the research of the problem of distribution of competences between the party and government agencies in USSR in the process of administrative support of the building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimea channels during the years of 1950–1953. Vertically integrated and command-administrative system of management in USSR in the late Stalinist period did not enable the possibility for the rational split of functions between the agencies of the government as well as the management for the effective realizing of projects. That is why the major role in the large-scale building on the territory of Ukrainian SSR (until 1954) and on the Crimea territory had the initiative of the Communist Party of the Soviet Union in Ukraine (KPU) and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, particularly in the staffing required for the building of Southern-Ukrainian and Northern-Crimea channels. Using the significant achievements in the realization of its initiative, the management of USSR was trying to consolidate a number of competences on the basis of the normative acts of the agencies of the management of USSR, which were supposed to ensure the dissemination of its power in the Crimea

territory of the Russian Soviet Federative Socialist Republic and to enable the gaining of considerable autonomy from the Union leadership when making the governmental decisions.

Key words: construction of the South-Ukrainian and the North-Crimean channels, Council of Ministers of the Ukrainian SSR, Ministry of cotton USSR, General Directorate «Ukrvodstroy».

УДК:94:314.04(477.64) «1959/2001»

Катерина Рошко

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (1959–2001 рр.)

Стаття присвячена дослідженню етносоціального складу населення міст і сіл Запорізької області. Висвітлюються етнонаціональні зміни, а також їх політичні, економічні, соціальні передумови та наслідки. Ці процеси розглядаються на зламі двох епох – останнього тридцятиліття перебування території України у складі СРСР і першого десятиліття незалежності, що дає змогу побачити і порівняти, як змінювалася структура населення в запорізькому регіоні, а також прослідкувати динаміку цих змін.

Ключові слова: етносоціальні зміни, урбанізація, міграційні процеси, демографічні зміни, індустріалізація.

Актуальність теми дослідження пов'язана з недостатнім рівнем вивчення у загальноісторичному контексті тенденцій та напрямків етносоціальних процесів на території Запорізької області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Наукова новизна історичного дослідження етносоціальних змін на території Запорізької області в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. пов'язана з повною відсутністю комплексних наукових досліджень з даної тематики.

Метою статті є аналіз змін чисельності й етносоціального складу населення Запорізької області в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Ставиться завдання з'ясувати кількісні характеристики, політичні, економічні, соціальні передумови та їх наслідки. Хронологічно стаття охоплює останнє тридцятиліття перебування території України у складі СРСР і перше десятиліття незалежності. Такий підхід дозволяє простежити спільне й відмінне в етносоціальній сфері міст і сіл регіону в різних політичних епохах. Ці процеси розглядаємо на прикладі Запорізької області, оскільки вони мали характерні риси для всього південно-східного регіону України.

Поняття «етносоціальні зміни» дуже широке, його змістовному наповненню присвячено низку робіт. У статті розглядаємо його з точки зору таких процесів, як формування соціального та етнонаціонального складу населення, тобто зміни в чисельності населення, за рахунок чого вони відбувалися – природний приріст, міграції, еміграції, також зміни в професійному та національному складі населення.

Аналіз історіографії показує, що за радянських часів роботи з проблеми етнічних та соціальних змін розглядалися переважно в загальносоюзному і загальнореспубліканському розрізі й характеризуються відсутністю критичності існуючих суспільних явищ.

Зі здобуттям Україною незалежності вивчення етносоціальних процесів отримало новий імпульс і помітно активізувалось. Важливими при підготовці нашого дослідження стали положення, які містяться в працях Ф. Турченка [3], Л. Полякової [12; 13, с. 227–238; 14, с. 96–107] та інших. Важливо, що поряд з загальнодержавними, у них приділена увага і регіональним проблемам.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та первинні матеріали переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 рр.), які відзначаються найбільш повними даними щодо етносоціальної структури населення, а також статистичними матеріалами.

У цілому, як свідчить аналіз історіографії, проблема етносоціальних змін у 1960–1980-ті рр. на території Запорізької області не була предметом спеціального історичного узагальнення, і вимагає вивчення.

Етносоціальні зміни міського і сільського населення залежали від багатьох факторів, зокрема вони визначалися особливостями економічного розвитку регіону. Визначальними стали такі процеси: індустріалізація та величезне зростання промислових потужностей на території Південних регіонів України. Загалом, міська інфраструктура починає складатися в 1920–1930 рр. До цього багато міст регіону мало чим відрізнялися від великих сіл.

Після Другої світової війни світ вступає в постіндустріальну епоху, коли відбувається перехід від переважаючого розвитку виробництва промислових товарів до орієнтації на сферу споживання,

основним напрямком якого, стає розвиток інформаційних технологій. СРСР в силу особливостей політичної та економічної системи не міг в неї вступити. Зокрема, це стосувалося і території УРСР. СРСР продовжує йти колишнім шляхом індустріального розвитку. Триває нарощування промислових потужностей. У зв'язку з цим відбувається зростання міст південно-східної України, зокрема, і в Запорізькій області. Ці процеси відбувалися досить інтенсивними темпами й набувають форми «надіндустріалізації» (розбудова важкої промисловості, гірничорудної сфери, паливно-енергетичних комплексів тощо). Новітні технології розвиваються лише у сфері воєнно-промислового комплексу.

У зв'язку з цим в містах Запорізької області, як і на решті території СРСР, після закінчення Другої світової війни, починається відбудова старих та активне зростання нових промислових об'єктів, які в основному були направлені на розробку військово-промислового комплексу. Відкриваються нові родовища заліза зароджується нова галузь промисловості – гірничорудна. У 1960-х рр. споруджуються свердловини й копальні, а на березі Каховського водосховища будується гірничорудний центр – селище Дніпрорудне. Білозерське залізорудне родовище у Василівському районі, неподалік від м. Василівка, в селищі Степногірськ, закладають шахту з її видобутку [3, с. 265, 283, 309]. Таким чином, відбувається інтенсивна розбудова міст і селищ регіону.

Однією з основних сфер, які розвивалися, залишається чорна і кольорова металургія – завод «Дніпроспецсталь», «Запоріжсталь», алюмінієвий й титано-магнієвий; машинобудування (на заводі «Комунар» в кінці 1950-х рр. розпочинається випуск мікролітражних легкових автомобілів «ЗАЗ-965» – «Запорожець», нарощує потужності Мелітопольський моторний завод, де виготовлялися двигуни для машин); електротехнічна промисловість – заводи трансформаторний і високовольтної апаратури в Запоріжжі, «Азовкабель» в Бердянську; хімічна промисловість – лакофарбові заводи в Бердянську та Мелітополі. У 1960 р. створений Всеукраїнський науково-дослідний і технологічний інститут трансформаторобудування, він мав займатися розробкою новітніх технологій в промисловому виробництві [3, с. 219–221]. Також в 1960–1980-х рр. продовжує збільшуватись кількість підприємств хімічної промисловості. Ще одним прикладом є подальше посилення енергетичної галузі в області. Разом з цим, у Василівському районі починається будівництво атомної електростанції, а поряд, в 1970 р. засновується нове місто – Енергодар.

Також, у цей час, активно розвивається галузь пов'язана із розробкою новітніх технологій і високотехнологічної продукції, яка сфера в основному була орієнтована на посилення воєнно-промислового комплексу. Поряд з цим, мала певний розвиток легка промисловість та сфера побутового обслуговування, яка становила 20 % від загального промислового виробництва.

Усі ці процеси призводять до гіпертрофованого зростання міського населення. З початком розбудови великих індустріальних підприємств, які мали низький рівень механізації, різко зростає потреба у робітниках, що призводить до значного збільшення кількості населення та до масштабних розбудов міст.

Особливо активно зростає демографічний потенціал обласного центра м. Запоріжжя – на 1959 р. кількість жителів – 434638 тис. осіб [6, с.18], а за даними перепису 1989 р. сягнула кількості – 891900 тис. осіб [20, с.132], тобто збільшилося приблизно удвічі.

Одночасно з такими динамічними процесами розвитку міст, можна спостерігати зовсім протилежну ситуацію в селах Запорізького регіону. Починаючи з 50-х рр. ХХ ст. в складі сільського населення області розпочинаються суттєві зміни, які характеризуються поступовим і стабільним зменшенням населення. Середній показник скорочення чисельності сільського населення в період 1979–1989 роки склав 213 тис. осіб [19, с. 13]. Одним із вирішальних факторів становища села в запорізькому регіоні, так само, як і в селах Півдня України в цілому в період 1959–1989 рр., була існуюча на той час поселенська структура. Показники поселенської структури запорізького регіону були значно нижчими ніж в інших регіонах України. Однією з провідних тенденцій в зазначені роки розвитку територіальної структури села було її чисельне скорочення. Проте ці процеси були значно меншими за своїми масштабами в порівнянні із північними і центральними регіонами України, до прикладу – у центрі зникло приблизно кожне третє село (хутір), а на півдні 10–15 % поселень, невеликих за розміром.

Для 1970–1980-х рр. була характерна політика укрупнення населених пунктів, шляхом приписки невеликих сіл до сусідніх більш значних, а також шляхом списання малих сіл [14, с. 101–102]. Дані зміни, а також міграції у міста, низька народжуваність і висока смертність призвели до різкого скорочення чисельності сільського населення. Це призвело до того, що кількість сільського населення в період 1959–1989 рр. скоротилося на 129,2 тис. осіб.

Ситуація в містах та селах Запорізької області у формуванні національного складу населення у повоєнні роки суттєво не змінилася, порівняно із довоєнними часами. Відповідно до перепису населення 1989 р. на цій території мешкали представники понад 90 національностей.

Найбільшими національними групами в запорізькому регіоні були українці, росіяни, болгари, білоруси, євреї (таблиця 1).

Таблиця 1

Національний склад населення Запорізької області (%)

Національності	1959	1979	1989	2001
Українці	68,4	63,8	63,1	70,8
Росіяни	26,6	31,1	32,0	24,7
Болгари	1,4	1,9	1,7	1,4
Білоруси	0,7	0,8	0,8	0,7
Євреї	1,4	0,9	0,7	0,2
Інші	1,5	1,5	1,7	2,2

[8, с. 28].

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. був періодом важливих змін для різних етносів. За цей час їх обминали жорсткі катаклізми, характерні для Запорізької області попередніх років (Друга світова війна, евакуація, депортації населення, масові оргнабори та переселення тощо). Проте, процес територіального перерозподілу різних етнічних груп тривав. Основні зміни відбуваються у співвідношенні кількості населення села й міста, визначальним моментом яких, було у цих прискорення урбанізації, відсутність контролю за нею з боку держави, що призводить до збільшення, у кількісному показнику, населення міст українського етносу.

У досліджуваній період також відбуваються зміни і у перебігу урбанізації. У 1950-ті рр., цей процес обумовлений певною демократизацією суспільного життя, дозволом селянам виїжджати у міста, посилилась міграційна активність жителів сіл, переважно українців та представників інших національних груп. Саме це джерело поповнення міських жителів упродовж досліджуваного періоду на півдні України було основним, наприклад: в 1959 р. від загальної кількості українського етносу в регіоні – 68,4 %, кількість українців в містах була – 51,2 % [6, с.180], тоді як у 1989 р. від 63,1 % всієї маси українського населення, в містах мешкало 72 % українського населення [20, с.127]. Це можна простежити за даними наведеними в таблиці 2.

Таблиця 2

Національний склад міського населення запорізького регіону (%)

Національності	1959	1979	1989
Українці	61,8	59,6	60,1
Росіяни	32,1	35,5	35,3
Болгари	1,3	1,1	1,0
Білоруси	0,7	0,9	0,9
Євреї	2,42	1,2	0,9
Інші	1,6	1,7	1,8

Це вплинуло на структуру, рівень освіти, професійний потенціал міського населення. Так, на 1979 р. українці мали переважну більшість в усіх міських адміністративних центрах, за винятком міста Бердянська та Мелітополя. Найбільша частка українців була зосереджена в таких містах та районних центрах, як: Запоріжжя, Токмак, Молочанськ, Енергодар. У 1989 р. відбуваються деякі зміни, наприклад: в м. Енергодар українське населення починає поступатися за кількістю російському [20, с.132–133].

Проте поряд з цим відбувалося й старіння українського населення на селі. Вже на 1959 р., в сільській місцевості спостерігаються тенденції зменшення корінного населення – українців [2, с. 53]. Таке зменшення українців спостерігається і в наступні роки, наприклад, якщо кількість українців на селі від загального числа 68,4 %, в 1959 р. була – приблизно 49 % [3, с. 186], то в 1989 р. – від загальної маси всього українського населення 63,1 %, кількість українців, яка припадала на сільську місцевість була приблизно 34 % [17]. Зменшення сільського українства випереджало загальні темпи депопуляції. Якщо в 1959 р. кількість українського етносу на селі від загальної кількості сягало 48,7 % [6, с. 186], то в 1989 р. – 27,9 % [19, с. 128], тобто за цей період зменшилося приблизно удвічі (таблиця 3).

Попри таке збільшення українського міського населення вихідцями із села, це в жодному разі не означало, що в міста «приходила» сільська ментальність, основною рисою якої є мова. Вона швидко поглиналася великим масивом домінуючого російського менталітету великих міст півдня України, проте структура малих міст була більш близька до сільської.

Таблиця 3

Національний склад сільського населення запорізького регіону (%)

Національності	1959 рік	1979 рік	1989 рік
Українці	76,6	73,9	72,1
Росіяни	17,7	20,2	21,7
Болгари	4,0	3,8	3,6
Білоруси	0,4	0,6	0,7
Євреї	0,1	0,04	0,03
Інші	1,2	1,5	1,9

Другою за чисельністю національністю в запорізькому регіоні є росіяни. Це пов'язано з тим, що південний регіон України, і Запорізька область зокрема, була традиційним місцем міграції та проживання російського населення [2, с. 53]. Особливо швидко збільшувалася кількість росіян на цих територіях в період 20–30-х рр. ХХ ст., коли відбувалося господарське освоєння територій і активної міграції сюди цієї етнічної групи [1, с.148]. Ще однією хвилею переселення росіян були роки відбудови після Другої світової війни, коли у цей регіон їхали масово кваліфіковані робітники на відбудову промислового потенціалу та спорудження нових хімічних, енергетичних підприємств та об'єктів кольорової металургії [10, с.57], а також в 1960–1970-ті – роки «надіндустріалізації» запорізького регіону.

На час перепису населення 1959 р. кількість росіян в Запорізькій області становила – 26,6 % від всього населення області, з них мешкало у містах регіону 70,2, % [6, с.180], а вже у 1979 р. кількість російського населення становила – 31,1 %, з них, відповідно, міське становило, приблизно 19 % [19, с.126]. За цими даними можемо спостерігати тенденцію до зменшення російської етнічної групи, що було спричинене міграцією до міст українського населення. Проте все ж таки росіяни на 1989 р. утворюють незначну більшість національного складу міста Мелітополя – 47,2 % (українці – 46, %) і переважну більшість міста Енергодар – 50,3 % (українці – 46,0 %) [19, с.132–133]. В усіх інших адміністративно-територіальних одиницях росіяни посідають друге місце за чисельністю [5, с.149].

Наступна національність, яка кількісно поступається українцям і росіянам – болгари. Активне освоєння болгарами Запорізької області припадає на 1861–1863 рр. [11, с. 5]. Основне заняття болгарського населення сільське господарство, частка болгарського міського населення була досить низькою [6, с. 44–46]. За переписом 1959 р. болгар в містах було 1,3 % [6, с. 180], основна ж їх частина зосереджена у сільській місцевості – 4 % [6, с. 186]. У 1970–1980-х рр. кількість останніх в містах залишалась відносно стабільною, у 1979 р. – 15260 тис, 1989 – 16586 тис. осіб [19, с.128]. Надалі ситуація в населенні болгарами міст мало змінювалася. Впродовж цього періоду болгари залишались одним з найменш урбанізованих етносів.

Проте у 1970–1980-х рр. відбувається поступова урбанізація болгарського населення. Так, в містах запорізького регіону на 1989 р. мешкало 47,9 %, від загальної кількості болгар в області. Для порівняння на перепис населення 1979 р. в містах оселилося – 41,1 % болгар. Основними районами розселення болгар у Запорізькій області є Бердянський, Приазовський, Приморський, Якимівський [2, с.132–133]. У 2001 р. болгарське населення переважає в Приморському та Приазовському районах і займає тут друге місце за кількістю серед інших етносів [2, с.54].

Білоруси відносились до числа етносів, які традиційно представлені, як в Запорізькій області, так і в Україні в цілому. В Запорізькій області, зокрема, перші поселення білорусів були засновані ще у ХVIII ст. Кількість білорусів, постійно зростала і в 1959 р. їх нараховувалось 350 тис. [6, с.173], тоді як в 1979 р. – 406098 тис, а в 1989 р. – 440045 тис. осіб. За кількістю представників білоруси були четвертим етносом, який представлений в Україні [21, с.74]. Проте через значну віддаленість з кордонами Білорусі, цей етнос представлений в запорізькому регіоні в незначній кількості і посідає лише четверту – п'яту позицію, поступаючись болгарському та єврейському етносу. Відповідно у містах області на 1989 р. проживало – 14391 тис. представників білоруської національності [21, с. 74].

Для білоруського населення характерний досить високий рівень урбанізованості – в 1979 р. 76,8 % їх мешкало в містах, а в 1989 р. цей показник зріс до 78,3 % [19, с.127]. Кількість білоруського населення в сільській місцевості регіону також постійно зростає – в 1959 р. – 3061 осіб [6, с.186], 1979 р. – 16384 тис., а в 1989 р. – 18359 тис. білорусів [20, с.128]. Щодо статевікової структури білоруського етносу, то вона досить стабільна.

Ще один етнос представлений на території запорізького регіону, кількісно-віковий склад якого значно варіювався і зменшувався починаючи з 1959 р. були євреї. Всього на 1959 р. на території області проживало 20811 тис. євреїв, з них в містах – 20113 тис. – приблизно 97 % [6, с.174], в сільській місцевості відповідно – 698 осіб [6, с. 86]. Ці дані свідчать про дуже високий рівень урбанізованості цієї етнічної групи. Проте в наступні роки ця національна меншина увійшла до

числа тих, чия чисельність скорочується дуже швидкими темпами, показники якої були найвищими серед інших національностей.

За період 1959–1989 рр. їх кількість на території регіону скоротилась з 20811 тис. до 14361 тис., зокрема в містах – з 20113 тис. в 1959 р. до 14171 в 1989 р., а в селах з 698 осіб [6, с. 86] в 1959 р., до – 190, в 1989 р. тобто зменшилося в приблизно вчетверо [20, с. 128]. На різке зменшення єврейського населення плинула їх міграція за кордон – до Ізраїлю, США, країн Західної Європи, яка з кожним роком ставала все масовішою. Цьому посприяла політика перебудови у 1980-х рр., пов'язана з лібералізацією суспільних відносин. Основною масою євреїв-мігрантів були особи працездатного віку чи учасники Другої світової війни, яким в Ізраїлі обіцяли значне матеріальне забезпечення [13, с. 230]. Це призвело до старіння населення, яке залишалось на території України і зокрема, в Запорізькій області.

Також, слід зазначити, що за період 1979–1989 рр. майже всі інші етнічні групи, крім названих, загалом в області, збільшили свою чисельність: кримські татари – у 66,3 рази, азербайджанці – у 2,1, марійці – у 1,8, вірмени, молдаване і узбеки – у 1,5 рази [8, с. 29].

Із розпадом СРСР кардинально змінюється економічна та соціально-політична ситуація в регіоні. Через неспроможність керівництва підприємств відповідати на вимоги часу, а також до швидкого переходу до нової моделі економічного розвитку, розпочинається економічна криза. Внаслідок цього багато підприємств почали занепадати. Одним із тих, що найбільше постраждало в наслідок кризи, став «АвтоЗАЗ». Крім цього із зупинкою розвитку військово-промислового комплексу зазнають значних втрат підприємства, які працювали на військові замовлення: «Мотор Січ», «Іскра», «Радіоприлад» та ін.

Значних збитків зазнає виробництво й у сфері легкої та харчової промисловості, через низьку конкурентоспроможність різко зростає імпорт, що призводить до зупинки багатьох заводів, основною задачею яких, була переробка сільськогосподарської продукції, а виробництво товарів у сфері споживання скоротилося майже навіпіл [3, с. 326]. Ці процеси привели до скорочення кількості зайнятого населення, зростає безробіття. Через втрату робочих місць і скорочення заробітної плати люди були змушені змінювати місце роботи, йти працювати на ринки чи повертатися до села. Усе це неминуче вплинуло на етносоціальну ситуацію в регіоні.

За переписом 2001 р. особливістю національного складу області залишається його багатонаціональність. За даними перепису на території Запорізької області мешкали представники 130 національностей [17]. Дані за кількісним положенням національних груп в області у порівнянні з переписом 1989 р. значно не змінилися (таблиця 4).

Таблиця 4

Національний склад міського населення Запорізької області (%)

Національності	1989 р.	2001 р.
Українці	60,1	68,7
Росіяни	35,3	27,2
Болгари	1,0	0,9
Білоруси	0,9	0,6
Євреї	0,9	0,3
Інші	1,8	2,3

За статистичними даними управління статистики в Запорізькій області зафіксовано, що найбільшою за чисельністю національністю в містах запорізького регіону залишаються українці – 999327 осіб. Друге місце за чисельністю в містах посідають росіяни. Їх кількість порівняно з 1989 р. зменшилася приблизно на 8 % і на час перепису становила 395497 осіб.

Далі йдуть білоруси, болгары, євреї, вірмени, татари та інші. У порівнянні з даними переписів населення 1979–1989 рр. стабільне зростання відбувається серед таких національностей, як: українці, вірмени, азербайджанці, кримські татари, грузини та інші [8, с.29].

Кількість єврейського населення, в порівнянні з попереднім переписом, продовжує зменшуватись і вже тепер, поступається за кількістю, або має однакові показники із вірменами та кримськими татарами.

На селі можна спостерігати схожі тенденції в етнонаціональному складі, які були і в попередніх періодах. Кількісно продовжують переважати представники українського етносу, хоча, все глибшими тут відбуваються процеси старіння і депопуляції, проте в порівнянні з переписами 1979 р. і 1989 р. – можна спостерігати стабільне зростання цієї етнічної групи. Росіяни, як і раніше займають другу позицію. Продовжується зростання кількості таких етносів, як – азербайджанці, кримські татари, вірмени, грузини та інше [19, с. 11] (таблиця 5).

Таблиця 5

Національний склад сільського населення запорізького регіону (%)

Національності	1989 рік	2001 рік
Українці	72,1	76,9
Росіяни	21,7	17,1
Болгари	3,6	3,1
Білоруси	0,7	0,6
Євреї	0,03	0,01
Інші	1,9	2,2

Міжнетнічні інтеграційні процеси обумовили досить складну ситуацію в регіоні. Тут яскраво проявляється процес русифікації населення, у тому числі і українців [2, с.54].

Таким чином, етносоціальні процеси в 1960–1980-ті рр. в Запорізькій області були визначені в основному процесами «надіндустріалізації», якою були зумовлені економічні проблеми, адміністративно-територіальні зміни, а також політика партії, державне управління та ідеологічний вплив. Як наслідок, визначальним чинником в етносоціальних процесах відіграв процес урбанізації, який постійно мав тенденцію до зростання. Великі промислові об'єкти потребували велику частку зайнятості населення, ці маси робітників ставали першочерговою, за значимістю, ланкою формування менталітету та соціальної поведінки в регіоні. Незважаючи на те, що основним джерелом їх поповнення були вихідці із села за етнічною приналежністю – українці, що піддалися зросійщенню.

Із розпадом СРСР, Запорізьку область, як і всю Україну спіткала економічна криза, що поглибила складні процеси в етносоціальній сфері, які були їй притаманні в попередній період. Розвиток міст і сіл Запорізької області в період 1991–2001 рр. відзначається високим рівнем міграційних та еміграційних процесів, вищим рівнем матеріального забезпечення в містах, що сприяє збільшенню етнонаціональних показників порівняно із селом, де відбуваються процеси депопуляції та старіння населення, а також вимивання традиційних етнічних груп внаслідок міграцій.

Отже, загалом розвиток запорізького регіону в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у сфері етносоціальних відносин відбувався в загальнодержавному контексті, зумовлювався процесами індустріалізації та «надіндустріалізації», коли після Другої світової війни в СРСР, а зокрема і в УРСР, розпочинається активна відбудова промислових потужностей і посилюється промисловий розвиток і розбудова міст південно-східних регіонів. У цей же час решта світу обирає інший вектор розвитку і вступає в постіндустріальну інформаційну епоху, що автоматично робить СРСР відсталим серед промислово розвинених країн. Цей напрям і визначив усі процеси та подальший розвиток усіх радянських республік, а відтак і УРСР, до складу якої й входила Запорізька область.

Список використаних джерел

1. Етнонаціональна структура Українського суспільства: Довідник / В.Б. Євтух, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с.
2. Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті: Монографія / За загал. ред. І. Аносова, Л. Афанасьєвої, М. Крилова, М. Пригаро. – Запоріжжя; Мелітополь; Сімферополь: Таврія, 2005. – 296 с.
3. Запоріжжя індустріальне: історія і сьогодення: до 70-річчя Запорізької області / наук. ред. Ф. Турченко; авт. тексту Ф. Турченко та ін. – Запоріжжя: Дике Поле, 2009. – 368 с.
4. Запорізькій області – 60 років: Корот. стат. довід. – Запоріжжя: Б. в., 1999. – 24 с.
5. Исмаилов В. А. От короны до трезубца: История города Мелитополя и уезда: Альманах телеверсии «От короны до трезубца» / В. А. Исмаилов. – Мелитополь, 2006. – 220 с.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 510 с.
7. Митков В. Болгары на Запорожской земле: Страницы истории и культуры / В. Митков. – Запорожье: «Тандем – У», 2007. – 174 с.
8. Народи Північного Приазов'я: [Етніч. склад та особливості побут. культури]. – Запоріжжя: Просвіта, 1997. – 175 с.
9. Населення України, 1992 рік: Демографічний щорічник. – К.: Техніка. – 1993. – 238 с.
10. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В.І. Наулко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1988. – 80 с.
11. Пачев С. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье: 1861–1863 / С. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 87 с.
12. Полякова Л. І. Етносоціальні процеси на півдні України у 60–80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / Лариса Іванівна Полякова. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
13. Полякова Л. І. Зміни в етносоціальному складі населення Півдня України у 60–80-і роки ХХ ст. / Л. І. Полякова // Південна Україна ХХ століття: Праці науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 227–238.
14. Полякова Л.І. Проблеми розвитку поселенської структури Півдня України 60–80-х років ХХ ст. / Л. І. Полякова // Наукові праці історичного факультету Запорізького держуніверситету. – Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С.96–107.
15. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Повідомлення Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/polit/02dksvprn.htm>.
16. Розподіл населення за статтю та

віком Запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/select/?box=2.1W&data1=1&rz=1_1&data=1&botton=cens_db&k_t=23. 17. Розподіл населення окремих національностей за іншими мовами, крім рідної, якими володіють запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr?ozn=1&ter=23&ttt=5.6W. 18. Склад постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2001 року / Державний комітет статистики України; відповідальні за випуск Стельмах Л. М., Задюченко Л. В. – К., 2001. – 412 с. 19. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 141 с. 20. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Запорожье: Минстат УССР, 1991. 21. Чорний С. М. Національний склад населення України в XX сторіччі: Довідник / С. М. Чорний. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 85 с.

Екатерина Рошко

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ В ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ (1959–2001 ГГ.)

Статья посвящена исследованию этносоциального состава населения городов и сел Запорожской области. Освещаются демографические и этнонациональные изменения, а также их политические, экономические, социальные предпосылки и последствия. Данные процессы рассматриваются на рубеже двух эпох – последнего тридцатилетия пребывания территории Украины в составе СССР и первого десятилетия независимости, что позволяет увидеть и сравнить, как менялась структура населения запорожского региона, а также проследить динамику этих изменений.

Ключевые слова: этносоциальные изменения, урбанизация, миграционные процессы, демографические изменения, индустриализация.

Kateryna Roshko

FORMATION OF MODERN COMPOSITION OF THE POPULATION IN THE ZAPORIZHIA REGION (1959–2001)

The article deals with ethnic and social composition of the population of the villages and cities of Zaporizhia region. There are covered demographic and ethnic changes, as well as political, economic, social preconditions and their consequences. These processes are observed on the verge of two eras – the last thirty years of Ukrainian being in the Soviet Union membership and the first ten years of Ukrainian independence. This lapse of time gives us an opportunity to see and compare the structure changes of the population in Zaporizhia region, as well as to trace the dynamics of these changes.

Key words: ethno-social changes, urbanization, migration processes, demographic changes, industrialization.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(32)

Ольга Заплетнюк

ЄГИПЕТ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III

У статті висвітлюються основні події царювання єгипетського фараона XVIII династії періоду Нового царства Аменхотепа III, розглянуті основні аспекти його внутрішньої та зовнішньої діяльності. Особливу увагу приділено розгляду релігійної політики царя, спрямованої на посилення культу бога Ра нарівні з державним культом бога Амона наприкінці правління Аменхотепа III.

Ключові слова: Єгипет, Аменхотеп III, фіванське жрецтво, культ, царська влада.

Аменхотеп III (близько 1389–1349 рр. до Р. Х.) був дев'ятим фараоном XVIII династії, який отримав від попередників величезну та сильну Єгипетську державу та упродовж 37 років свого правління намагався утримувати та примножувати її багатства. Він був сином Тутмоса IV (близько 1399–1389 рр. до Р. Х.) та його побічної дружини Мутемуйї. Лише при царюванні Аменхотепа III ця жінка стала носити титул «Великої царської дружини» та «матері царя», син намагався підняти її статус. Аменхотеп III, як і Хатшепсут, використовував пропаганду про своє божественне народження від Амона-Ра, який прийняв вигляд Тутмоса IV та відвідав матір майбутнього царя [1, с. 4]. У сцені божественного народження Аменхотепа III у Луксорському храмі Амон говорить: «Я надав тобі життя, стабільність та владу. Я надав тобі здоров'я та радість. О, мій кровний син, мій улюблений Небмаатра .. Я надав тобі усю владу, яку ти представляєш як цар Верхнього та Нижнього Єгипту на троні Хора» (сцена XIV з Луксорського храму – примітка автора) [2, с. 26].

На час воцаріння Аменхотепа III було приблизно 10–12 років, адже його батько правив не більше десяти років, останній достовірний запис його правління датується 7–8 роком [3, с. 25]. Аменхотепу могло бути і менше, якщо взяти до уваги, що він міг народитися не на початку правління свого батька, або став не першою дитиною в царській сім'ї. У такому випадку, він не мав би і десяти років [4, с. 2]. Вивчення мумії Аменхотепа III доводить, що фараон помер у віці 40–50 років [5, с. 17], а це підтверджує гіпотезу про його малолітство при вступі на престол Єгипту. Коронація Аменхотепа III проходила у Карнацькому храмі у Фівах під керівництвом фіванського жрецтва [6, с. 7].

При воцарінні Аменхотеп III прийняв титулатуру, яка відображала програму його царювання: ім'я Хора «Могутній бик, що з'являється у правді», Небті ім'я «Той, що затверджує закони, умиротворяє дві землі», Золотий Хор «Величний відвагою, той, що повергає азіатів», тронне ім'я «Володар істини Ра», особисте ім'я «Аменхотеп, правитель Фів» [7, с. 140–141]. Аменхотеп III полюбляв використовувати також епітети «спадкоємець Ра», «обраний Ра», «образ Ра над двома землями» [1, с. 3]. Ці епітети для єгипетських царів не були унікальними, однак Аменхотеп III використовував їх занадто часто. Близько 30-го року правління перед своїм першим хеб-седом Аменхотеп III додає до свого титулу епітет «Сліпуче сонце» [1, с. 3].

Його батько Тутмос IV в період свого недовгого правління намагався протиставити Амону, який на той час був головним богом держави, культ сонячного бога Ра. Саме Ра фараон був «зобов'язаний» своїм сходженням на престол Єгипту. Цьому присвячена була «Стела сну», яку Тутмос IV встановив між лапами Сфінкса у Гізі. У верхній частині стели зображена сцена підношення Тутмоса IV богу Хармакісу в образі сфінкса. У тексті стели батьком фараона називається не Амон, як зазвичай, а Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який наснився майбутньому царю і обіцяв престол, якщо той очистить від піску статую сфінкса: «Подивись на мене! Побач мене, мій син, Тутмос! Я твій батько Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який віддасть тобі своє царство на землі. Ти надінеш білу та червону корони як наслідний царевич, вся країна буде належати тобі. Ти будеш моїм захисником» [8, с. 321]. Тутмос, який був одним з багатьох синів Аменхотепа II і не вважався спадкоємцем, послухав бога, очистив сфінкса і невдовзі посів престол під іменем Тутмоса IV.

Однак, окрім міфічних елементів, стела несе важливу ідеологічну інформацію. Батьком правлячого фараона оголошується не Амон, а Атум, творець всесвіту, представлений в образі Хармакіса (бога сонця в образі сфінкса, який ототожнювався з Хорахті). Тутмос IV проголошує свого покровителя, за яким стояло жрецтво Геліополя [11, с. 45]. З тексту «Стели сну» можна зробити висновок про натягнуті відносини між фіванським жрецтвом та фараоном, який

намагатиметься обмежити їхню владу, посилюючи культ іншого бога. За Тутмоса IV та його наступника Аменхотепа III жерці Амона не посідали більше важливих державних посад.

На 5-ому році правління Аменхотеп III здійснив вдалу військову кампанію проти повстанців у Куші. Свою перемогу він записав на кам'яних стелах в Асуані та острові Саї в Судані. Фараон вводить систему розповсюдження інформації на скарабейх, яких сьогодні збереглася значна кількість, їх знаходять від Сирії – до Судану [1, с. 10–12]. Значних військових кампаній в часи правління Аменхотепа III не було, однак фараон вів активну зовнішню політику. Усі правителі вільних держав поділялися на «великих царів» та «малих царів». Між дітьми «великих царів» укладалися міжнародні шлюби, один одного називали у листах «братами». «Малі царі» були васалами і шлюби з нащадками «великих царів» не траплялися. При Аменхотепі III «великими царями» були правителі Вавилону, Мітанні, хоча і вони не вважалися повноцінно рівними з єгипетським царем, який домінував у регіоні. Найближче з усіх до Аменхотепа III був молодий цар Мітанні Тушратта II, брат дружини фараона Гілухепа [9, с. 42].

На той час в Єгипті вже існувала регулярна царська армія, окремі загони підтримували лад на залежних територіях. Південними землями, до яких входили Нубія та Куш, керував царський намісник, який слідкував за регулярним постачанням каменю, худоби та дерева з Куша, золота та рабів з Нубії. Північні території, до яких входили держави Сирії та Ханаану, були підконтрольні Єгипту за принципом васалітету. Правителі великих міст, таких, як Хацор, Дамаск, Тір та Катан, як і раніше, звеличують себе «царями». На васальних територіях адміністративне управління залишалося в руках місцевих правителів. Царі Ханаану зберегли невеликий набір рекрутів та могли вести торгівлю з сусідами, а також виплачували данину єгипетському царю. Правителі залежних територій приносили клятву бути лояльними та не бунтувати, ця клятва була як обіцянка. Використовуючи своє тронне ім'я, кожен новий фараон фіксував клятву васального правителя заново, адже вона була персональною, а не державною. При Аменхотепі III продовжувалася традиція виховання спадкоємців тронів васальних держав при єгипетському дворі. Однак, такі правителі, які отримали освіту при дворі фараона і розмовляли лише єгипетською мовою, частіше за все, не сприймалися власним народом і виганялися [9, с. 25].

Палестина та Сирія були розділені на області в залежності від їх географічного розташування. Кожна область підкорялася управителю, так званому «наглядачу північних держав», які прибували з Єгипту у головні обласні міста, такі, як Газа, Мегіддо, Куміді, Голан та Уллаза. Управителів супроводжували невеликі загони писців та лучників (50–200 загонів). Ці «наглядачі держав» збирали данину та податки: з долини Ездзелон поставляли пшеницю, вино та масло з південної Палестини, мідь везли з Кіпру. Для Сирії обов'язковою квотою були зброя та колісниця, а також сирійські вази. Управителі також слідкували за виконанням волі фараона та політичною ситуацією в регіоні, і кожен рік здійснювали об'їзд провінцій [9, с. 26]. У Дельті зосереджувалася значна кількість сирійських купців. Згодом ханаанці займають пости у жрецтві, на царській службі при дворі, виступають на міжнародній арені від Єгипту, деякі служать в єгипетській армії [9, с. 27–28].

У період Нового царства від правління Яхмоса I культивувався образ царя-спортсмена, як правителя могутньої держави, якою став Єгипет у цей період. При Тутмосі III описувалась сила фараона у війні та на полюванні. Цю традицію намагався продовжувати і Аменхотеп III, хоча його зображення розходяться з реальністю, яку демонструє його мумія. Однак, пропаганда фізично красивого та сильного правителя традиційно підтримувалася [9, с. 30].

Аменхотеп III розпочав будівельний бум на 2-ому році свого правління. Були збудовані храм Тота в Гермополі, храм Хнума в Елефантіні, святилище «Небмаатра – правителя Нубії» в Солебі та інших провінціях. У другій декаді свого правління з початком будівельних робіт в Фівах Аменхотеп III створює статуї самого себе в образі богів: Амона, Ра, Хора, Монту та інших. Також він розпочав багатовікову традицію зображення богів з обличчям правлячого фараона [6, с. 54].

Аменхотеп III намагався зміцнити царську владу шляхом обоження персони фараона. Причиною цьому могло слугувати посилення впливу фіванського жрецтва на фараона. У своїй ідеології Аменхотеп III був не просто царем, а «царем царів», або навіть «Ра царів». Один з титулів фараона був «прекрасний бог», який зустрічався досить часто, і був непригаманий його попередникам. Доктриною нової будівельної програми Аменхотепа III в Фівах стало посилення сонячної ідеології і відтворення небесного володарювання на землі у сонячних храмах. Центральною фігурою мав стати сам Аменхотеп III, але не як син сонця, а як саме сонце. Навіть васальні правителі називали фараона небесним соколом [6, с. 122].

Фараони Нового царства офіційно мали резиденцію в Мемфісі, а Фіви навідували у разі значних державних свят. Аменхотеп III народився в Мемфісі і перші 20 років свого правління проживав зі своїм оточенням у Мемфісі. Потім він перебрався до Фів і останні роки свого правління розгорнув у Фівах будівельну кампанію. Зокрема, були збудовані палаци, храми Монту та Мут, храм Амона в Луксорі, при якому створили «сонячний двір». За Аменхотепа III була створена алея

сфінксів, також збудований комплекс з портом для торгових кораблів. Аменхотеп III розпочав будівництво третього пілону в Карнацькому храмі Амона, який був завершений вже при його сині. Також при Аменхотепі III розпочато будівництво воріт та десятого пілону, яке завершено при Хоремхебі [10, с. 59]. Фараон збудував величезний палацовий комплекс в Малькаті, який використовувався як місце проведення святкування хеб-седу, там був храм Амону та спеціальний зал для проведення святкувань.

Аменхотеп III вже на другому році свого правління одружився з Тією, яка отримала титул «Великої царської дружини». Ця подія записана на скарабеї (BM EA 37.475E), у тексті якого також згадуються ім'я батьків Тії – Юйа та Туйа. Згадування імен батьків молодій цариці при тому, що вони не були царської крові, говорить про їх значний вплив при дворі, який не зменшувався навіть на 10 році правління Аменхотепа III, коли він одружився з мітаннійською царівною Гілухепою [11, с. 55]. Про Юйю та Туйю ми знаємо багато через те, що у 1905 р. Т. Девіс відкрив їхню спільну гробницю, яка залишилася недоторканою.

Юйа носив жрецький титул «Божественний батько», який надавався лише значним чиновникам та візірам, а це означало, що персона була наближена до царя. Серед інших титулів Юйі були і «Керуючий царською колісницею», «жрець Міна» та «наглядач за стадами Міна, володаря Ахміма». Через те, що ім'я Юйа має багато вимов, припускають, що він був іноземцем, або, принаймні, його родичі були не єгиптянами. А. Вейгалл вважав, що Юйа міг бути сирійцем зі світлим волоссям [12, с. 28]. Його дружина Туйа була, скоріш за все, єгиптянкою, і носила титули «мати Великої царської дружини», «жриця Амона».

Цариця Тія посідала значне місце в політичному житті держави, завжди зображувалася біля свого чоловіка Аменхотепа III у статуях, на рельєфах храмів, стелах, прикрасах та скарабеях, які використовувалися у часи Аменхотепа III як засоби розповсюдження інформації. У храмі в Північному Судані, збудованому її чоловіком, Тія відтворена в образі богині Хатхор. Цариця часто носила божественні регалії та навіть зображувалася у вигляді сфінкса, який завжди слугував образом лише царів. На 11-ому році правління для укріплення стосунків з державою Мітанні Аменхотеп III узяв в дружини сестру царя Мітанні Тушратта II царівну Гілухепу, яка прибула до єгипетського двору у супроводі 317 жінок. Згодом до гарему Аменхотепа III потрапила і дочка Шутарна II – Тадухепа з 270 служницями та 30 слугами [11, с. 56]. Однак, жодна з побічних дружин Аменхотепа III не мала такого впливу при дворі, як могутня цариця Тія.

У Тії та Аменхотепа III народилося чотири доньки: Сітамон, Хунуттанеб, Ісіда та Небтах. На колосальній статуйі у єгипетському музеї в Каїрі (Cairo GM 610) зображений Аменхотеп III, якого обіймає цариця Тія, а біля них стоять три їх доньки. Також у царського подружжя було два сина: Тутмос та Аменхотеп. Деякі вчені вважають, що їхнім молодшим сином був також Семнехкара [13, с. 39]. Однак, на пам'ятниках того часу майже не знаходимо зображення царських синів, тоді як царівни з'являються часто. Це пов'язано із загальною тенденцією не зображувати царевичів. Упродовж IV династії сини та онуки фараонів займали найвищі посади в державі, однак надалі вони ставали повністю «невидимі» для історії. Лише в часи правління XVIII династії нам відомо, що Тутмос I надав своєму старшому сину Аменхотепу високий військовий титул, спадкоємець Тутмоса III Аменхотеп отримав посаду наглядача за стадами на 24-му році правління свого батька. Інший царський син обіймав посаду жерця Птаха в часи правління батька Тутмоса III та брата Аменхотепа II. Син Тутмоса IV Яхмос був верховним жерцем у Геліополі. Цікаво, що жоден з царевичів не обіймав посаду жерця бога Амона [13, с. 6]. Можливо, тенденція приховувати та не зображувати спадкоємців престолу на офіційних пам'ятниках була пов'язана з великою дитячою смертністю в царських родинах, їх намагалися оберігати та не демонструвати у якості наслідних царевичів, відправляючи їх служити у храми під протекцію богів.

Тридцять річниця правління фараона Аменхотепа III була відзначена традиційним святкуванням хеб-седу у Фівах, для проведення якого були збудовані спеціальні споруди та створена значна кількість статуй фараона та богів. Також була змінена іконографія царя, замість традиційного образу, фараон подається з дитячими рисами обличчя: повні щоки, збільшені очі та губи, зменшений ніс та вуха; в одязі домінує сонячна атрибутика. В період першого святкування хеб-седу Аменхотеп III починає використовувати ім'я «Небмаатра – Сліпуче Сонце» [10, с. 53]. У написі заупокійного храму Аменхотепа III він звеличується як: «Образ Ра зі сліпучим обличчям, що являється як Атон» [2, с. 26]. Метою проведення хеб-седу було не тільки офіційне затвердження Аменхотепа III на троні, але й його обожнення [14, с. 63–64], яке визначалося єднанням фараона з сонцем, як його реінкарнацією на землі. Р. Джонсон вважав, що в останні роки свого правління Аменхотеп III, ідентифікуючи себе як сонячний диск Ра-Хорахті, міг піддатися впливу свого сина Аменхотепа [15, с. 89–90]. Таким чином, вчений вважає, що святкування першого хеб-седу Аменхотепом IV було шануванням божественності свого батька, за його словами Атон та Аменхотеп III – це одне і те саме божество [15, с. 91]. Цариця Тія також була вшанована, вона

з'являється в образі богинь Хатхор та Тефнут, а також в образі сфінкса, який знищує ворогів [10, с. 54]. Ще два свята хеб-сед проведено Аменхотепом III відповідно на 34-ому та 37-ому роках його правління. Останнім роком правління Аменхотепа III є 38-й рік, на якому фараон помер і був похований у підготовленій для нього гробниці (KV22). Цариця Тія пережила свого чоловіка більше, ніж на 12 років, і продовжувала впливати на політику свого сина Ехнатона.

Таким чином, своїм довгим правлінням фараон Аменхотеп III намагався посилити владу фараона в державі та ознаменував це грандіозними будівельними програмами по всій державі. Єгипет в часи Аменхотепа III не вів завойовницьких війн, проте дипломатична діяльність досягла величезного розмаху. Незважаючи на те, що головним єгипетським богом залишався Амон, деякі дослідники вважають, що в останні роки правління Аменхотепа III почав укріплюватися культ сонячного диску Атона на противагу Фіванському пантеону. Центром сонячного культу мав стати сам фараон, який тепер виступав не просто як син сонця, а в ролі самого сонця – «Небмаатра – Сліпуче Сонце». На рельєфах храму в Солєбі є зображення Аменхотепа III та Аменхотепа IV, які поклоняються Небмаатра, тоді як цариця Тія предстає в образі богині Хатхор – консорта бога Ра. Можливо, вже в період правління Аменхотепа III особливо гостро відчувалося протистояння царської та жрецької влади, хоча будь-яких радикальних дій фараон не вчиняв.

Список використаних джерел

1. Berman M. Overview of Amenhotep III and His Reign / M. Berman / Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 1–27.
2. Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt / W. Murnane. – Atlanta, Georgia, 1995. – 289 p.
3. Bryan B. M. The Reign of Thutmose IV / B. M. Bryan. – London, 1991. – 390 p.
4. Vandersleyen C. The Sculpture in the Round of Amenhotep III: Types and Purposes / C. Vandersleyen // The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis / Ed. by L. M. Berman. – Cleveland – Bloomington. – P. 1–8.
5. Smith G. E. The Royal Mummies. Catalogue General Antiquites Egyptiennes du Musee du Caire / G. E. Smith. – Cairo, 1912. – 119 p.
6. Kozloff A. Amenhotep III: Egypt's radiant Pharaoh / A. Kozloff. – Cambridge, 2012. – 370 p.
7. Beckerath von, J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. – Mainz, 1999. – 316 s.
8. Breasted J. H. Ancient Records of Egypt. Historical documents / J. H. Breasted. – Vol. II: The Eighteenth Dynasty. – Chicago, 1906. – 428 p.
9. Redford B. D. Akhenaton. The Heretic King / B. D. Redford. – Princeton – New Jersey, 1987. – 254 p.
10. Dodson A. Amarna sunrise: Egypt from Golden age to Age of Heresy / A. Dodson. – Cairo, 2014. – 257 p.
11. Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet / N. Reeves. – London, 2005. – P. 55.
12. Weigall A. The Life and Times of Akhenaten, Pharaoh of Egypt / A. Weigall – London, 1922. – 314 p.
13. Dodson A. Amarna sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation / A. Dodson. – Cairo, 2009. – 207 p.
14. Bickel S. Aspects et fonctions de la deification d'Amenhotep III / S. Bickel // BIFAO. – 2002. – Т. 102. – P. 63–90.
15. Johnson W. R. Monuments and Monumental art under Amenhotep III: Evolution and Meaning / W. R. Johnson // Amenhotep III. Perspectives on his Reign / Ed. by D. O'Connor and E. H. Cline. – Ann Arbor, 1998. – P. 63–94.

Ольга Заплетнюк

ЕГИПЕТ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА III

В статье освещаются основные события царствования египетского фараона XVIII династии периода Нового царства Аменхотепа III, рассмотрены основные аспекты его внутренней и внешней деятельности. Особое внимание уделено рассмотрению религиозной политики царя, направленной на усиление культа бога Ра наравне с государственным культом бога Амона в конце правления Аменхотепа III.

Ключевые слова: Египет, Аменхотеп III, фиванское жречество, культ, царская власть.

Olga Zapletniuk

EGYPT DURING THE REIGN OF AMENHOTEP III

The article is devoted to the main events of the reign of the Egyptian pharaoh Amenhotep III, the 9th ruler of the XVIII Dynasty, especially to the main aspects of his domestic politics and international relations. The major attention is paid to the king's religious policy. Amenhotep III tried to strengthen the cult of the sun god Ra at the end of his reign, as opposed to the cult of the main Egyptian god Amun.

Key words: Egypt, Amenhotep III, Theban priesthood, cult, royal power.

УДК 94(4) 726/802

Сергій Мілютін

ІКОНОБОРСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ВІЗАНТІЇ: «СХІД» ПРОТИ «ЗАХОДУ»?

У статті розглянуто правомірність припущення, що іконоборський конфлікт у Візантійській імперії став результатом протистояння між православним заходом та іконоборським сходом. Проаналізовано ставлення до ікон з боку монофізитів, павлікян, малоазійських єпископів та військових, котрі комплектувалися зі східних провінцій імперії. Визначено, що, незважаючи на полікультурний характер східних провінцій Візантії, означена теорія має під собою фрагментарну доказову базу і не відповідає історичним реаліям.

Ключові слова: іконоборство, ікона, павлікяни, монофізити, Лев III Ісавр.

У 730 р. імператор Лев III Ісавр (717–741 рр.) видав іконоборський едикт і таким чином заборонив вшановувати ікони на всій території Візантійської імперії. Втручання василевса у релігійну сферу викликало кризу всередині церкви та масштабний конфлікт між гонителями і захисниками ікон.

В історіографії візантійського іконоборства склалася думка, що вороже ставлення до ікон зародилося у східних провінціях імперії, відповідно Захід в означеній формулі позиціонується, як противник іконоборської єреси та центр захисників ікон. Головними аргументами на користь цієї концепції історики вважають: походження імператорів-іконоборців Льва III Ісавра, Костянтина V Копроніма і Льва V Вірменина зі східних провінцій Візантії; існування на сході імперії секти павлікян та єреси монофізитства; наявність опозиції до святих ікон з боку малоазійських єпископів; вороже ставлення до образів переважної частини армії, що комплектувалася із східних областей імперії.

Концепція географічної поляризації візантійського суспільства на «іконоборський схід» та «православний захід» має давні традиції. Вперше на інтуїтивному рівні вона була висловлена ще у XIX ст., однак у цілісну теорію трансформувалася тільки на початку XX ст. Означена теорія знайшла відображення у науково-дослідній діяльності: О. Васильєва [1–2], Г. Острогорського [3], А. Карташева [4], С. Геро [5–6], С. Брока [7], П. Шпека [8], С. Заплатнікова [9] та О. Величко [10].

Мета статті: проаналізувати доказову базу та аргументацію теорії географічної поляризації візантійського суспільства під час іконоборського конфлікту в епоху правління Ісаврійської династії.

Аналіз доказової бази означеної теорії слід розпочати з ініціатора іконоборської політики – Льва III Ісавра. Імператор походив із сирійського містечка Германікеї, однак через активну арабську експансію був змушений перебратися до Фракії. Походження імператора із східних провінцій імперії, що межували з підконтрольними арабам територіями, дало підстави окремим дослідникам звинуватити Льва III у тому, що василевс запозичив у мусульман ненависть до образів. У письмових першоджерелах можна знайти наступний фрагмент: «Нечестивий не тільки помилявся стосовно відносного поклоніння святим іконам, але й сквернословив на присвяту Богородицю і всіх святих; проклятий цар зневажав їх мощі, як роблять це його вчителі араби» [11]. В іншому фрагменті своєї хроніки Феофан Сповідник продовжує вбачати коріння іконоборства у мусульманських симпатіях Льва III Ісавра: «Імператор закрив усі школи і благочестиве вчення часів святого і великого Костянтина, що понині править – згасло, а винищувачем усього прекрасного був Леон, котрий засвоїв сарацинські міркування» [11].

Слід зазначити, що Феофан Сповідник був істинним поборником православної віри та захисником ікон і через свої релігійні переконання відчував сильну неприязнь до Льва III Ісавра. Однак виникає питання, що спонукало Феофана до того, щоб звинуватити імператора у симпатії до мусульман? Більшість істориків висловлюють припущення, що головним аргументом для звинувачення василевса у симпатіях до мусульман стало наслідування імператором іконоборської політики халіфа Йазіда II. Зокрема Феофан у «Хронографії» згадує: «Підступний іудей із Лаодікеї, від приморської Фінікії, прийшовши до Ізід (Йазід II) проголосив йому, що той буде правити над арабами сорок років, якщо знищить в усіх християнських церквах на території своїх володінь всі святі ікони, котрі вшановують християни. Ізід повіривши йому оприлюднив вчення проти святих ікон; але завдяки благодаті Господа нашого Ісуса Христа і заступництву пречистої Матері Його, і всіх святих у тому ж році помер Ізід, і більшість навіть не чули про його дії спрямовані проти ікон. Однак цар Леон, прийнявши це беззаконне і гірке зловчення, спричинив нам безліч нещастя, знайшовши однодумця собі у цьому невігластві Вісіра, народженого від християн з Сирії, котрий відлучився від віри у Христа, й перейняв арабське вчення» [11].

Більшість сучасних дослідників скептично сприймають версію стосовно того, що імператор міг перейняти іконоборство від мусульман, адже василевс був непримиренним борцем з арабською експансією і ніколи не виказував реальних симпатій ісламу чи арабським правителям.

У свою чергу окремі дослідники, під час пошуків причин іконоборської політики, висунули фантастичну теорію, що Лев III Ісавр прагнув використати іконоборство у місіонерських цілях для того, щоб полегшити перехід мусульман у християнство, однак ця теорія була висловлена на основі помилкових інтуїтивних здогадок і не має під собою реальної доказової бази.

Крім того, ряд фахівців аналізуючи особливості мусульманського мистецтва прийшли висновку, що для ісламу властиві не стільки прояви іконоборства скільки аніконізму, однак слід зазначити, що ісламська аніконічна традиція була порівняно молодою і не встигла сформувати у візантійському культурному середовищі міцні позиції на момент виходу іконоборського едикту Льва III Ісавра [12; 13, с. 42].

У полемічних творах, що належать захисникам ікон, іконоборці часто позиціонуються, як нові іудеї, означене порівняння дало підстави окремим історикам висловити припущення, що візантійське іконоборство бере свій ідейний початок з іудейського аніконізму. Слід зазначити, що в іудаїзмі простежується відмова від звичного для давніх культур використання зображень божества у культовій практиці. Матеріальні об'єкти, тим більше створені людськими руками, не могли з точки зору іудейського світогляду вмістити в собі трансцендентне божество [14, с. 205]. Євреї вважали неможливим створення образу Божого, тому що Бог не має тілесної форми. Бог настільки перевершує все існуюче, що будь-які спроби створення зображень та поклоніння їм лише породжують віру у нових богів, при цьому виникає суперечність заповіді єдинобожжя. Наявність зображень применшує Божественну велич і підриває віру в Його абсолютну перевагу над світом, відповідно неможливість зображення підкреслює винятковість Бога [15, с. 11–12].

В іудаїзмі Бога пізнають тільки через Його слово, яким воно явлено в Торі. Слово в євреїв мало зримий образ, наповнений особливою, божественною силою. У свою чергу у християнстві, пізнати Бога можна через Христа. Спілкування з ним можливо через різні матеріальні предмети – ікони, хрести, мощі. Предметний характер, спілкування з Богом, обумовлений розвитком не стільки абстрактного, як у євреїв, скільки конкретного типу мислення. Це являється одним із фундаментальних принципів у формуванні ідеї християнської мистецької традиції. Церковне мистецтво у християнстві відігравало дидактичну функцію у той час як в іудаїзмі мистецтву відведено другорядна роль і воно здебільшого виконувало декоративну функцію [16, с. 6].

Зважаючи на те, що Лев III Ісавр частину свого життя провів у східних провінціях імперії, окремі історики висловили припущення, що майбутній імператор перейняв іконоборські настрої від місцевих монофізитів. Цю концепцію у своїх дослідженнях розвивали: Г. Острогорський [3], А. Карташев [4], Е. Гергей [17], К. фон Шенборн [18] і Сер Д. Норвіч [19].

Зокрема, на думку К. фон Шенборна, монофізитське коріння іконоборства простежується у тому, що іконоборці, як і монофізити не використовують вчення про «зіставну іпостась» Христа [18]. Однак такий висновок австрійського теолога викликав зауваження з боку В. Баранова, котрий вважає, що відсутність концепції «зіставної іпостасі» з людською природою, котра не має власної іпостасі, однак існує в іпостасі Логоса, не доводить зв'язок іконоборства з монофізитством, а може вказувати на антиохійську богословську традицію, що побудована по принципу «одна природа – одна іпостась» [13, с. 47].

Слід зазначити, що у христологічній аргументації своїх позицій іконоборці та захисники ікон намагалися звинуватити один одного у сповіданні аріанства, несторіанства чи монофізитства, адже обидві сторони конфлікту вважали себе істинними поборниками християнської віри і визнавали попередні Вселенські собори. Іменування опонентів еретиками, іудеями чи сарацинами слід сприймати не, як доказ їх приналежності до означеної групи, а як риторичний прийом у полеміці з ідейними супротивниками. Крім того, звинувачення іконоборців у несторіанстві чи монофізитстві можна пояснити обмеженістю окремих православних теологів, котрі свідомо чи несвідомо не бажали визнати іконоборство принципово відмінним явищем, що не мало відношення до попередніх релігійних відхилень.

Зважаючи на обмежену кількість христологічних доказів причетності монофізитства до іконоборської ересі, окремі історики розпочали пошук іконофобських настроїв у середовищі монофізитів. А. Карташев зазначає, що монофізитський єпископ Філоксен із сирійського міста Іерополь прагнув відмінити ікони у своїй єпархії [4, с. 1084]. Крім того, на переконання історика, Севір Антиохійський також підозріло ставився до ікон Христа, янголів і зображення Святого Духа у вигляді голуба. У другій половині ХХ ст. С. Брок піддав критиці концепцію стосовно можливого впливу монофізитства на формування візантійської іконоборської традиції, аргументуючи це тим, що монофізити, як і халкідоніти вшановували едеський нерукотворний образ [7].

З плином часу концепція монофізитського походження іконоборства зазнала певної трансформації. Зокрема М. ван Есбрук висловив припущення, що вірменське іконоборство могло в ідейному плані вплинути на гоніння проти ікон у Візантії [20]. Слід зазначити, що неприязнь до ікон у вірмен зародилася ще до виходу іконоборського едикту Льва III Ісавра. Причиною іконофобських настроїв у Вірменії прийнято вважати неприйняття місцевою інтелектуальною елітою постанов Халкідонського собору, адже католикос Моїсей II заборонив приймати від греків ікони, книги і святі мощі, позиціонуючи їх як поклоніння людській плоті, тобто потенційно можливий прояв несторіанства [21, с. 44]. З. Акопян аналізуючи іконографію вірменських пам'яток прийшов висновку, що для середньовічної Вірменії характерна наявність двох конфесійних напрямків – монофізитського і діофізитського, котрі постійно впливали на стан вірменської мистецької традиції [22, с. 168]. Особливо яскраво це простежується у вірменських іконах на котрих художники зображали хрест. В. Лур'є висловив сміливу гіпотезу, що Лев III Ісавр під час військової служби у східних провінціях зблизився з Смбагом Багратуні, котрий слідує заповіту Саака III Дзоропероці негативно ставився до вшанування всіх християнських символів, крім хреста, і таким чином імператор, несвідомо міг запозичити від вірмен іконоборські ідеї [23, с. 527]. Однак слід зазначити, що хрест був універсальним символом для більшості конфесійних груп, котрі позиціонували себе, як істинних християн. Крім того, Вірменія не виказувала винятково іконофобські настрої, адже частина вірмен виступала на захисті ікон і не підтримала політику знищення святих образів. Посилення іконоборської політики спонукало її противників до еміграції, однак через стан джерельної бази науковцям не відомі її справжні масштаби. Про міграцію частини інакомислячих свідчить той факт, що у VIII ст., рятуючись від переслідування, група вірменських черниць, що сповідувала православ'я покинула Візантію і прибула у Неаполь, де вони заснували монастирську обитель [21].

В окремих дослідженнях, що присвячені пошуку причин іконоборської політики можна знайти твердження, що на формування іконоборського руху вплинули релігійно-філософські ідеї маніхеїв, котрі у Візантії були відомі як павликіани [24, с. 22]. Павликіанство зародилося у VII ст. на території візантійської Вірменії, як опозиційний рух проти податкової та релігійної політики імперії. А. Карташев, писав про ініціатора візантійського іконоборства: «Лев III виріс у тій місцевості та звик до іконоборських понять, характерних для павликіанства» [4, с. 1082]. Незважаючи на посилений інтерес до історії павликіанської єресі, дослідникам про неї відомо порівняно мало. Г. Курбатов, аналізуючи світогляд павликіан прийшов висновку, що сектанти заперечували існуючу у той час церковну організацію, пишний культ богослужіння та не визнавали ікони [25, с. 84]. У релігійному плані павликіани визнавали тільки Новий Завіт, виключення становили лише два послання апостола Петра, що стосується Старого Завіту павликіани його повністю ігнорували [26, с. 158].

На нашу думку, негативне ставлення павликіан до ікон не має ніякого відношення до позиції іконоборців стосовно образів. Світогляд павликіан базувався на духовно-християнському ідеалізмі адже в їх системі орієнтирів та життєвих цінностей не було місця релігійному матеріалізму. Попри те, що іконоборці зневажали святі образи вони вшановували хрест, павликіани у свою чергу вважали хрест символом страждань Спасителя і відповідно символом, котрий недостойний вшанування. Слід також зазначити, що негативне ставлення до маніхейської єресі простежується у законодавчій діяльності Льва III, зокрема в Еклозі є положення, що стверджує: «Маніхеї і монтаністи караються мечем» [27, с. 73]. Ми вже наголошували на тому, що павликіани заперечували Старий Завіт, для іконоборців властива діаметрально протилежна позиція, що простежується у ранній аргументації ідеології іконоборства, котра має яскраво виражений старозавітний характер.

Слід зазначити, що Льва III Ісавра важко запідозрити у симпатіях до павликіан, однак це не стосується його сина Костянтина V. В історіографії часто можна зустріти твердження, що Костянтин Копронім використовував громади павликіан у релігійних цілях: зокрема, імператор переселяв павликіан із сходу імперії на захід, що дало підстави окремим історикам звинуватити василевса у проведенні політики асиміляції для того, щоб зменшити вплив захисників ікон у західних провінціях. Однак ця теорія не враховує той факт, що переселення павликіан із сходу на захід переслідувало не релігійну, а військову мету. Військова ситуація на східних та західних кордонах імперії мала різний ступінь тяжкості. Після того, як імператор у 751 р. захопив Мелітену, Феодосіополь, Малатію і Самосат та дійшов до старого римсько-персидського кордону він зрозумів, що не зможе втримати під своїм контролем захоплені землі, і був змушений використати тактику «випаленої землі». Місцеве християнське населення переселено в інші регіони держави, а фортечні укріплення знищені для того, щоб позбавити противника важливих форпостів у регіоні. О. Величко, аналізуючи ситуацію, що склалася на арабо-візантійському кордоні прийшов висновку, що перманентні поразки арабів та внутрішня нестабільність змусили мусульман піти на переговори і заключити мирний договір із Візантією [10, с. 54]. У свою чергу західні території імперії страждали від постійних нападів болгар, що призвело до різкого зменшення чисельності візантійського

населення на Балканах. Відповідно для того, щоб вирішити цю проблему Костянтин V скориставшись стабілізацією військової ситуації на арабо-візантійському театрі бойових дій, переселив частину жителів східних провінцій на Балкани. Крім того, міграційна політика імператора не зводилась виключно до переселення вихідців із східних провінцій: зокрема для вирішення демографічної кризи, що спостерігалася у столиці після чергової епідемії, василевс розпорядився поселити у Константинополі сім'ї, що походили з Еллади та інших західних областей.

Наступний аргумент, котрий використовують прихильники теорії географічної поляризації у вивченні причин візантійського іконоборства стосується малоазійського єпископату. Дослідники, котрі відстоюють ідею «іконоборського сходу» і «православного заходу» стверджують, що до рішення заборонити ікони, імператора Льва III Ісавра, спонукали єпископи із східних провінцій імперії – Костянтин Наколійський і Фома Клаудіопольський. Зокрема О. Величко вважає, що напередодні виходу іконоборського едикту у столиці сформувалася група впливових церковних ієрархів, що підозріло ставилися до зростання популярності культу вшанування ікон. На думку дослідника, до цієї групи входили: Костянтин Наколійський, Фома Клаудіопольський, Феодосій Ефеський та синкел Анастасій [10, с. 34].

Сучасники іконоборського конфлікту висловлювали різні міркування стосовно ролі малоазійського єпископату, однак при цьому не виказують сумнівів у тому, що Костянтин Наколійський і Фома Клаудіопольський підтримували гоніння проти ікон. Феофан Сповідник у «Хронографії» згадував: «Єпископ Наколійський, був людиною сповненою всілякої скверни, що жив у невігластві і розділяв з царем його нечестя» [11]. Крім того, в іконоборстві Костянтина Наколійського на VII Вселенському соборі звинувачує константинопольський патріарх Тарасій (784–806), котрий називає єпископа винуватцем іконоборської ересі [9, с. 31]. У свою чергу патріарх Никифор (806–815) не вважав єпископа Наколійського головним ініціатором іконоборської смути у Візантії, однак при цьому не сумнівався у тому, що Костянтин негативно ставився до ікон [28].

Окремі ієрархи підозріло ставилися до релігійних переконань Костянтина, це змусило Наколійського єпископа відвідати столицю та особисто зустрітися з патріархом Германом. Під час аудієнції у патріарха, Костянтин заявив, що його ставлення до ікон обумовлено Старозавітним правилом, що забороняє поклонятися усьому, що створено людськими руками. На, що патріарх відповів: «Не слід поклонятися рукотворному, тобто тому, що виготовлено людськими руками; тоді як святих мучеників Христових ми вважаємо справжніми перлинами віри, достойними всілякої честі і закликаємо до їх гідності» [9, с. 32]. На думку С. Заплатнікова, приведений фрагмент не доводить того, що Костянтин Наколійський був ересіархом [9, с. 33].

Для підтвердження своєї гіпотези С. Заплатніков приводить фрагмент із листа патріарха Германа адресованого Костянтину Наколійському: «Нашим посланням ми закликаємо твою боголюб'язність негайно особисто передати наш лист боголюб'язному митрополиту, виказати йому всіляку пошану та підкорятися йому відповідно до ієрархічних порядків. Ти не стверджував нічого образливого для Господа чи Його святих, нічого такого не говорив і не скоїв по відношенню до святих ікон» [9, с. 33].

Інший представник малоазійського єпископату Фома Клаудіопольський на думку більшості істориків не був настільки неоднозначною особистістю, як Костянтин Наколійський, однак це не зовсім відповідає історичним реаліям. Про єпископа Фому науці відомо надто мало, щоб з впевненістю говорити про його релігійні переконання. Зокрема історикам достеменно невідомо конкретно де знаходилося єпископство Фоми, адже у східних провінціях імперії було декілька міст, що носили назву Клаудіополь. Потенційно це місто могло знаходитися в Ісаврії або Галатії. Крім того, в історичній науці склалася думка, що патріарх Герман не був проінформований про реальний стан речей у єпархії Фоми, про що свідчить послання патріарха адресоване єпископу.

С. Гріффіт, аналізуючи роль малоазійського єпископату у розповсюдженні іконоборських настроїв на території Візантії, прийшов висновку, що полеміка між мусульманами та християнами стосовно легітимності вшанування ікон могла викликати в окремих ієрархів негативне ставлення до образів [29, р. 312]. Однак історичні факти свідчать, що припущення вченого не має під собою міцної доказової бази, адже якщо припущення С. Гріффіта відповідає історичним реаліям тоді іконофобські настрої повинні були мати широку популярність серед християнських ієрархів на території халіфату. Втручання Льва III Ісавра у сферу віровчення викликало критику з боку підданого арабського халіфа – Іоанна Дамаскіна. Крім того, дізнавшись про початок боротьби василевса проти вшанування ікон, східні патріархи не підтримали іконоборську політику імператора. Показовим є приклад єпископа Козьми Комантіна Епіфанського, котрий після звинувачення у розкраданні церковного майна, рятуючись від правосуддя відпав від православ'я та перейшов на бік іконоборців. У відповідь на це патріархи Феодор Антіохійський, Феодор Єрусалимський і Козьма Олександрійський відлучили відступника від церкви. Впродовж правління імператорів-іконоборців східні патріархи виказували моральну підтримку захисникам ікон впродовж

усього іконоборського конфлікту, а їх представники у 787 р. взяли активну участь на VII Вселенському соборі де засудили гоніння проти ікон, як єретичне та помилкове вчення.

Окремі історики зазначають, що у пізніших документах імена малоазіатських єпископів зникають, аргументуючи це тим, що Костянтин Наколійський і Фома Клаудіопольський не мали високого авторитету серед нового покоління іконоборських ієрархів [30, р. 136; 31, р. 105]. Однак на нашу думку аргумент, що стосується відсутності пізніх згадок про Костянтина і Фому носить спекулятивний характер, що окремі історики часто намагаються використати для захисту представників малоазіатського єпископату. К. Максимович зазначає, що діяльність Костянтина та Фоми не мала імперського розмаху. Крім того, результати їх політики були помітні тільки у масштабах підконтрольних їм єпархій, однак незважаючи на це ідейна основа іконоборства, котру сприйняла світська влада, закладалася саме малоазіатськими єпископами [32, с. 238]. Провідний фахівець у сфері вивчення візантійського іконоборства С. Геро називав боротьбу проти образів – імператорською єрессю, що і не дивно, адже незважаючи на вороже ставлення до ікон частини жителів Візантії, імператори спромоглися підняти боротьбу проти ікон на якісно новий рівень та перетворили іконоборство на складову державної політики. У сучасній історичній науці закріпилася думка, що єпископи Фома та Костянтин були названі головними винуватцями іконоборської політики під час VII Вселенського собору для того, щоб не дискредитувати імператрицю Ірину та її сина Костянтина VI, котрі були прямими родичами імператорів-іконоборців.

Останній аргумент на користь теорії географічної поляризації візантійського суспільства стосується участі військових в іконоборському конфлікті. В історіографічній традиції склалася думка, що на початковому етапі боротьби світської влади проти ікон на сході імперії не спостерігалось організованого військового спротиву проти втручання василевса у сферу віровчення у той час, як в Елладі та Італії частина військових не підтримала релігійну політику імператора.

Виникає питання чому так сталося, що бунт проти імператора-іконоборця розпочався саме в Італії та Елладі у той час як східні провінції зберігали лояльність Льву III Ісавру? Окремі дослідники висловлюють думку, що це пояснюється інтенсивністю бойових дій на сході імперії, що не дозволило частині армії приєднатися до групи незадоволених релігійною політикою імператора. Однак цей аргумент має обмежений характер, адже в Італії після вбивства равенського екзарха Павла та активізації лангобардів ситуація прийняла загрозливий характер. Крім того, детальний аналіз повстання Тиберія Петасія свідчить, що бунтівник з Тоскани не мав вдосталь ресурсів для того, щоб транспортувати свої нечисленні війська під стіни візантійської столиці. Відсутність сильного флоту та значних людських ресурсів в італійських бунтівників наводить на думку, що Тиберій Петасій переслідував локальну мету, а ідея реставрації ікон з його боку була використана у пропагандистських цілях. Про масштаб бунту свідчить той факт, що навіть папа Григорій II (715–731), котрого прийнято вважати захисником ікон не забажав підтримати Тиберія, скоріше за все понтифік не сприймав бунтівника серйозно і відчувши небезпеку з боку лангобардів вирішив примиритися з імператором-іконоборцем.

Ситуація в Елладі мала іншу специфіку, адже у виступі Козьми проти Льва III Ісавра простежується бажання відновити ікони, а не просто прагнення захопити владу, як у Тиберія Петасія. Демагогічні заклики лідерів повстання допомогли їм отримати підтримку частини військових, однак їх спроби захопити трон було швидко придушений імператором, котрий у морській битві розбив бунтівників. Лідери повстання були страчені, а прості солдати по мірі своєї провини отримали різні ступені покарання.

Однак найбільший військовий виступ проти імператорів-іконоборців розпочав виходець саме із східних провінцій – Артавазд. У свій час Артавазд підтримав претензії Льва III Ісавра на візантійський трон, що дозволило йому зайняти високе положення у державному апараті. Артавазд одружився на дочці Льва III і на момент смерті імператора займав посаду стратіга феми Опсикій. На початковому етапі повстання, Артавазд здійснив спробу розбити Костянтина V на території Фрігії, однак імператор разом із частиною вірних йому військ встиг перебратися в Анатолію де знайшов підтримку у місті Аморій. У свою чергу узурпатор оцінивши ситуації вирішив направитися до столиці. Прибувши до Константинополя, Артавазд разом із своїми соратниками проголосив, що василевс загинув, після чого патріарх Анастасій вінчав узурпатора на царство [33, с. 136].

З часом Артавазд вирішив відновити вшанування ікон, однак окремі дослідники скептично оцінюють той факт, що узурпатор здійснив реставрацію образів. Зокрема С. Геро вважає що Артавазд був іконофілом тільки за часів правління Льва III, а під час свого виступу проти Костянтина V не намагався відновити ікони, а лише прагнув захопити імператорський трон [6, р. 14]. На думку П. Шпека, Артавазд був ортодоксальним поборником і захисником святих догматів, однак відновив не ікони, а зруйноване землетрусом місто у 740 р. [8]. Стан першоджерел не дозволяє з впевненістю говорити про те, що Артавазд розпочав бунт проти імператора для того, щоб відновити ікони. Потенційно узурпатор міг переслідувати мету реставрувати образи, але

намагався відверто не виказувати свої релігійні переконання, лавіруючи між протидіючими партіями, щоб максимізувати кількість своїх прихильників на початковому етапі боротьби за трон.

У військовому протистоянні проти Костянтина Копроніма, Артавазд допустив прорахунок, що був обумовлений недосконалою роботою розвідки та станом комунікацій, що змусило узурпатора розпорозити свої сили на підконтрольній йому території. Костянтин V використав ситуацію на свою користь, що призвело до знищення основних сил Артавазда при Сардах. Після цієї перемоги імператор отримав стратегічну перевагу та порівняно швидко повернув собі трон після нетривалої облоги Константинополя.

Після перемоги Костянтина V у боротьбі з Артаваздом імператор здійснив розділення феми Опській та створив тагми, що посприяло збільшенню авторитету василевса в армії. Саме під час правління Костянтина Копроніма армія перетворилася в інструмент утвердження релігійної політики правлячої династії. Це стало можливим завдяки тому, що Костянтин V провів ряд вдалих військових походів, що дозволило імператору переконати значну частину солдат у правильності іконоборської політики. Звичайно в імперії ще відбувалися бунти та повстання, однак впродовж правління Костянтина Копроніма більше не було спроб відновити вшанування ікон з допомогою зброї.

Аналіз теорії географічної поляризації візантійського суспільства під час іконоборського конфлікту на «православний захід» та «іконоборський схід» показав, що означена теорія має еkleктичний характер та обмежену доказову базу. Безсумнівно східні провінції мали полікультурний характер, однак етнічні та релігійні групи, що представлені на сході імперії були закритими або напівзакритими і часто сприймалися переважною більшістю візантійців, як єретичні.

Висвітлення проблеми, як показує аналіз теорії географічної поляризації являється не закінченим. На наш погляд залишається актуальним дослідження ролі малоазійських єпископів у розповсюдженні іконоборських ідей на території візантійської імперії, адже аналіз джерельної бази не дозволяє з впевненістю стверджувати, що Костянтин Наколійський та Фома Клаудіопольський були єресіархами.

Список використаних джерел

1. Васильев А. А. История Византийской империи Т 1. / А. А. Васильев. – СПб.: Алтейя, 2010. – 510 с. 2. Vasiliev A. The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A. D. 721 / A. Vasiliev // *Dumbarton Oaks Papers*. 1956. – Vol. 9/10. P. 23–47. 3. Острогорский Г. А. История Византийского государства / Г. А. Острогорский. – М.: Сибирская Благовонница, 2011. – 895 с. 4. Карташев А. В. Вселенские Соборы / А. В. Карташев. – М.: Республика, 1994. – 1267 с. 5. Gero S. Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III / S. Gero. – Louvain: Secretariat du Corpus SCO, 1973. – 235 p. 6. Gero S. Byzantine iconoclasm during the Reign of Constantine V / S. Gero – Louvain: Secretariat du Corpus SCO, 1977. – 191 p. 7. Brock S. Iconoclasm and Monophysites / S. Brock // *Iconoclasm* / Eds. A. Bryer, J. Herrin. University of Birmingham, March 1975. P. 53–57. 8. Speck P. Artavasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren: Untersuchungen zur Revolte des Artavasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie / P. Speck – Bonn.: Habelt, 1981. – 423 s. 9. Заплатников С. В. К вопросу о роли малоазийского епископата в распространении иконоборчества в Византии в начале VIII века / С. В. Заплатников // *Вестник ПСТГУ*. 2013. № 4 (48). – С. 30–39. 10. Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III / А. М. Величко. – М.: Вече, 2012. – 416 с. 11. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта / Византиец Феофан. – Рязань.: Богослов, 2005. – 276 с. 12. Grabar O. The Mediation of Ornament / O. Grabar. – L.: Princeton University Press, 1995. – 309 p. 13. Баранов В. А. Философские предпосылки идеологии византийского иконоборчества: дис. кандидата философских наук: 09.00.03 / В. А. Баранов. – Новосибирск., 2010. – 195 с. 14. Раевская Н. Ю. Культурная практика иудаизма: теургический и символический аспект / Н. Ю. Раевская // *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2015. № 1 (16). – СПб, С. 204–217. 15. Раевская Н. Ю. Изображение в иудаизме и христианстве: возможность и действительность / Н. Ю. Раевская // *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. – 2011. – № 2 (12). – СПб, С. 11–19. 16. Кауфман З. М. Краткий очерк истории еврейского искусства / З. С. Кауфман. – Петрозаводск: ПИН, 2012. – 95 с. 17. Гергей Е. История папства / Е. Гергей. – М.: Республика, 1996. – 463 с. 18. Шёнберн К. Икона Христа. Богословские основы / К. Шёнберн. – М.: Христианская Россия, 1999. – 232 с. 19. Норвич Д. История Византии / Д. Норвич. – М.: АСТ, 2010. – 542 с. 20. Esbroeck van M. Der armenische Ikonoklasmus / M. van Esbroeck // *Oriens Christianus* 87 (2003) P.144–153. 21. Казарян И. Краткий очерк истории Армянской Церкви с I по VIII века [Электронный ресурс] / И. Казарян – Режим доступа: http://orthodoxengland.org.uk/pdf/armenia/a_kratkiy.pdf. 22. Акопян З. Особенности иконографии армяно-халкидонитских памятников (X–XIII вв.) [Электронный ресурс] / З. Акопян. – 2009. – Режим доступа: [http://hpj.asj-oa.am/2698/1/2009-2-3\(167\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2698/1/2009-2-3(167).pdf). 23. Лурье В. М. История Византийской философии / В. М. Лурье. – СПб.: Аxioma, 2006. – 553 с. 24. Войнова А. М. Иоанн Дамаскин и иконоборческая полемика I половины VIII века / А. М. Войнова // *Альманах современной науки и образования*. – 2009. – № 7 (26). – С. 21–23. 25. Курбатов Г.Л. История Византии. От античности к феодализму / Г. Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – 207 с. 26. Шагинян А. К. Из истории еретического движения павликиан Армении – предшественников балканских богомилов / А. К. Шагинян // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2010. № 1 (10). – С. 157–163.

27. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века – М.: Наука, 1965. – 226 с. 28. Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского. – Минск: Харвест, 2001. – 510 с. 29. Griffith S. Bashir/Beser: Boon Companion of the Byzantine Emperor Leo III; the Islamic Recension of his Story in Leiden Oriental MS 951(2) / S. Griffith // Le Muséon. 1990. Vol. 103. 3–4. P. 293–327. 30. Dawson C. The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity / C. Dawson. – L.: The Catholic University of America Press, 2002. – 324 p. 31. Every G. The Byzantine Patriarchate, 451–1204 / G. Every. – L.: Society for Promoting Christian Knowledge, 1947. – 212 p. 32. Максимович К. А. История Древней Церкви: Ч. 1. 33–843 / К. А. Максимович. – М.: ПСТГУ, 2012. – 592 с. 33. Дашков С. Б. История византийских императоров / С. Б. Дашков. – М.: Красная площадь, 1995. – 370 с.

Сергей Милютин

ИКОНОБОРЧЕСКИЙ КОНФЛИКТ В ВИЗАНТИИ: «ВОСТОК» ПРОТИВ «ЗАПАДА»?

В статье рассмотрено правомерность предположения, что иконоборческий конфликт в Византийской империи был результатом противостояния между православным западом и иконоборческим востоком. Проанализировано отношение к иконам из стороны монофизитов, павликиан, малоазиатских епископов, а также военных, что набиралось из восточных фем империи. Определено, что невзирая на поликультурный характер восточных провинций Византии, данная теория имеет под собой фрагментарную доказательную базу и не соответствует историческим реалиям.

Ключевые слова: иконоборчество, икона, павликиане, монофизиты, Лев III Исавр.

Sergey Milyutin

ICONOCLASTIC CONFLICT IN BYZANTIUM «EAST» VERSUS «WEST»?

The article reviews the legality of the assumption that the iconoclastic conflict was the result of the confrontation between the Orthodox West and the iconoclastic East of the Byzantine Empire. The author analyzed the Pavlikian's, Monophysites', military's attitude to the icons. It was determined that despite the multicultural character of the eastern provinces of the Byzantine Empire, the theory is under congregation has a fragmented evidence base and does not correspond to historical realities.

Key words: iconoclasm, icon, Paulicians, Monophysites, Leo III the Isaurian.

УДК: 94:355.426(438+439)»1526/1528»

Олександра Звягіна

КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ І ВІЙНА В УГОРЩИНІ У ПЕРІОД 1526–1528 РР.

Метою цієї статті є розгляд початку та першого етапу локального конфлікту – війни в Угорщині у 1526–1528 рр., який мав загальноєвропейське значення та вплинув на формування кордонів та розташування політичних сил в Центрально-Східній Європі у період раннього нового часу. В роботі зроблений аналіз перебігу конфлікту в умовах залучення до нього на рівні дипломатії третьої сторони – Королівства Польського, що було одним з відображень політичного протистояння між династіями Габсбургів та Ягеллонів у першій половині XVI ст. Розглянуті особливості польської дипломатії в умовах війни в Угорщині та неоднозначність політики Ягеллонів та її методів, зважаючи на потребу збереження впливу власної династії та її позицій в регіоні.

Ключові слова: Королівство Польське, Угорщина, Ягеллони, Габсбурги, дипломатія.

Для Європи період кінця XV – першої половини XVI ст. був перехідним етапом між Середньовіччям та раннім Новим часом, що стало причиною кардинальних змін та територіальних трансформацій. Локальні конфлікти в цей час мали загальноєвропейське значення та були невід'ємною складовою міжнародних відносин, визначаючи розвиток та напрями зовнішньої політики європейських держав на кілька сторіч вперед, що обумовлює актуальність дослідження.

Одним з таких конфліктів стала війна за угорську корону, яка тривала упродовж майже всього XVI ст. і визначила не тільки нові територіальні межі, але й розташування політичних сил у Центрально-Східній Європі.

Метою роботи є спроба проаналізувати та узагальнити на основі наявних джерел та історіографії роль Королівства Польського на першому етапі угорського конфлікту у період 1526–1528 рр.

У науковому обігу наявна значна кількість джерел, які надали нам можливість окреслити та визначити роль Польщі в Угорщині у 1526–1528 рр. Важливим є збірник листів, посольських інструкцій, дипломатичних звітів і донесень часів правління польського короля Сигізмунда I

Ягеллона, який історики умовно називають «Теки Гурського» на честь їх укладача – працівника королівської канцелярії Станіслава Гурського (1497–1572 рр.). Вони знаходяться в різних бібліотеках та архівах як Польщі, так і Німеччини. Упродовж 1852–1999 рр. завдяки зусиллям польських істориків частину документів вдалося віднайти, систематизувати та опублікувати під загальною назвою «Акти Томіціана» («Acta Tomiciana»). Частина з них до сьогодні є неопрацьованими та невиданими, а копії цих документів можна знайти у Національній бібліотеці Польщі у Варшаві.

Одним з найважливіших неопублікованих джерел для вивчення польської зовнішньої політики раннього нового часу є «Коронна метрика» («Метрыка Коронна») – книга реєстрів, записів і декретів польської королівської канцелярії, датованих 1447–1795 рр. Наразі вона знаходиться в Головному архіві давніх актів у Варшаві.

Розробка питання війни в Угорщині у XVI ст. в цілому і у 1526–1528 рр. зокрема, та роль Польщі в ній в історіографії носить досить фрагментарний характер. Більшість робіт з цього питання представлені в рамках загальної історії Угорщини – А. Дівекі, Б. Картледж, І. Памлеїн, В.Фельчак, Т. Франк, П. Ханак та інші. Тоді як в польській історіографії ця проблема проходить в контексті загальної історії чи воєн з князівством Молдавським та Османською імперією – М. Богука, М. Біскуп, Х. Ліске, М., Маркевіч та інші. В українській історіографії ця тема ще не знайшла свого висвітлення. Фрагментарність дослідження питання обумовлює його новизну.

На початку XVI ст. завдяки успішній зовнішній та династичній політиці Казимира II Ягеллона під владою його королівської родини знаходились Польща, Велике князівство Литовське, Чехія та Угорщина в рамках її кордонів періоду кінця XV – початку XVI ст. (тобто, окрім території сучасної Угорщини до її складу входили – Хорватія, Трансильванія, Словачія, Закарпаття та частина Сербії – Воєводіна). Четверо синів Казимира II займали трон тієї чи іншої країни Центрально-Східної Європи у різні часи. Старший, Владислав II, був королем Чехії та Угорщини (1471 р., 1490–1506 рр.). Польську корону та титул Великого князя Литовського по черзі успадковували Ян Ольбрахт (1492–1501 рр.), Олександр (1501–1506 рр.) та Сигізмунд I (1506–1548 рр.).

Після смерті Владислава II трон Чехії та Угорщини зайняв його малолітній син Людовік II (1516–1526 рр.) племінник польського короля Сигізмунда I, який невдовзі загинув 29 серпня 1526 р. у битві проти Османської імперії на полі Могач. Після смерті короля в обох країнах були призначені вибори, згідно прав та привілеїв місцевої шляхти. У Чехії, завдяки тонкій дипломатичній грі та підкупам можновладців корона була віддана ерцгерцогу австрійському Фердинанду Габсбургу, молодшому брату імператора Священної римської імперії германської нації Карла V. Він сподівався також зайняти угорський трон, але на відміну від чеської шляхти більша частина знаті не бажала бачити в ролі короля Габсбурга і обрала 11 листопада 1526 р. воєводу трансильванського, найбагатшого угорського магната Яноша Заполья. Окремо слід зазначити, що рідна сестра воєводи Барбара Заполья у 1512–1515 рр. була дружиною Сигізмунда I і польською королевою.

Фердинанд не міг погодитись з втратою Угорщини і завдяки підтримці незначної частини шляхти та підкупам 17 грудня 1526 р. організував новий виборчий сейм, на якому він був проголошений королем. Результатом подвійних виборів 1526 р. було розділення Угорщини на дві частини. Західноугорські землі опинились під владою австрійського ерцгерцога та короля Чехії Фердинанда Габсбурга. Східні терени країни підпорядковувались воєводі трансильванському Яношу Заполья. В той же час, жоден з королів не визнав легітимності влади свого супротивника і його прав на корону, що стало причиною початку збройного протистояння.

У цих подіях для обох сторін важливою була позиція польського короля Сигізмунда I. Об'єднане персональною унією Королівство Польське та Велике князівство Литовське у першій половині XVI ст. було впливовою державою Європи та одним з найпотужніших сусідів Угорщини. Його залучення на свій бік стало принциповим питанням для двох новообраних королів. Зважаючи на приблизну рівність сил австрійського ерцгерцога та воєводи трансильванського, військове втручання Ягеллона могло надати значну перевагу одній зі сторін і сприяти швидкому вирішенню конфлікту.

У свою чергу, Сигізмунд I після подвійних виборів 1526 р. на рівні офіційної дипломатії оголосив про військове невтручання та нейтралітет Королівства Польського в угорському конфлікті. Причиною цього було, з одного боку, бажання Ягеллона зберегти позиції власної династії у Центрально-Східній Європі та небажання зміцнення політичного впливу австрійської династії в регіоні. Тоді, як з іншого боку, Габсбурги були однією з найпотужніших династій Європи і ще з кінця XV ст. існувала загроза створення антипольського союзу між ними та князівством Московським, а також ризик блокади королівських міст на Балтиці Ельблонгу та Гданська, як це було в попередній період, висунення претензій Габсбургами на володіння васально залежною від

Ягеллонів Пруссією. Все це унеможливило відкрите протистояння з австрійською династією з боку Королівства Польського.

Однак з метою зміни політичної позиції Сигізмунда I щодо Угорщини у кінці 1526 р. до Кракова прибули посольства від імені Яноша Заполья та Фердинанда Габсбурга. Аналізуючи відповідь Сигізмунда I після аудієнції з австрійським послом, яка міститься в «Актах Томіціана», можемо зробити висновок, що король прийняв пропозиції Фердинанда дуже стримано і не затвердив жодного з представлених дипломатом пунктів [1, s. 320–321; 2, s. 216].

По-іншому було прийняте на аудієнції у польського короля посольство від імені Заполья. Так, Ягеллон у листі до воєводи трансільванського від 6 грудня 1526 р. називав його «сином», визнавав за ним королівський титул і проголошував «одвічну готовність до співпраці на всіх рівнях» [3, s. 185; 2, s. 219; 4, s. 1115]. У той же час, Сигізмунд I писав про потребу захисту східних кордонів Великого князівства Литовського від татарів та московитів і про політичний тиск з боку Габсбургів, чим пояснював неможливість в цей час надати військову допомогу [2, s. 219].

Незважаючи на таку відповідь короля, Заполья не залишився сам на сам проти Фердинанда. Значна підтримка була надана угорському королю з боку ряду антигабсбурзьки налаштованих польських магнатів. Зокрема, у вигляді добровільних військових формувань з боку воєводи руського, великого гетьмана коронного Яна Тарновського та старости краківського, маршалка коронного Пьотра Кміти на початку 1527 р., фінансування яких займались також польська королева, друга дружина Сигізмунда I Бона Сфорца та впливова магнатська родина Лаських.

Незважаючи на це, у першій половині 1527 р. значно зросла загроза опанування всієї Угорщини Габсбургами, а неможливість надання Польщею відкрито військової допомоги Яношу Заполья та послаблення його позицій в країні стали причиною зародження у колах прихильників воєводи трансільванського ідеї звернення до Османської імперії. Можливість участі турків у конфлікті та наближення їх до польського кордону стали причиною того, що Сигізмунд I розпочав пошук шляхів встановлення миру між двома угорськими королями.

У той же час, імператор Карл V сконцентрував усі сили імперії Габсбургів на боротьбу з французьким королем з династії Валуа, Франциском I в Італії і вважав цей напрям пріоритетним, тому не бажав надавати Фердинанду військової допомоги в Угорщині. Так, Карл V у своєму листі до брата виступав проти війни із Я. Заполья, наголошував на потребі підтримки Австрією його планів проти Франції і також бачив необхідність у вирішенні угорського питання шляхом мирних угод [5, s. 32]. Імператор був навіть готовий піти на підкуп Я. Заполья, в разі якщо той відмовиться від переговорів, заради чого надіслав Фердинанду 6 березня 1527 р. вексель на суму в 100 тис. дукатів [5, s. 32].

26 березня 1527 р. Сигізмунд I закликав двох угорських королів розпочати мирний діалог, заради чого пропонував зібратись на спільний з'їзд, під час якого він мав виступити в якості посередника та гаранта дотримання його результатів. Я. Заполья та Ф. Габсбург погодились на пропозицію Ягеллона. Так, польський король призначив дату проведення з'їзду на 1 червня 1527 р. у центральноморавському місті Оломоуці.

Таким чином, 1 червня 1527 р. у місті Оломоуці за посередництва Польщі відбувся з'їзд між Заполья та Фердинандом, метою якого було вирішення питання наслідування корони після смерті Людовіка II та припинення військових дій в Угорщині [1, s. 335].

Під час роботи з'їзду кожна зі сторін висунула власні пропозиції щодо можливих шляхів вирішення конфлікту. Так, згідно мирного плану, який від імені Сигізмунда I представили польські послы, запропоновано два варіанти. Перший, передбачав, що обидві сторони визнають правомірність подвійних виборів 1526 р. і залишать за собою ті території, які знаходились під їх владою на момент проведення з'їзду. Цей варіант закріпив би поділ країни, але мав стримати поступ Габсбургів та залишив би за Ягеллонами механізми впливу в Угорщині через Заполья.

Другий варіант, з точки зору польської дипломатії полягав у зреченні Фердинанда від корони в обмін на відмову Польщі та Угорщини від претензій на землі Моравії та Сілезії [5, s. 43].

Австрійські дипломати, згідно наданих Фердинандом інструкцій, не мали повноважень погоджуватись на жоден з варіантів польської сторони. Під час роботи з'їзду представники Габсбурга висунули власні умови миру. Так, Янош Заполья мав зректись корони на користь австрійського ерцгерцога. За це йому була запропонована сума у 300 тис. дукатів, право залишити за собою родинні землі князівства Трансільванія, а також володіння територією Боснії, після її сумісного відвоювання у турків [6, s. 81].

Представники Заполья відповіли однозначною відмовою. Більше того, Францишек Франгепан від імені угорського короля висунув претензії на Сілезію, Моравію та деякі прикордонні замки Австрії, які були здобуті під час правління в Угорщині Матяша Корвіна [1, s. 336].

Таким чином, переговори про мир під час з'їзду зайшли в глухий кут. Кожна зі сторін не бажала йти на компроміс. Обидва угорські королі не збирались зрікатись корони чи своїх претензій

на всю територію країни. Це підтверджують звіти польських послів, надіслані Сигізмунду I під час з'їзду в Оломоуцу: «Ваша королівська милість, жадання та спрямування обох сторін дуже різні, і ми не змогли їх спровадити до спільного компромісу, бо кожна зі сторін бажає мати королівство...виходячи з цього ми намагались дійти згоди щодо миру та хоча б припинення військових дій» [7, s. 85].

Одночасно з цим, на початку червня 1527 р. до Кракова прибув посол Фердинада Єжи Логсхау, який намагався вплинути на рішення з'їзду, пропонуючи Сигізмунду I особисту зустріч з Фердинандом та шлюбні контракти з Габсбургами. За це Ягеллон мав схилити Заполья до зречення корони [5, с. 46]. Польський король, зважаючи на плани збереження власного впливу в Угорщині через Заполья, не міг погодитись на зречення ним корони чи персональний з'їзд з Габсбургом. Офіційно відмова Сигізмунда I була обґрунтована тим, що монарх є лише посередником і не може приймати позицію жодної зі сторін, що могло б призвести до «поганих наслідків та ще більшому розгортанню війни в Угорщині» [7, s. 88].

Результатом з'їзду в Оломоуцу було укладене перемир'я між Заполья та Фердинандом на два місяці – до 1 серпня 1527 р. Однією з причин відмови Габсбурга йти на більші поступки була звістка під час зустрічі про перемоги Карла V в Італії, що давало австрійцю надію на допомогу брата в найближчому майбутньому. В той же час, кожна зі сторін потребувала миру для консолідації сил і зміцнення власних позицій [7, s. 91].

Військове протистояння між Заполья та Фердинандом поновлено восени 1527 р. З початку перемога була на боці воеводи трансильванського. У цей час з метою закріплення своїх успіхів Заполья неодноразово звертався до польського короля з проханням надіслати допомогу, але той відмовляв, посилаючись на татарську загрозу [1, с. 345–346]. Військові поразки Фердинанда восени 1527 р. були частково пов'язані з тим, що чеська шляхта відмовилась виступати проти угорців, віддаючи симпатії Яношу Заполья [1, s. 345–346].

У цей час на допомогу угорському королю у війні з Фердинандом з Польщі вирушив добровольчий загін піхоти з Кракова під командуванням Пьотра Кміти та Михала Спіса. Цікавим був той факт, що Сигізмунд I проігнорував цю подію і зробив вигляд, що нічого про це не знав [3, s. 186]. Тут ми чітко можемо простежити неоднозначність і складність політичної гри Ягеллона в Угорщині. Надання Заполья підкріплення було продиктоване тим, що, незважаючи на успіхи, його армія слабшала. У той час як Фердинанд мав можливість отримання підкріплення з будь-якого кутка величезної імперії Габсбургів. У цій ситуації, якщо б Сигізмунд I не зробив нічого, він міг би втратити Угорщину, яка б повністю відійшла Фердинанду в разі його перемоги. З іншої сторони, в разі самостійної перемоги Заполья, не надавши йому жодної допомоги польський король втратив би зв'язок з угорським королем і не зміг би в подальшому претендувати на будь-який політичний вплив в країні.

Ситуація в Угорщині змінилась у грудні 1527 р. Наступ Габсбургів посилювався. Угорські магнати та шляхта, які знаходились на нових відвойованих Фердинандом територіях і до того підтримували Заполья, були арештовані та жорстоко катовані. Все ж, угорський король не поспішав скласти зброю, розраховуючи на військову допомогу зі сторони Польщі. З цією метою ним надіслане посольство до Кракова. Так, у середині грудня 1527 р. до Сигізмунда I одночасно прибуло дві дипломатичні місії. Перша від Заполья, яку представляв дипломат Францишек Франгепан. Друга від Фердинанда на чолі з Єжи Логсхау та Сигізмундом Герберштейнем [3, s. 187]. Метою посольства Франгепана було прохання про військову допомогу, тоді як Логсхау та Герберштейн мали вмовити Ягеллона відмовитись від угорських планів. За це австрійські послы обіцяли польському монарху «відмову від московських зв'язків» проти Польщі та одруження сина короля Сигізмунда II Августа на одній з дочок Фердинанда [3, s. 187].

Австрійське та угорське посольства знаходились в Польщі під час проведення Пьотроковського сейму, який розпочав свою роботу 9 грудня 1527 р. Робота самого сейму мала досить неоднозначний характер. Згідно засад шляхетської демократії, послы могли просити сейм та сенат про прийняття рішення та вплинути таким чином на позицію короля. Так, дипломати Фердинанда та Заполья мали можливість представити свої пропозиції перед польськими станами.

Першим виступив Францишек Франгепан з промовою проти поширення німецьких впливів в Польщі та Угорщині [1, s. 367–370]. Посол також говорив про те, що Фердинанд через своїх представників погрожував Польщі війною та союзом з Великим князівством Московським. Після цього виступу польська шляхта в своїй більшості розпочала наполягати на «вигнанні німців (Габсбургів – примітка автора) з Угорщини та їх послів з Кракова» [1, s. 367–370]. З боку Сигізмунда I позиція сейму могла стати вагомим обґрунтуванням надання відмови на пропозиції Фердинанда.

Все ж, 13 січня 1528 р. в день виступу на Пьотроковському сеймі австрійських послів надійшла звістка про поразки військ Заполья [1, s. 367–370]. Таким чином, незважаючи на антигабсбурзькі настрої під час роботи сейму, Сигізмунд I був змушений частково прийняти умови австрійських

послів. Ягеллон погодився на реалізацію шлюбних домовленостей, але не дав чіткої відповіді щодо їх деталей та часу [8, s. 65].

11 лютого 1528 р. угорський дипломат отримав офіційну відповідь на своє посольство від польського короля. Сигізмунд I зазначав, що це лише «попереднє рішення», яке потребувало наради з сенатом і могло бути зміненим. Все ж, він відмовив Заполья у наданні військової допомоги проти Габсбурга [9, s. 35]. Сигізмунд I зазначав, що в цей час в інтересах власної держави мусив зайняти нейтральну позицію через «небезпеку з боку двох ворогуючих сторін для держави», тут можна говорити про загрозу створення антипольського союзу між Габсбургами та Великим князівством Московським [9, s. 35].

В умовах великих військових втрат Заполья, посилення позицій Габсбургів в Угорщині та їх політичного тиску на польського короля, 4 березня 1528 р. в Радомі Сигізмунд I видав наказ всім польським військам повернутись з Угорщини під приводом татарської загрози та забороняв службу на добровільній основі під владою іншого короля під приводом захисту власної держави [8, s. 113–114]. Тут окремо потрібно зазначити, що на службі у Яноша Заполья у 1527 р. знаходилось приблизно дві тисячі поляків [10, s. 156]. Ця постанова доволі цікава, тому що вона підтверджувала факт участі польських військових в угорському конфлікті на стороні Заполья, а час її появи співпадав з діяльністю угорського посольства у гетьмана коронного Яна Тарновського. На момент оголошення Радомської постанови війська гетьмана вже стояли на кордоні з Угорщиною і були готові вирушити на допомогу Заполья [11, s. 67, 73]. Про що добре було відомо в Кракові, зокрема, завдяки тому, що королева Бона підтримувала Яна Тарновського [11, s. 67, 73]. Так, радомська постанова від 4 березня 1528 р. фактично забороняла виправу військ гетьмана коронного, хоча конкретно його імені не зазначено.

Політична інтуїція та уміння тверезо оцінювати ситуацію не підвели Сигізмунда I. 6 березня 1528 р. в битві під Шиною, недалеко від Кошиць, Заполья зазнав нищівної поразки від сил Фердинанда. Військо угорського короля було розбите вщент, а сам він був змушений втікати до Польщі з частиною своїх людей. Заполья знайшов собі притулок у володіннях гетьмана коронного Яна Тарновського у Тарнові [3, s. 188].

Після втечі Заполья до Польщі, 25 березня 1528 р. Сигізмунд I видав йому та його людям «залізного» листа, який дозволяв перебувати на території Польщі та гарантував безпеку. Також угорський король від Ягеллона для особистої охорони отримав триста осіб. Головною умовою було не порушення з боку Заполья добросусідських відносин з Фердинандом [12, s. 652]. У цьому випадку, польський король не стільки проявив великодушність, скільки розумів, що для нього відмова від Заполья буде означати остаточну втрату будь-якого впливу на угорські справи.

У свою чергу, Фердинанд негативно відреагував на прийняття Сигізмундом I Заполья до Польщі та надання йому «залізного» листа. Посол Габсбурга в Кракові вимагав видати біглого угорського короля, в разі відмови відкрито погрожував Ягеллону війною [13, s. 8].

Вирішення цієї ситуації Сигізмунд I знайшов у дипломатичній площині. Польський король надіслав посольство на чолі з королівським секретарем Петром Опалінським до Фердинанда. Згідно наданих йому інструкцій, дипломат мав залагодити питання перебування Заполья в Польщі та затвердити службу поляків в його армії [14]. З приводу служби польських військових Сигізмунд I зазначав, що, незважаючи на видання радомської постанови, вона суперечила шляхетським правам та привілеям [14].

Прийняття угорського короля після поразки під Шиною Ягеллон обґрунтовував тим фактом, що як християнський король не міг відмовити в допомозі «своєму сусіду і родичу зі сторони померлої дружини» [14]. Оригінальним дипломатичним кроком стала заява Сигізмунда I про те, що прийнявши в Тарнові Заполья Польща зробила значну послугу «всьому християнському світу», тому що в іншому випадку угорський король поїхав би до Османської імперії і звернувся по допомогу до султана, а тоді «ситуація була б набагато гіршою в першу чергу для самого Фердинанда» [14]. Повернення Заполья в Угорщину у 1528 р. пов'язано з новим етапом в історії цього конфлікту та включенням до нього Османської імперії.

Таким чином, після смерті Людовіка II Ягеллона 29 серпня 1526 р. у битві під Могачем і проведення подвійних королівських виборів в Угорщині, розпочалось збройне протистояння за владу між воєводою трансільванським Яношем Заполья та ерцгерцогом австрійським Фердинандом Габсбургом, перший етап якого відноситься до 1526–1528 рр.

У цей час, кожна зі сторін конфлікту шукала підтримки та союзників. Позиція Королівства Польського, як однієї з найбільших та найвпливовіших держав Європи мала велике значення для перебігу війни в Угорщині. Саме тому кожен з новообраних королів намагався залучити династію Ягеллонів на свій бік. Одночасно з цим, польський король Сигізмунд I, після смерті племінника Людовіка II, прагнув зберегти політичний вплив власної династії в Центрально-Східній Європі. Незважаючи на те, що на офіційному рівні Сигізмунд I зайняв нейтральну позицію і взяв на себе

роль посередника в конфлікті між Габсбургом та Заполья. На рівні неофіційної дипломатії польський король підтримував воєводу трансильванського з метою затвердження власних династичних інтересів в Угорщині шляхом послаблення впливу Габсбургів та недопущення опанування ними всієї території країни.

Неможливість відкритого військового втручання з боку Ягеллона до угорського конфлікту через загрозу створення антипольського союзу між австрійською династією та князівством Московським стали причиною активізації польської дипломатії та різноманітних політичних комбінацій, однією з яких став з'їзд 1527 р. в Оломоуці.

Упродовж 1526–1528 рр. зацікавленість Ягеллонів угорським питанням визначала не тільки перебіг угорського конфлікту, але й майбутнє Королівства Польського та Центрально-Східної Європи у період раннього Нового часу.

Список використаних джерел

1. Pocięcha W. Królowa Bona (1494–1557). Czasy i Ludzie Odrodzenia / W. Pocięcha. – Poznań: PWN, 1949. – Т. II. – 598 s.
2. Acta Tomiciana. Tomus Octavus Epistolarum. Legationum. Responsorum // A. T. Działyński. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1876. – 453 s.
3. Bogucka M. Bona Sforza / M. Bogucka. – W.: PIW, 1989. – 331 s.
4. Listy polskie XVI wieku // pod. Red. Kazimierza Rymuta. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1998. – Т. I. Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pocięchy, Witolda Tasyżckiego i Adama Turasiewicza. — 504 s.
5. Liske K. Dyplomacja Polska w roku 1527 / K. Liske. – Lwow: druk. im. Ossolinski, 1869. – 59 s.
6. Cartledge B. The Will to Survive. A History of Hungary / B. Cartledge. – L.: Hurst & Company, 2011. – 604 p.
7. Acta Tomiciana. Tomus Nonus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et Rerum Gestarum, Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae // A. T. Działyński. – Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1876. – 521 s.
8. Acta Tomiciana. Tomus Decimus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et Rerum Gestarum, Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae // A. T. Działyński. – Poznań: Biblioteka Kórnicka, 1899. – 313 s.
9. Archiwum i zbiór rękopisów Czartoryskich w Krakowie // Teki Naruszewicza. – Т. 41.
10. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795 / M. Markiewicz. – Kraków: Wyd. Literackie, 2004. – 758 s.
11. Archiwum i zbiór rękopisów Czartoryskich w Krakowie // Teki Naruszewicza. – Т. 43.
12. Biskup M. Polish Diplomacy during the Angevin and Jagiellonian Era (1370–1572) / The History of Polish Diplomacy X–XX c. // G. Labuda, W. Michowicz / M. Biskup. – W.: Sejm Publishing office, 2005. – 691 s.
13. Archiwum i zbiór rękopisów Czartoryskich w Krakowie // Teki Naruszewicza. – Т. 42.
14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Księgi Poselstw (Libri Legationum). Ks. 22k465v-9,469–71v.

Александра Звягина

КОРОЛЕВСТВО ПОЛЬСКОЕ И ВОЙНА В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД 1526–1528 ГГ.

Целью этой статьи является рассмотрение начала и первого этапа локального конфликта – войны в Венгрии в период 1526–1528 гг., который имел общеевропейское значение и повлиял на формирование границ и расстановку политических сил в Центральной и Восточной Европе в период раннего Нового времени. В работе сделан анализ протекания конфликта в условиях привлечения к нему на уровне дипломатии третьей стороны – Королевства Польского, что было одним из отражений политического противостояния между династиями Габсбургов и Ягеллонов в первой половине XVI в. Рассмотрены особенности польской дипломатии в условиях войны в Венгрии и неоднозначность политики Ягеллонов и ее методов, учитывая необходимость сохранения влияния собственной династии и ее позиций в регионе.

Ключевые слова: Королевство Польское, Венгрия, Ягеллоны, Габсбурги, дипломатия.

Olexandra Zvyagina

KINGDOM OF POLAND AND THE WAR IN HUNGARY IN THE PERIOD OF 1526–1528

The purpose of this article is to consider the beginning and the first stage of a local conflict – the war in Hungary in the period of 1526–1528, which had a great importance for all Europe and had crucial influence on the formation of boundaries and the balance of political forces in Central and Eastern Europe in the early modern times. In this paper was made an analysis of the flow of the conflict in terms of attracting to it as a third force the Kingdom of Poland on the diplomacy level. This was one of the reflections of the political confrontation between the Habsburg and the Jagiellonian dynasty in the first half of the XVI century. In this article was made an attempt to analysis the features of the Polish diplomacy in the war in Hungary and the Jagiellon's ambiguity policy and its practices, taking into account the need to preserve its own dynasty influence and its position in the region.

Key words: Kingdom of Poland, Hungary, Jagiellonians, Habsburgs, diplomacy.

УДК 94 (477) «1860/1914»

Ольга Ніколаснко

СПІВПРАЦЯ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. польські та українські жінки взаємодіяли в різноманітних організаціях, серед яких революційні гуртки, товариства взаємодопомоги, культурно-просвітницькі та благодійні об'єднання. Основою співпраці ставало усвідомлення соціальної несправедливості, національна політика царату, спрямована на утиски в сфері культури й освіти національних груп, прагнення захистити професійні інтереси жінок. Спільні громадські акції та ініціативи міської інтелігенції стали прикладом жіночої толерантності і солідарності.

Ключові слова: польські жінки, українські жінки, Наддніпрянщина, громадський рух, жіночий рух.

Польсько-українські взаємини є невичерпною темою в сучасних наукових та політичних студіях. Історія надає багато прикладів непростого сусідства, де поєднується дружба й ворожнеча, толерантність і нетерпимість, співпраця й протистояння. Загострення пристрастей польсько-українських стосунків припадає на драматичні роки нашої спільної історії. Однак в ній були й довгі часи не тільки мирного співіснування, але й добросусідських відносин, які ініціювались обома сторонами. Сьогодні варто зосередити увагу на пошуках компромісу й примирення, звернутись до досвіду колективної взаємодії.

Прикладом налагодження польсько-українських взаємин можна вважати громадську діяльність активісток жіночого руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Серед провідних завдань дослідження стосунків польок та українок слід виокремити питання налагодження співпраці, пошук її мотивів, а також наслідків спільної діяльності. Відповіді на ці запитання допоможуть віднайти точки єднання, спільні інтереси, що допомагали краще зрозуміти один одного, підтримати у складні часи. Досвід українських та польських жінок, які налагоджували контакти, шукали шляхи взаєморозуміння й разом досягали поставленої мети може бути використаний й сьогодні, сприяти продовженню польсько-українського діалогу.

Тема українсько-польських стосунків в регіоні неодноразово піднімалась у фаховій літературі, однак більшість авторів зосереджували увагу на пошуку витоків непорозуміння і конфліктів [1–2]. Дослідження сучасних істориків сконцентровані на внеску діячів польського походження в економічне, політичне й культурне життя країни [3–5]. Про жіночу співпрацю писали дослідниці жіночого руху в Наддніпрянщині М. Богачевська-Хом'як [6] та Л. Смоляр [7], однак українсько-польське жіноче співробітництво вимагає більш детального опрацювання й висвітлення.

У статті проаналізовано діяльність українських і польських жінок в складі громадських організацій, що діяли в Наддніпрянщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У 1870-х рр. в Російській імперії зароджується рух радикальної молоді, що виразився у «ходінні в народ», створенні революційних гуртків тощо. Участь в нелегальних організаціях брали й жінки, без різниці національності. У «Процесі 193-х» над учасниками «ходіння в народ» проходило близько 20 поляків, з них 9 – жінки [8, с. 169]. Серед них – М. Потоцька, Е. Супінська, А. Сінкевич (Габель), К. Брешко-Брешковська.

Замислюючись над питанням, чим викликана участь жінок у революційних рухах, слід врахувати, що більшість молодих жінок походили із середовища різночинців, збіднілого дворянства. Соціально-економічні реформи 1860–1870-х рр. боляче вдарили по польському населенню Наддніпрянщини, яке одночасно потерпало від антипольської політики царату, що систематизовано впроваджувалась після розгрому січневого повстання [9]. Розуміння соціальної несправедливості і прагнення поліпшити долю найбільш злидених прошарків суспільства – селянства, робітників, штовхало освічену молодь у лави революційного руху. І національність тут не мала важливого значення. Революціонерка з Петербургу Б. Ваховська, чий батько був поляком, у своїх спогадах зізнається, що національно-визвольною боротьбою вона не цікавилась і «завжди була прихильницею боротьби проти економічної нерівності» [8, с. 146].

Польський історик З. Лукавський вважає, що причиною залучення жінок у радикальні організації слід вважати повстанські традиції польських родин [10, с. 194]. Дійсно, більшість молодих жінок попадали до лав революційних сил саме через сімейні традиції. Вихідців із родин засланих сприймали як вірних товаришів, які присвятили себе боротьбі з царизмом. Дівчата

виховувались у середовищі, де жінки виконували ролі зв'язкових, зберігали нелегальну літературу, збирали необхідну допомогу, надавали своє житло для зборів або зберігання недозволених речей.

Дослідниця радикального руху в Росії А. Гейфман наголошує на тому, що участь жінок була викликана швидкими змінами в суспільстві і одночасно неможливістю жінок реалізувати свій потенціал в ньому. В революційних гуртках жінки поривали з консервативністю свого середовища, здобували повагу, можливість довести свою значимість [11, с. 20–22].

У революційних гуртках, що діяли 1870-х рр. в Одесі, Харкові, Києві, польські жінки брали участь нарівні з українками чи росіянками. К. Рохальська, яка навчалась на київських вищих жіночих курсах, проводила там революційну агітацію, родина Лісовських, включаючи жінок, утримували конспіративну квартиру, а сім'я Левандовських з Одеси вийшли на демонстрацію проти ув'язнення революціонерів, за що й була засуджена на заслання [12].

Важливою особливістю участі жінок у революційній боротьбі була відмова й від національно-визвольних гасел, й від боротьби за права жінок. Соціальне визволення було головною ідеєю революційних угруповань, тоді як «жіноче» чи «національне» питання посідали другорядне, підпорядковане місце. Характерною особливістю налагодження міжнародної співпраці виступало прагнення змінити соціальний устрій на користь суспільства. Це бажання виявлялось інтернаціональним і було тією віссю, навколо якої оберталась діяльність активістів революційного руху, які обирали радикальні методи боротьби з царатом.

Ще однією сторінкою співпраці польок та українок можна вважати діяльність у організаціях взаємодопомоги. Зародившись у 60-х рр. XIX ст. під впливом ідей ліберального фемінізму, вони стали потужним фактором становлення жіночої самосвідомості і прикладом солідарності.

Товариства взаємодопомоги, взаємної благодійності, трудової допомоги та інші стали з'являтися у великих містах України – Києві, Харкові, Одесі. Вони об'єднували жінок за професійною ознакою – товариства акушерок, вчительок, швачок, і допомагали їм в різних галузях життя. Найбільш розповсюдженими напрямками роботи товариств були пошук працевлаштування, дешевого житла та столових, організація додаткового навчання, влаштування дитячих садків, фінансова допомога зі спільної каси та інші.

Національна ідентичність учасниць жіночих організацій взаємодопомоги не була важливим фактором їхньої діяльності. Так, прикладом взаємодії жінок різних національностей було створення у 1906 р. у Києві Товариства взаємної допомоги працюючих жінок. Засновницями цієї організації стали польки, росіянки, українки. Серед них графиня А. Плятер, О. Косач, Л. Щербачева, В. Приходько та інші. Товариство мало на меті поліпшення матеріального становища своїх членів, влаштувало юридичну консультацію, дитячий садок, комерційні курси [6, с. 70].

Таким чином, захист професійних інтересів робітниць став інтегруючим фактором зародження жіночого руху взаємодопомоги. В умовах несправедливої оплати праці, нерегульованого трудового часу, відсутності соціальної захищеності товариства взаємодопомоги демонстрували приклад спільних дій й переваги загальнодемократичних інтересів.

З наведеного можна зробити висновок про те, що спільні дії польських та українських жінок проявлялись там, де здійснювався захист соціальної справедливості і не зачіпалося національне питання. Однак приклади міжнародного порозуміння виявлялись навіть в національно-культурних організаціях. З прийняттям закону 1906 р., що дозволяв функціонування національно-культурних товариств, в українських губерніях створюються українські та польські товариства, що прагнули розповсюджувати національну культуру.

Українські громадські діячки підтримували польський культурно-просвітницький рух. Відомими є спільні акції польських та українських культурних товариств: літературно-мистецькі вечори, де співали польські та українські виконавці, організовані в польському театрі в Києві за ініціативою О. Пчілки [13]. Спільні акції проводились і в Одесі, де хор «Просвіти» виступав на вечорах у «Польському Домі», а після того відбувалось читання творів М. Конопницької, на концертах щонеділі відбувались декламації членів «Просвіти» українською мовою [14, арк. 13, 18].

Польські та українські товариства прагнули підтримати національну культуру. Таке співробітництво доводить, що на початку XX ст. в середовищі міської інтелігенції не тільки не було конфронтації між людьми різних національностей, але й відмічалось прагнення творити спільний культурний простір.

Співпраця виявлялась і в сфері благодійництва, і в товариствах що боролись з проституцією. У 1907 р. за ініціативою жінок, серед яких українки, росіянки, єврейки й польки, в Житомирі подано прохання до влади про створення «Товариства захисту жінок». Подібні товариства працювали і в Києві, і в Одесі. Завданням житомирського товариства повинні були стати профілактичні заходи щодо поширення проституції: лекції, видання періодичного друкованого органу, публічні заходи, а також влаштування притулку для жінок, створення умов для отримання ними професії та гідного заробітку, захист їх інтересів в судах [15, арк. 2,3]. Але місцева влада не дозволила відкриття

названого товариства із-за формальних вимог. Спільні ініціативи польського та українського жіноцтва були продиктовані потребами допомогти жінкам, незважаючи на національність, і ця спільна мета, що виражалась у протидії ганебному ставленню суспільства й держави до долі жінки, об'єднувала прогресивні і українські, і польські кола.

Співіснування національних жіночих товариств в Наддніпрянщині продиктовано політикою царату, що подавляв формування національної свідомості народів Російської імперії. Нечисленність польського населення в регіоні не завадила польським жінкам виявляти активність в різних сферах громадського життя.

Подібний феномен зустрічається і в західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини. Тут також була створена розгалужена мережа українських та польських жіночих товариств. Однак, на відміну від Наддніпрянщини, між ними не було взаємодії та співробітництва. Дослідниця жіночого руху в Галичині О. Маланчук-Рибак підкреслює, що між жіночими організаціями існувала конкуренція, що була спричинена напруженості міжнародних відносин в країні [16, с. 239].

Причиною того, що в Наддніпрянщині утворилась інша ситуація, можна вважати суспільно-політичні умови двох держав. Більш демократичне законодавство Австро-Угорщини дозволяло створювати різноманітні організації, в тому числі й жіночі [17]. Польське населення Галичини мало більше можливостей і ресурсів для розповсюдження своїх національних товариств та об'єднань. Саме це турбувало українських громадських діячів, які намагались відстояти свій вплив на українське населення краю.

Польські організації Наддніпрянщини були нечисленні і гуртували польське населення, позбавлене національних прав так же, як і українське. В цьому регіоні вони не претендували на політичне лідерство і обмежували свій вплив етнічними поляками, що не викликало, й не могло викликати протидії з боку українських громадських товариств.

Жіночі товариства, як польські, так і українські, прагнули підтримати жіноцтво. Їх акції та громадська діяльність були схожі. Українські та польські жінки, які входили до складу національно-культурних товариств, співпрацювали й налагоджували міжнародний діалог. Основою для співпраці виступало розуміння соціальної несправедливості й пригноблення, нехтування національними правами в Російській імперії. Взаємоповага і визнання спільної мети стали тими базовими інтегруючими чинниками, на яких ґрунтувалась взаємодія польських та українських жінок.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ: Критика, 1998. – 410 с.
2. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX– першої половини XX ст.: етносоціальний аспект: дис. докт. іст. наук / Б. В. Гудь. – Львів, 2008. – 445 с.
3. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис. ... канд. іст. наук / О. М. Білобровець. – Київ, 2006. – 230 с.
4. Польська культура в житті України. Історія. Сучасність. – К., 2002. – 264 с.
5. Шахрай Т. О. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900–1914 рр.) / Т. О. Шахрай // *Ucrainika Polonica*. – Київ, Житомир, 2004. – Т. I. – С. 96–111.
6. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
7. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса: Астро Принт, 1998. – 408 с.
8. Снытко Т. Г. Русское народничество и польское общественное движение (1865–1881) / Т. Г. Снытко. – М.: Наука, 1969. – 476 с.
9. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Г. Щербак. – К.: б.в., 1997. – 91 с.
10. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji: 1863–1914 / Z. Łukawski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 229 s.
11. Гейфман А. Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
12. Николаенко О. О. Революційна діяльність польських жінок в Наддніпрянщині в 1870–1914 рр. / О. Николаенко // *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. – К., 2014. – Вип. 81. – С. 22–26.
13. «Kraj». – Sankt Petersburg, 1882–1913.
14. Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 38.
15. Державний архів Житомирської області, ф. 329, оп. 1, спр. 14.
16. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці, 2006. – 499 с.
17. Orzel J. Sytuacja społeczno-polityczna kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku / J. Orzel // *Kobieta w polityce* / Red. Marszałek-Kawy. – Toruń, 2009. – S. 214–229.

Ольга Николаенко

СОТРУДНИЧЕСТВО ПОЛЬСКИХ И УКРАИНСКИХ ЖЕНЩИНЫ НАДДНИПРЯНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Во второй половине XIX – начале XX вв. польские и украинские женщины Наддніпрянської України взаимодействовали в различных организациях, среди которых революционные кружки, общества взаимопомощи, культурно-просветительские организации и благотворительные

объединения. Основой сотрудничества стало осознание социальной несправедливости, национальная политика царизма, направленная на притеснения в сфере культуры и образования национальных групп, стремление защитить профессиональные интересы женщин. Совместные общественные акции и инициативы городской интеллигенции стали примером женской толерантности и солидарности.

Ключевые слова: польские женщины, украинские женщины, Наддніпрянська Україна, общественное движение, женское движение.

Olga Nikolaienko

THE COOPERATION OF THE POLISH AND UKRAINIAN WOMEN IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

In the second half of XIX-beginning of XX centuries Polish and Ukrainian women in Ukrainian provinces of the Russian Empire interacted in various organizations, among them the revolutionary circles, societies, cultural and educational organizations and charitable associations. The basis for cooperation was the awareness of social injustice, national policies aimed at the government oppression in the sphere of culture and education of ethnic groups, the desire to protect the professional interests of women. Joint public actions and initiatives of urban intellectuals have become an example of women's tolerance and solidarity.

Key words: Polish women, Ukrainian women, in Ukrainian provinces of the Russian Empire, social movement, the women's movement.

УДК 94(438)

Катерина Мальшина

ДІНКО ПУЦ ТА ЙОГО ЧАС: СЛОВЕНСЬКА ПОЛІТИКА ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ ЮГОСЛАВІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУПАНА І БАНА (1918–1935 РР.)

Висвітлюються основні етапи політичної біографії словенського юриста та політика Домініка Пуца (1879–1945 рр.), ранній період життя, біженство, участь у політичному житті Словенії. У 1921–1935 рр. Д. Пуц посідав високі посади у місті Любляна та Королівстві СХС/Югославія, був захисником словенської національної ідеї, значно вплинув на покращення міських умов життя в Любляні та її прикрашення, у чому співпрацював з найвідомішим словенським архітектором Й. Плечником.

Ключові слова: Словенія, Дінко Пуц, бан, жупан, герент.

Шлях словенців до власної національної державності почався в співтоваристві з хорватами та сербами наприкінці Першої світової війни, у складі Держави СХС (29 жовтня – 1 грудня 1918 р.). У рамках Держави СХС словенці здобули повну автономію у особі Національного уряду в Любляні, який займався практично усіма внутрішніми проблемами, залишивши центральним органам влади тільки зовнішнє представництво. Після з'єднання у Королівстві СХС словенці не змогли утримати здобутків національно-політичного звільнення та власної національної державності, досягнутих упродовж перебування у Державі СХС. У Першій Югославії (Королівство СХС/Югославія), словенці опинилися в умовах, які гальмували подальший словенський національний розвиток.

Словенські національно-політичні прагнення у Першій Югославії мали на меті збереження залишків здобутої колись автономії та у цьому досягли деяких успіхів. Але через рішення Паризької мирної конференції поза кордонами Словенії залишилося 40 % словенців та словенських земель. Крім того, Перша Югославія, в конституційному контексті, здійснила національний унітаризм та державний централізм. Словенців та інші народи Югославії це засуджувало на національно-політичне потоплення в штучно проголошеному югославському народі, який мав представляти собою логічний національний образ унітарно-централістської Югославії. Національний уряд (до 20 січня 1919 р.), Провінційний уряд (до 12 липня 1921 р.), Люблянське та Маріборське обласне самоуправління (1925–1929 рр.), банська рада Дравської бановини – кожний орган самоуправління намагався чинити опір такій національній долі і боротися за свою національну державність. В цій перевірці більшість словенців на початку 20-х рр. обрала націоналістичну позицію.

Дінко (Домінік) Пуц (1879–1945 рр.), відомий словенський юрист і політик, прожив плідне життя, багате на політичні події та доленосні випробування, йому довелося пережити усі

визначальні періоди міжвоєнної словенської історії. Щоденна боротьба, особливо за часів національної уніфікації, призводила до розчарувань, на всю його роботу та зусилля політики та преса виливали багато бруду, але Д. Пуц залишився для словенців дійсним демократом, господарем, сумлінним захисником національної ідеї.

Червоною ниткою через все його життя пройшла доля приморських словенців, які потрапили під італійську окупацію у 1918 р. та були відрізані (за Рапалльською угодою) від своєї батьківщини, а потім терпіли від фашистського режиму, що й досі залишається травмою в словенській історичній пам'яті вже майже сто років. Приморський біженець Д. Пуц все своє життя намагався допомагати своїм співвітчизникам-біженцям та працювати на благо своєї батьківщини хоча б там, де доля надавала йому таку можливість.

У цілому треба зауважити, що в історіографії теми, пов'язані з діяльністю представників буржуазних партій, не були популярними за часів Другої Югославії. Тоді головними проблемами вивчення історії міжвоєнного періоду був робітничий та комуністичний рух, та якщо висвітлювалися відносини КПЮ з іншими партіями з того чи іншого питання, деяка увага приділялася також і супротивникам комуністів та їхнім позиціям стосовно окресленого питання. Прикладом цього є роботи знаних словенських науковців Я. Плетерського та Я. Прунка, які у 1960–1970-ті рр. вивчали проблеми словенського державотворення у контексті боротьби соціал-демократів за розширення своєї соціальної бази. У свою чергу, боснійський фахівець М. Зечевич, відомий спеціаліст з історії Югославії ХХ ст., частково висвітлив участь словенських буржуазних політиків у політичному житті Першої Югославії. На початку 1990-х рр. Я. Прунк, а потім нове покоління істориків — М. Стіпловшек [20], Ю.Перовшек започаткували новий підхід до вивчення роль некомуністичних партій у словенському політичному житті, яка до того відкидалася та замовчувалася. Але час політичних біографій тодішніх відомих та популярних діячів прийшов тільки у 2000-і рр. [4] і навіть зараз ще не написано повної політичної біографії 92-го жупана (мера) Любляни та 2-го бана Дравської бановини Д. Пуца.

Джерелами для вивчення його внеску у соціально-політичне життя Словенії слугують державні документи [6; 9; 21], його численні виступи та промови [13], статті у ЗМІ [18], а також спогади сучасників та учасників подій [1; 2; 17].

Метою є прослідкувати значущі віхи біографії Д. Пуца, розглянути головні напрямки його політичної та культурної діяльності, які значно вплинули на розвиток громадського та політичного життя Словенії, у контексті зовнішньополітичних та внутрішньополітичних змін у Першій Югославії.

Д. Пуц народився в Любляні 6 серпня 1879 р., вивчав право в Граці та Відні. Там він став затятим прихильником «національного і політичного з'єднання» [1, с. 415] Після закінчення гімназії в Любляні (1898 р.) вивчав право в Граці та Відні (отримав звання доктора філософії на юридичному факультеті 15 липня 1904 р.), до листопада 1903 р. пішов на роботу до адвокатської контори доктора Драготіна Трео у м. Гориця, і відразу ж почав приймати участь у політичному житті. 21 серпня 1904 р. він очолив великий народний мітинг у м. Гориця, на якому були висунуті вимоги відкрити словенські народні та міські школи в Гориці і словенський університет в Любляні. У січні 1905 р. він разом з Карлом Подгорніком, Іво Шорлі та іншими заснували товариство «Національна Просвіта» в якості національно-культурного центру у Гориці. Як секретар товариства, Д. Пуц заснував публічну бібліотеку і увів постійні театральні виступи у торговому домі у м. Гориця. У червні 1906 р. його призначили одним з керівників торгово-промислової палати, а у січні 1907 р. – до виконавчого комітету відновленої Національної прогресивної партії в Гориці [4, с. 215]. У тому ж році він став заступником голови «Національної Просвіти». Співочі, освітні товариства та місцеві організації «Сокола», які утворювалися у Гориці, він об'єднав у 1907 р. у Спільку національних (з 1910 р. – культурних) товариств в Гориці та здійснював керівництво ними до 1914 р. Також Д. Пуц брав участь у створенні науково-академічного товариства «Адрія» та був одним з найбільш активних його викладачів.

У листопаді 1910 р. Д. Пуц здав адвокатський іспит у м. Трієсті та відкрив свою контору адвокатську в Гориці. Він відігравав значну роль у місцевій організації Національної прогресивної партії та займався організацією численних зборів та мітингів в усій провінції під егідою Словенського політичного товариства. На зборах протесту гориційських словенців 18 березня 1912 р. він привернув широку увагу своєю доповіддю про новий муніципальний статут міста Гориця.

З початком Першої світової війни, на початку серпня 1914 р., Д. Пуц був першим серед словенців заарештований за звинуваченням у сербофільстві і поміщений у в'язницю у замку в м. Гориця, але на початку війни з Італією в червні 1915 р. його випустили, позаяк резервного офіцера негайно відправили на Сочанський фронт. Після розпаду Австро-Угорської імперії, Д. Пуц повернувся з військової служби. Тодішня доба національного пробудження показала йому шлях у життя. Він поїхав працювати до провінції Гориція і відразу активно втрутився у політичне та культурне життя Словенії. Д. Пуца призначили до Гориційської Національної ради на посаду

військового референта, а потім – голови апробаційної комісії з набору в армію офіцерів колишньої австро-угорської армії.

Робота серед населення Горіції на початку ХХ ст. принесла значний успіх не тільки у приборканні італійського культурного проникнення, словенська національна пропаганда поставила італійську політику в умови тяжкої екзистенційної боротьби. Адвокат і політик Д. Пуц жив постійно у тісному контакті зі своїм народом, був знайомий з потребами людей [3, с.1].

Згідно із указом короля від 24 лютого 1919 р. у Белграді створено тимчасове Національне представництво, метою якого була організація Уставотворчої скупщини, а також підготовка проекту конституції нової держави, воно мало почати свою роботу 1 березня 1919 р. Д. Пуца обрали в м. Брдо депутатом до представництва від приморських словенців, де він ревно проводив ідею словенського державно-політичного об'єднання.

На початку 1920-х рр. словенський народ пережив національну катастрофу — розділення словенських земель між чотирма державами – Італією, Австрією, Угорщиною та Королівством СХС. Таким чином, що у Королівстві залишилося тільки 60 % етнічних словенців, останні 40 % були розкидані по трьох державах. Примор'є та Горіція залишилися у складі Італії, згодом туди прийшли фашистські організації, які розпочали репресії проти словенських культурно-політичних діячів та просто національно свідомих осіб. Це значно вплинуло на подальшу долю Д. Пуца, який став біженцем серед багатьох своїх співвітчизників, які переселилися з Примор'я в інші райони Словенії, залишивши свої будинки і землі. У 1920 р., через нестерпні умови італійської окупації у Горіції, Д. Пуц перевіз свою адвокатську контору в Люблян у і присвятив усі свої зусилля долі окупованого та потім анексованого Примор'я. «Він повернувся в Люблян як зріла людина, та, знов засукавши рукава, після карколомної поразки, на руїнах моральної спадщини Першої світової війни, допомагав відбудовувати та знов будувати вільну батьківщину» [3, с.1].

У цей час, коли у Парижі, а потім у Рапалло обговорювалося остаточне розмежування між Італією та Королівством СХС, він видав багато пропагандистських брошур з роз'ясненнями про словенське Примор'є (м. Трієст, провінція Горіція) англійською, французькою та німецькою мовами [12; 15] Однією з таких брошур була «Наша Ельзас-Лотарінгія» [16], у якій автори Д. Пуц і С. Фомазарич намагалися довести необхідність вирішення приморського питання на користь словенців, порівнюючи Юлійську Крайну з Ельзасом та Лотарінгією, яку нещодавно повернули Франції [5, с.265]. Брошуру опублікувало управління з окупованої території – організація, створена після Першої світової війни та італійської окупації словенського узбережжя з метою захисту словенців, які після війни опинилися під окупацією Італії. Ця політична організація виникла як правонаступниця Національної ради Примор'я. Її члени працювали як експерти для словенської делегації на Паризькій конференції, збирали матеріали про діяльність італійців на окупованій території, випускали брошури і книги для конференції в Парижі, передавали туди заяви і протести проти окупації і пропагували за визволення окупованої території.

Для продовження політичної кар'єри треба було приєднатися до якогось з словенського політичного табору, і у 1921 р. Д. Пуц вступив до лав Югославської демократичної партії (далі – ЮДП). 26 квітня 1921 р. Д. Пуц обраний у Люблянську муніципальну раду за списком ЮДП. Коли раду 10 червня 1924 р. розформовано, Д. Пуц за рекомендацією герента (керівника справами муніципалітету, або виконавчого керівника – примітка автора) Вільєма Крейчі, який перейшов на іншу роботу, 10 листопада 1924 р. був призначений у герентську раду та посідав місце її голови – герента до 7 жовтня 1926 р. У 1924–1927 рр. у державі не було офіційно призначених жупанів (мерів), тому функції жупана у Любляні виконували деколи урядовий комісар В. Крейчі, деколи герентська рада на чолі з Д. Пуцем.

Напочатку 1924 р., ще за часів жупана Л. Періча, муніципальна рада вирішила збільшити люблянську міську електростанцію. Різні експерти почали дебати з найдешевшої електрифікації, критикуючи всі пристрої та проекти. Жоден варіант не міг знайти захисників [18, с.132]. Нова герентська рада під головуванням Д. Пуца взяла це на себе. За порадою зборів вітчизняних і зарубіжних фахівців вирішено поставити дороги, але надійні дизельні двигуни, які могли задовольнити великі міські потреби в електроенергії. У лютому 1925 р. замовлено обладнання, до листопада того ж року будівля електростанції була побудована, машини поставлені та введені в експлуатацію [18, с.133].

Як герент, Д. Пуц також був активним у соціальній сфері, сприяв роботі з догляду та управління міськими установами для інвалідів та допомоги безробітним. Під його керівництвом засновано і організовано першу в Словенії професійну службу пожежогасіння: до цього часу, ще з часів середньовічної Австрії, пожежниками були усі чоловіки кожного населеного пункту, яких спеціально навчали працювати з протипожежним обладнанням, але не тримали на постійній роботі, вони отримували платню тільки після кожного гасіння пожежі. Розширили систему водопостачання міста, обладнали пляж уздовж Люблянці і побудували перші міських житлові

п'ятиповерхові будинки у південних районах Любляни Пруле і Бежиград. Муніципалітет також намагався викупити міську електричну залізничну дорогу і націоналізувати жіночий ліцей.

На нових виборах 2 жовтня 1927 р. Д. Пуц знов пройшов у Люблянську муніципальну раду за списком ЮДП. Міська рада 29 листопада 1927 р. на внутрішніх виборах обрала його 92-м жупаном Любляни (з голосами: 23 за, 21 проти – примітка автора). Король затвердив цей вибір ради 28 грудня 1927 р., і 15 січня 1928 р. Д. Пуц приступив до виконання своїх обов'язків.

Міську раду, як і всі виборні органи самоуправління в усій державі, знову розпустили після введення диктатури і 14 лютого 1929 р. Д. Пуц був призначений жупаном Любляни за наказом короля. З того часу він здійснював свої обов'язки (за винятком виборів) до 8 березня 1935 р., коли він був призначений баном провінції Драва.

За досить довгий період герентства та жупанства Д. Пуц значно вплинув на покращення міських умов життя в Любляні. У сфері забезпечення міського харчопостачання та гігієни у 1926 р. Д. Пуц збільшив міську бойню та додав до неї великий модерновий холодильник (відкритий 12 травня 1927 р.), і за усіма критеріями люблянська бійня посіла перше місце в країні. Вже на посаді жупана у 1928 р. Д. Пуц ще покращив міське водопостачання, посилив його шляхом будівництва 4-ї насосної станції, розширення мережі водопостачання на міські передмістя, провів каналізацію по лівому березі Любляниці, у західних міських районах, а у 1930 р. в черговий раз збільшив бойню.

У сфері транспорту Д. Пуц опікувався облаштуванням пішохідних та дорожніх шляхів. За часів Першої Югославії кожен муніципалітет мав право збирати свої власні податки. Одним з них був податок на бруківку – «калдрміна», він залишився у Сербії з часів турецького панування. У Словенії цього податку не збирали до 1922 р., коли Генеральна дирекція митниці в 1922 р. видала «Положення про збори калдрміни» [9], згідно з яким в усьому королівстві мала збиратися калдрміна відповідно до колишнього закону Сербії про загальний митний податковий тариф від 31 грудня 1911 р. Калдрміну збирали також з імпортих товарів на користь тих районів, де розміщалися митниці, які проводили митні збори. Муніципалітети мали право збирати калдрміну та витратити її на підтримку доріг, вулиць та тротуарів, які ведуть до митниць, на кам'яне оздоблення узбережжя у портах, де працюють митниці, та парканів навколо митниць. Але «Закон про калдрміну» у Скупщині так і не прийняли. Тому господарські заклади прагнули певним чином тлумачити друковану версію положення і пристосовуватися до мінливих умов. При прийнятті закону про державний бюджет на 1928/1929 рр. фінансова адміністрація зрозуміла свої помилки і, ґрунтуючись на статті 127, опублікувала нове положення про калдрміну, яке вступило в силу 16 травня 1928 р. За цим положенням, муніципалітети мали можливість створювати калдрмінський фонд [9].

За допомогою використання коштів цього фонду заклали бруківкою тротуари та площі всі основних ринків і вулиць Любляни (для порівняння: у 1924 р. проклали 16 тис. м², у 1934 р. – 150 тис. м²) [1, с.415], а також поширили мережу вуличного освітлення, особливо у передмістях.

Його найбільш гідною роботою, яка на три чверті століття вперед просунула міський транспорт, було прокладення нових трамвайних ліній у передмістя, які розрослися на захід та північ (відкриті влітку 1931 р.), а у самому місті збудовано та облаштовано кругову трасу від вокзалу, відкриту 13 лютого 1934 р.

У 1928 р. державна влада дійшла рішення збудувати перший цивільний аеропорт в Словенії, а міська рада переконала зробити це саме біля Любляни [8, с.133], на військовому полігоні. Військові експерти відразу провели заміри ділянки, але в Белграді міністр фінансів, після багатьох запитів з Любляни, тільки березня 1933 р. надав фінансування для відкупу поля та будівництва. Керувало роботами командування повітряним флотом. За травень-серпень 1933 р. побудували ангар для цивільного аероклубу і військових літаків. Також передбачалося будівництво під'їзної дороги від головної автостради, але до відкриття аеропорту 20 серпня 1933 р. цього не побудували, як і головний будинок аеропорту з залом очікування і рестораном, хоча регулярне авіасполучення між Любляною і Загребом почало працювати наступного дня після відкриття. Усі ці роботи, а також розширення ангарів та електрифікацію аеропорту проводили пізніше.

Люблянчани дуже пишалися новим аеропортом. Кожен літак викликав нескінченну цікавість, так що аеропорт був завжди переповнений відвідувачами. Любляна зблизилася з європейськими містами, швидко розвивалася спортивна діяльність [19]. Люблянський аероклуб об'єднував пілотів і авіаконструкторів, деякі з них були широко відомі у Європі. Антон Кухель розробив і побудував свій власний літак, в якому він літав над Любляною. Рапе, також добре відомий пілот, полетів через перевал Камник (1500 метрів) в Камницьких Альпах, подвиг, який з точки зору тодішніх моделей літаків і ненадійних двигунів вимагав значних навичок пілотування [2, с.55].

У соціальній сфері Д. Пуц опікувався наданням житла робітникам, для чого навколо центру міста побудовано невеликі житлові будинки з маломірними квартирами, а у передмістях великі житлові будинки блочного типу (Червоний будинок у тодішньому передмісті Поляни). Крім того,

Д. Пуц розробив програму надання будівельним кооперативам дешевих кредитів. У 1932 р., згідно із рішенням міської ради побудовано робітничий будинок, а також добудовано ще один поверх у притулку для інвалідів.

У 1931 р. він сприяв тому, щоби муніципалітет Любляни купив будівельний майданчик колишнього княжого особняка на вул. Господській, де пізніше побудовано університетську бібліотеку [1, с.415]. У середині 1934 р. Д. Пуц почав будувати нову міську початкову школу у північному передмісті (закінчену в 1936 р.), найбільшу у Любляні.

Багато Д. Пуц зробив для художнього оформлення та архітектурного прикрашення Любляни. Він проводив широкі кампанії, які вимагали значних фінансових витрат. Люблянчани визнають заслугу Д. Пуца в тому, що він залучив до художньо-архітектурного прикрашення центру та околиць Любляни професора архітектури Й. Плечника, якому надав повну свободу в облаштуванні вулиць, площ та русла річки Любляниці, а також дозволив виконувати проекти з монументального будівництва.

За планами Й. Плечника, за часів жупанства Д. Пуца, багато кварталів Любляни здобули абсолютно новий естетичний зовнішній вигляд. Це включало зразкове кам'яне оздоблення берегів річки Градашиця, яка поєднує південні квартали Трново та Краково, ремонт фасадів вулиць Вегової, Емонської та Зоїсової, Шент-Якобської площі, Масарикового проспекту перед головним залізничним вокзалом, переоблаштування та розширення алеї у парку Тіволі, променадів та різних бокових пішохідних доріжок по схилах Замкового пагорбу. Також проведено реставрацію римського валу у центральному кварталі Мірьє, що стало тільки початком відкриття римської передісторії Любляни — римського поселення Емона, початком історико-архітектурного проекту, який здобув своє подальше життя вже у часи словенської незалежності, після 1991 р., та продовжується ще сьогодні.

13 жовтня 1929 р. Д. Пуц з короткою промовою відкрив 14-метровий Іллірійський стовп на Наполеоновій площі. Витрати на спорудження пам'ятника багато в чому покриті муніципалітетом Любляни. У 1930 р. за планами Й. Плечника започатковано будівництво унікального монументального моста – «Тримістя», між вулицею Стрітарьєвою та Марініним ринком, який прикрасив собою центр Любляни. Ця подія відкрила цілу добу будівельних робіт з облаштування мостами весь простір вздовж річки Любляниці. У 1932 р. відновили давній дерев'яний Шуштарський міст (міст Чоботарів – примітка автора), річка Градашиця була прикрашена у вигляді трьох кам'яних мостів, найкрасивіший з яких перетнув річку навпроти Трновської церкви – на ньому, подібно до празького Карлового моста, скульптор Н. Пірнат поставив статую Св. Янеза — Іоанна Предтечі. Зі смаком були відремонтовані у 1931 р. ратуша (з графіті на стінах), фонтан Нептуна при вході в ратушу, а у 1933 р. також частина вулиць XV–XVI ст. у старій Любляні, пам'ятник Св. Янезу Непомуку та церква Св. Флоріана. Також були ретельно облаштовані стіни Люблянського замку, замкові бастіони, що вже розпадалися, та обривчасті схили скелі були укріплені та оздоблені каменем. У 1933 р. Любляна отримала свій власний величний одинадцятиповерховий хмарочос, який на той час був найвищою будівлею на всіх Балканах.

«Невтомна, працююча ініціативна діяльність, живий імпульс, глибоке розуміння потреб простої людини, толерантність було вираженням особистого характеру зрілої людини», яким був Д. Пуц. Глибоке соціальне чуття, пошук зразків для слідування у політичній боротьбі і визнання заслуг своїх колег пов'язувало його з міським керівництвом та усім люблянським населенням, що із вдячністю цінили та шанували свого жупана [3, с.1].

Однак фінансові витрати цієї широкої містобудівної активності, яка дійсно не тільки прикрасила місто, але й суттєво модернізувала міське життя, призвели до фінансових боргів, які обтяжували бюджет люблянського муніципалітету впродовж багатьох років. Один з наступних жупанів Любляни Ю. Адлешич використовував цю ситуацію у грі проти всієї команди міської ради на чолі з Д. Пуцем, викликавши його з колегами до суду. Усього позовів було більше 700. Як свідчить тодішній член міської ради В. Равніхар, «прокуратура була вражена, але повинна була виконувати свій обов'язок. Переважну більшість цих скарг очікував повний провал» [17, с.241].

Варто зауважити, що після введення королівської диктатури у січні 1929 р., 3 жовтня 1929 р. започатковано державу Югославію та новий адміністративно-територіальний устрій. У новій югославській державі введено дев'ять нових адміністративно-територіальних одиниць — бановин (дослівно намісництв – примітка автора), вони іменувалися за найбільшими річками в тих регіонах. Бановини були сформовані за суто політичними, а не традиційно-історичними критеріями. Словенські землі, за деякими малими виключеннями, увійшли в Дравську бановину зі столицею в Любляні.

Незважаючи на свої статутні повноваження, гарантовані у сфері загального управління, бановини безпосередньо підпорядковувалися центральним органам державної влади. Бан, або намісник короля, мав найвищу загальну політичну та адміністративну владу, був «представник королівської влади в бановині». Бана призначав сам король, таким чином призначалися також всі керівники департаментів банської адміністрації. Членів банської ради, консультативного органу при

бани, за пропозицією бана призначав та заміщав міністр внутрішніх справ [21, с. 399]. Самостійний національний розвиток, який ще мав деякий потенціал у рамках Відовданської конституції Першої Югославії, у першій половині 1930-х рр., в умовах диктатури, було практично унеможливлено. Боротьба за вирішення національного питання відійшла на рівень захисту культури та початкової загальної освіти, а політичні дебати здебільшого йшли у пресі та були завуальовані.

Після вбивства короля Олександра у Югославії відразу змінився уряд і пройшла хвиля нових призначень на важливі державні посади. Одна з найвищих посад у Югославії, посада бана, не була винятком. На місце Д. Марушича, відомого словенського політика та члена правлячої Югославської національної партії, 8 лютого 1935 р. на посаду бана Дравської бановини був призначений демократ Д. Пуц [17, с. 233].

Люблянчани висловлювали занепокоєння, коли Д. Пуц перейшов на посаду бана. Його вважали «сумлінною людиною з таким рідкісним чуттям відповідальності, що деколи зустрічається в нашому житті і відрізняє всіх чоловіків, що мають тверді принципи та рівний шлях перед собою». Високе призначення — це заслужене визнання роботи. Люблянська міська рада 28 лютого 1935 р. одностайно обрала бана Д. Пуца почесним громадянином Любляни [3, с.1]. «У найтяжку добу економічної бідності, великих соціальних хвороб, в час підризу підвалин економічного та соціального порядку» бановина Драва отримала визнаного, досвідченого лідера, який почав збирати навколо себе людей «з упевненістю, що Словенія знов почне дихати і йти шляхом до кращого майбутнього!» [3, с.1]. Головною функцією бана було збирати на початку року банську раду, яка формувала та пропонувала бюджет бановини і контролювати виконання наповнення цього бюджету та витрати. Сесія банської ради проходила 4–14 лютого 1935 р. [20, с.72].

Головними соціально-економічними проблемами Дравської бановини у 1935 р. було функціонування благодійного фонду для малозабезпечених, зниження вартості проїзду для плотогонів і виробників хмелю та селянських виробників взагалі, здійснення державного закону про полювання, який найбільшою мірою стосувався саме словенців [6, с.62].

Влітку 1935 р. політичний курс у Белграді знову змінився. Через результати парламентських виборів уряд Б. Євтича усунено від влади 20 червня, його наступником став М. Стоядінович, а Міністерство внутрішніх справ було доручено А. Корошцю, лідеру клерикальної Словенської Народної партії (далі – СНП), яка перебувала у опозиції до ліберального табору. Ці призначення фундаментально змінили політичну ситуацію, яка видимо виразилася у створенні нової політичної організації «Югославський радикальний союз», що складався зі взаємних опонентів – Югославської радикальної партії (здебільшого сербської), СНП і боснійських мусульман, – які наразі постали політичними союзниками. Щоб виправдати участь А. Корошця у кабінеті, липня 1935 р. він був призначений сенатором, а 1 вересня за його наполяганням в уряд увійшов ще один член СНП М. Крек. Як прем'єр-міністр, М. Стоядінович деякий час намагався зберегти Д. Пуца на посаді бана Дравської бановини, але повинен був припинити це через категоричну вимогу свого принципового опонента і вже політичного союзника А. Корошця. 10 вересня 1935 р. баном Дравської бановини призначили М. Натлачена, члена СНП [17, с.239].

Після відставки Д. Пуц розчарувався та відійшов від політичного життя і присвятив себе адвокатській та літературно-видавничій діяльності. Ще у молодому віці Д. Пуц пробував себе в літературі, коли в альманаху люблянських випускників «На прощання» опублікував свої саркастичні «Силуети» – записки на злобу дня, замітки з люблянського міщанського життя, написані під впливом Франа Говекара, засновника натуралізму в словенській літературі [14, с.45–119]. Критики сприйняли цю збірку прихильно, особливо відмітивши новелу Д. Пуца «Він має легкий стиль, добрий слог, реалістичний сюжет» [7, с.606–607].

У другій половині 1930-х рр. Д. Пуц почав відходити від Югославської демократичної партії (далі – ЮДП). Відхід став очевидним 21 лютого 1937 р., коли вийшов перший номер щотижневика «Словенське слово» («Slovenska Beseda»). Д. Пуц створив та фінансував цей журнал для того, щоб зібрати навколо його передових словенців, які, подібно йому, засудили політику ЮДП. Журнал викривав помилки обох легальних політичних таборів в Словенії — клерикального та ліберального, а також друкував численні статті, що захищали колишнього жупана проти пізніших атак. До журналу «Словенське слово» у лютому 1939 р. приєдналося товариство з тим же ім'ям, засноване як неполітична організація, що, на думку Д. Пуца, мало стати зародком нової політичної партії під його керівництвом. Але це товариство не виправдало його надії через початок Другої світової війни. Під час німецької окупації Д. Пуц почав пропаганду ідей визвольного фронту серед своїх однодумців і знайомих, і в січні 1944 р. їх вже нараховувалося близько 200. Але 12 вересня 1944 р. його заарештували і відправили у німецький концентраційний табір Дахау, під Мюнхеном, де 23 лютого 1945 р., за три місяці до звільнення, він помер від висипного тифу.

Отже, розуміння проблем та перепон словенського національного розвитку, патріотизм, порядність у фінансово-економічних питаннях, бажання покращити життя словенців незалежно від

соціальної приналежності – риси дійсного демократа та соціаліста, борця за національне самовизначення, яким був Д. Пуц.

Список використаних джерел

1. Andrejka R. Puc, Dinko (1879–1945) / R. Andrejka // Slovenski biografski leksikon. – Zv. 8. – Ljubljana, SAZU, 1952.
2. Bevc L. Liberal Forces in Twentieth Century Yugoslavia: Memoirs / L. Bevc. – New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien, 2007.
3. Dr. Dinko Puc – ban Dravske banovine // Kronika slovenskih mest. – 1935. – Št. 1. – Str. 1.
4. Fras M. Mariborski župan dr. Alojzij Juvan in njegov čas / M. Fras. – Maribor: Društvo Gledališče Kolenc, 2013.
5. Klabian B. Puzzling (out) citizenship and nationality / B. Klabian // Beyond the Balkans: Towards an Inclusive History of Southeastern Europe. – Münster: LIT Verlag, 2014.
6. Kološa V. Banski svet Dravske banovine: 1931–1941 / V. Kološa. – Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1980.
7. Lampe E. Na razstanku; Gorica 1898 / E. Lampe // Dom in svet. – 1898. – Št. 19. – Str. 606–607.
8. Nova uredba o kaldrmini // Slovenski narod. – 1928. – Letn. 61. – Št. 114, 18. maj.
9. Perovšek J. Puc, Dinko / J. Perovšek // Enciklopedija Slovenije. – Str. 12.
10. Prelovšek D. NUK. Narodna in univerzitetna knjižnica / D. Prelovšek. – V Ljubljani: Založba ZRC, 2010.
11. Puc D. La province de Gorice, une terre yougoslave / D. Puc. – [S.l.: s.n., 1919?].
12. Puc D. Ljubljana: Dva župana o sodobni Ljubljani / D. Puc // Ilustracija. – 1931. – Št. 6. – Str. 183.
13. Puc D. Silhuete / D. Puc // Na razstanku. – Gorica: A. Gabršček, 1898. – Str. 45–119.
14. Puc D. Za naše meje: primorski Slovenci ostanejo zvesti Jugoslaviji!: govor v adresni debati Narodnega predstavništva v Beogradu dne 23. marca 1919 / D. Puc. – Ljubljana: [s. n.], 1919.
15. Puc D., Fornazarič S. Naša Alzacija-Lorena / D. Puc, S. Fornazarič. – Ljubljana: Delniška tisk., 1920.
16. Ravnihar V. Mojega življenja pot: spomini / V. Ravnihar. – Ljubljana: FF, 1997.
17. Sonc S. Zgodovina in razvoj povečanja mestne elektrarne ljubljanske / S. Sonc // Kronika slovenskih mest. – 1934. – Št. 2. – Str. 132–134.
18. Staro Ljubljansko Letališče. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/staroljubljanskoletalisce/>
19. Stiplovšek M. Prizadevanja R. Golouha in A. Prepeluha za udejanjenje banovinske samo uprave / M. Stiplovšek // Prispjevki za novejšo zgodovino. – 2010. – Št. 1. – Str. 57–75.
20. Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja // Uradni list Dravske banovine. – 1929. – Št. 100, 9.10. – Str. 399.

Екатерина Мальшина

ДИНКО ПУЦ И ЕГО ВРЕМЯ: СЛОВЕНСКАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРВОЙ ЮГОСЛАВИИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖУПАНА И БАНА (1918–1935 ГГ.)

Освещаются основные этапы политической биографии словенского юриста и политика Доминика Пуца (1879–1945 гг.), ранний период жизни, беженство, участие в политической жизни Словении. В 1921–1935 гг. Д. Пуц занимал высокие должности в Первой Югославии, стоял на позициях словенского национализма, значительно повлиял на благоустройство города, в чем сотрудничал с самым известным словенским архитектором Й. Плечником.

Ключевые слова: Словения, Динко Пуц, бан, жупан, герент.

Kateryna Malshina

DINKO PUTZ AND HIS TIME: SLOVENIAN POLICY IN THE FIRST YUGOSLAVIA IN THE LIGHT OF THE ACTIVITIES OF ZUPAN AND BAN (1918–1935)

The main stages of the political biography of the Slovenian lawyer and politician Dominic Putz (1879–1945), an early period of life, refugees, his participation in the political life of Slovenia are highlighted. In 1921–1935 D. Putz held senior positions in the First Yugoslavia, was the provider of the Slovenian national idea, has significantly influenced the improvement of urban living conditions in Ljubljana and its decoration, in what has collaborated with the most famous Slovenian architect J. Plečnik.

Key words: Slovenia, Dinko Putz, Ban, Zupan, Gerent.

УДК 94(477)

Владлен Марасв

АВІАЦІЯ «СОЮЗУ ГЕТЬМАНЦІВ-ДЕРЖАВНИКІВ» У США І КАНАДІ (1930-І РР.)

У статті розкриваються аспекти придбання та практичного застосування літаків у Сполучених Штатах Америки і Канаді «Союзом гетьманців-державників» – провідною політичною організацією українського гетьманського (монархічного) руху. Приділено увагу організації авіаційних шкіл для українських емігрантів за океаном. Стаття написана на основі документів української еміграції і преси, що видавалася у США і Канаді напередодні Другої світової війни, а також мемуарної літератури.

Ключові слова: авіація, «Союз гетьманців-державників», США, Канада, літак «Україна».

Маловідомою сторінкою в історії української еміграції та гетьманського руху окрема є використання Союзом гетьманців-державників у Сполучених Штатах Америки і Канаді авіації. В історичній літературі ця тема знайшла недостатнє відображення. Зазвичай, вона розглядалася у контексті іншої проблематики – наприклад, перебігу заокеанського візиту гетьманича Данила Скоропадського у 1937–1938 рр. [1] Одним із перших вже у повоєнний час їй приділив увагу активний діяч українського авіаційного скаутського руху в США Я. Лучкань [2]. У 2016 р. автор цієї статті опублікував розвідку на цю тему на сторінках авіаційного журналу України «Авиация и Время» [3].

Завданням статті є дослідження появи та застосування літаків «Союзом гетьманців-державників» (далі – СГД) напередодні Другої світової війни.

Станом на 1930-і рр. СГД був основною політичною організацією українського гетьманського руху, що прагнув до здобуття Україною незалежності у формі конституційної трудової монархії (гетьманату) на чолі з династією Скоропадських. Понад 60 відділень СГД, які налічували близько 2 тис. членів, виникли у США і Канаді [4, с. 250]. Керівництво СГД звернуло увагу на авіацію, яку збиралися використовувати у інформаційно-пропагандистських цілях, для занять авіаспортом і для підготовки авіаційних спеціалістів у сподіванні на відновлення збройної боротьби за незалежність України [5, с. 18]. «Референтом авіації» призначили полковника Олександра Шаповала.

Для закупівлі літаків СГД організував збір добровільних пожертвувань на «український авіаційний фонд». Майже через півстоліття журнал українського пластового юнацтва «Юнак» (Торонто) дав дуже високу оцінку цій ініціативі: «Можемо лише подивляти наших українських емігрантів в тих роках, що вони мали стільки патріотизму та щедрости. Як знаємо, їхні заробітки були назагал далеко менші, ніж українських «переселенців» після другої світової війни» [6, с. 18].

Першим аеропланом, який СГД придбав в Америці, став біплан The Travel Air 3000 з бортовим номером NC8718. Він був пофарбований у жовто-синій колір з тризубом на борту і власне ім'я «Україна» («Ukraine») [7, с. 316; 8, с. 8]. 19 серпня 1934 р. у Детройті (штат Мічиган), за присутності 10 тис. глядачів відбулася церемонія освячення. Пілотом «України» став полковник Антін Чайковський [6, с. 18].

Другий придбаний літак – біплан з бортовим номером IC5606 отримав назву «Львів» («Lviv») [7, с. 317]. Таке рішення, вочевидь, зумовлене тим, що більшість українських емігрантів в Америці були вихідцями із Західної України. «Львів» освятили у Чикаго (штат Іллінойс), 30 вересня 1934 р.

СГД одразу почав активно використовувати цей невеликий повітряний флот у своїх цілях. 21 жовтня 1934 р. він організував у Філадельфії (штат Пенсильванія), «свято українського летунства», на яке прилетіли літаки «Україна» і «Львів». Потім за участі цих аеропланів 9 червня 1935 р. у Нью-Йорку відбулося «перше летунське свято». Програма містила молебень за Україну під керівництвом апостольського екзарха українців у США Костянтина (Богачевського), танці у супроводі оркестру, буфет і огляд літаків. Охочі могли навіть виконати політ на «Україні». Вартість входу на свято становила 40 центів (близько 7 USD за сучасним курсом – примітка автора). Весь чистий прибуток і пожертвування призначалися на організацію українських авіаційних шкіл у США. Загалом захід відвідали понад 2 тис. осіб, серед почесних гостей були представники литовських, німецьких, італійських ветеранських організацій і Національної гвардії штату Нью-Йорк [9–10; 11, с. 632; 12, с. 168].

Після вдалого проведення авіаційних свят на території США, керівництво СГД вирішило організувати такий захід у Канаді. Вже 1 липня 1935 р. літаки були продемонстровані у Вінніпезі (провінція Манітоба). Ця акція присвячувалася 25-річчю вступу на престол короля Великої Британії Георга V і проходила в рамках «Українського дня», проведеного зусиллями українських

некомуністичних організацій Вінніпега. Її свідками стали понад 15 тис. місцевих українців [13, с. 113–114; 14, с. 275].

На зібрані кошти під егідою СГД вдалося заснувати щонайменше дві українські авіашколи – 1-у в Чикаго і 2-у у Детройті. Льотчиком-інструктором чиказької авіашколи СГД став американець Джордж Франклін Чард, а його помічником (сотником) – українець Володимир Харків [1, с. 70, 86, 315; 15]. Загалом, різні українські організації у США і Канаді до 1939 р. заснували 12 авіаційних шкіл [16, с. 26].

Третій літак СГД придбано у 1937 р. Освячення відбулося 12 вересня на чиказькому аеродромі Рівер Роуд. Машина отримала «святе для кожного українського патріота ім'я – ім'я злотоверхої столиці Соборної України – «Київ» («Kiev»)) [17; 1, с. 33]. Подію приурочили до першого в історії візиту представника гетьманської родини Скоропадських до США і Канади. За дорученням П. Скоропадського ця місія випала його синові і офіційному спадкоємцю Данилові [4, с. 250; 18, с. 103]. У своїй промові під час освячення, гетьманич заявив: «Батько дуже радіє, що тут, між Вами за Океаном, зародилася думка розбудови української національної авіації... Те, що Ви тут за Океаном заходилися організувати українське авіаційне діло, є важне не тільки тому, що дає змогу цілому рядові українських патріотів здобути знання цієї найважливішої ділянки техніки так потрібної для військової справи, але ця летунська акція ще важна й тим, що вона взагалі звертає увагу українського суспільства на величезне значіння матеріальної сили в ділі визволення Народу» [1, с. 40, 42; 19, с. 26].

Церемонія освячення «Кієва» завершилася демонстративними польотами, під час яких гостей запрошували на борт літака. Бажаючих виявилось настільки багато, що того дня довелося виконати значну кількість польотів по декілька хвилин. Піднімався у повітря і Д. Скоропадський [21, с. 41]. Найближчими днями гетьманич також ознайомився із літаками «Україна» та «Львів». 9 жовтня 1937 р. він скористався «Кієвом» для перельоту з Чикаго до Детройту для зустрічі з місцевою українською громадськістю. Літаком по черзі керували Дж. Чард і В. Харків, а другим пасажиром був референт авіації СГД О. Шаповал. Аероплан стартував з Чикаго о 10.20 ранку, а о 14.30 год. здійснив посадку у Детройті [1, с. 67]. Проте далі Д. Скоропадський подорожував Америкою поїздом або автомобілем.

Інформація щодо подальшої долі літаків СГД в Америці має уривчастий характер. Відомо, що вони брали участь не лише в українських святах, але й у різноманітних американських авіаційних парадах. Преса називала їх «гетьманською «трійцею» [2, с. 11; 8, с. 8]. Згадуваний на початку цієї статті Я. Лучкань у 1964 р. писав, що під час Другої світової війни СРСР висунув США як своєму союзникові категоричну вимогу ліквідувати українську авіацію, і американський уряд погодився з цим. На думку Я. Лучканя, «Совети не боялись трьох літаків летунської школи, але боялись факту, що така сила росте і може впливати на піднесення національного незалежного духа в окупованій Україні» [2, с. 11].

Таким чином, у 1930-х рр. СГД став першою українською організацією на американському континенті, яка використовувала у своїх інтересах авіацію. Упродовж 1934–1937 рр. за добровільні пожертвування українських емігрантів придбано три цивільні літаки, які отримали назви «Україна», «Львів» і «Київ». Ці аероплани активно використовувалися у агітаційно-пропагандистських цілях, для підготовки українських льотчиків і техніків, брали участь у авіаційних святах, парадах, фестивалях. Їх поява дала поштовх до заснування українських авіаційних шкіл під егідою СГД у Чикаго і Детройті. Діяльність СГД у авіаційній царині, крім того, спонукала інші українські емігрантські організації у США і Канаді («Організація державного відродження України», «Молоді українські націоналісти») також зайнятися придбанням літаків і організацією авіаційних шкіл [21–27; 28, с. 137; 29, с. 15; 30, с. 124; 31, с. 201, 203–204; 32, с. 116–142; 33, с. 27]. Але ця тема є предметом окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. За Україну. Опис подорожі Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав і Канади. 1937–1938. – Едмонтон: Накладом Союзу Гетьманців Державників Америки й Канади, 1938. – 320 с. 2. Лучкань С. Куток летунського пластування / С. Лучкань // Юнак: Журнал пластового юнацтва. – Торонто, 1964. – Травень. – Ч. 5 (11). – С. 11. 3. Мараєв В. Гетманские аэропланы в Америке / В. Мараєв // Авиация и Время: Авиационный журнал Украины. – К.:ИЦ «АэроХобби», 2016. – № 3 (153). – С. 47–48. 4. Сидорчук-Потульницька Т. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук / Т. Сидорчук-Потульницька // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 238 (CCXXXVIII). Праці Історично-філософської секції. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1999. – С. 236–253. 5. Маркус В. Гетьманський рух / В. Маркус // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Доповнення / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1995. – Т. 11. – С. 17–20. 6. Українські літаки в Америці // Юнак: Журнал пластового юнацтва. – Торонто, 1979. – Грудень. – Ч. 12 (195). – С. 18. 7. Скоропадські. Родинний альбом. Книга 2. Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2014. –

496 с., іл. 8. Гетьманська «Трійця» – «Україна» – «Львів» – «Київ» // На Відсіч! Орган Місцевої Організації Союзу Гетьманців-Державників у Берліні. – Берлін, 1940. – Липень – Серпень. – Ч. 12–13. – С. 8–9. 9. Розвиваймо Українське Летунство! [Оголошення] // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 7 червня. – Ч. 131. – С. 3. 10. Перше летунське свято // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 11 червня. – Ч. 134. – С. 1. 11. Пропамятна книга видана з нагоди сороклітнього ювілею Українського Народного Союзу / Зредагував д-р Лука Мишуга. – Джерзі Ситі: Накладом Українського Народного Союзу, 1936. – 752 с. 12. Жарський Е. Від «Гайдамаків» до бейзбольної ліги УНСоюзу і УСЦАК / Е. Жарський // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1990. – Річник 80. – Джерзі Ситі – Нью Йорк: Видавництво «Свобода», 1990. – С. 160–171. 13. Ковальчук О., Майдан І. Національна культура як чинник збереження ідентичності українців Канади та їх інтеграції в суспільні відносини нової батьківщини (перша половина ХХ ст.) / О. Ковальчук, І. Майдан // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. – К.: ЦДАЗУ, 2012. – Вип. 1. – С. 109–124. 14. Карацюба Є. Колекція Скоропадських поповнилася / Є Карацюба // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – К.: НДЦ «Часи козацькі»; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – Вип. 21. – Ч. II. – С. 269–275. 15. George Franklin Chard [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&HYPERLINK=http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=117414241> «GRid=117414241. 16. Бондаренко В. Вільнокозацький рух у Північній і Південній Америці (1923–1939 рр.) / В. Бондаренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 21. – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – С. 22–27. 17. Вітаймо Високого Гостя [Відозва] // Наш Стяг: Орган Союзу Гетьманців Державників в Злучених Державах Америки. – Шикаго, 1937. – 11 вересня. – Ч. 37. – С. 1. 18. Ралдугіна Т. П. Штрихи до портрета спадкоємця останнього гетьмана України Данила Скоропадського (1904–1957 рр.) (до 100-річчя від дня народження) / Т. П. Ралдугіна // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 94–111. 19. Вельможний Пан Гетьманіч Данило Скоропадський // На Відсіч! Орган Місцевої Організації Союзу Гетьманців-Державників у Берліні. – Берлін, 1940. – Квітень. – Ч. 8–9. – С. 22–31. 20. Файзулін Я. Забутий архів Скоропадських / Я. Файзулін // Український тиждень. – К., 2013. – 16 травня. – № 19 (287). – С. 41. 21. Бльондиненко В. Клівленд, О. Жертви на літак / В. Бльондиненко // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 5 вересня. – Ч. 206. – С. 4. 22. Велике Летунське Свято в неділю, 7 липня 1935 року [Оголошення] // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 21 травня. – Ч. 117. – С. 4. 23. Велике Летунське Свято в неділю 7-го липня [Оголошення] // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 2 липня. – Ч. 152. – С. 3. 24. В. Б. Клівленд, Огайо. Посвячення національного літака / В. Б. // Свобода: Український дневник. – Джерзі Ситі, 1935. – 18 липня. – Ч. 165. – С. 4. 25. Величавий український національний день [Оголошення] // Свобода: Український щоденник. – Джерзі Ситі, 1936. – 4 вересня. – Ч. 207. – С. 3. 26. Четверть століття! (ОДВУ ч. 8 в Клівленді, О.) // Свобода: Український щоденник. – Джерзі Ситі і Нью Йорк, 1954. – 26 серпня. – Ч. 164. – С. 6. 27. Галичин С. Мої вражіння з Канади / С. Галичин // Свобода: Український щоденник. – Джерзі Ситі, 1938. – 31 серпня. – Ч. 202. – С. 3. 28. Українська Стрілецька Громада в Канаді. 1928–1938: Альманах. – Саскатун: Накладом Української Стрілецької Громади в Канаді; Друком Видавництва «Новий Шлях», 1938. – 160 с. 29. Колодій Г. Авіяція / Г. Колодій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – Т. 1. – С. 13–15. 30. Шарик М. Діти війни: Спогади / М. Шарик. – Ч. III. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1956. – 128 с. 31. Шарик М. З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Книга перша. – Торонто: Накладом Українського Видавництва «ПРОБОСМ», 1969. – 432 с. 32. Шарик М. Важкими шляхами Канади. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Книга друга. – Торонто: Накладом Українського Видавництва «ПРОБОСМ», 1971. – 520 с. 33. Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН в 1929–1939 рр. / С. О. Лісіна // Держава та армія. – 2006. – № 572. – С. 22–29.

Владлен Мараев

АВИАЦІЯ «СОЮЗА ГЕТМАНЦЕВ-ДЕРЖАВНИКОВ» В США И КАНАДЕ (1930-Е ГГ.)

В статье раскрываются аспекты приобретения и практического применения самолетов в Соединенных Штатах Америки и Канаде «Союзом гетманцев-державников» – ведущей политической организацией украинского гетманского (монархического) движения. Уделено внимание организации авиационных школ для украинских эмигрантов за океаном. Статья написана на основе документов украинской эмиграции и прессы, издававшейся в США и Канаде накануне Второй мировой войны, а также мемуарной литературы.

Ключевые слова: авиация, «Союз гетманцев-державников», США, Канада, самолет «Украина».

Vladlen Maraiev

**AVIATION OF «THE UNION OF THE STATESMAN HETMANETSES»
IN THE UNITED STATES AND CANADA (1930S)**

The article is the study of the acquisition and practical application of aircraft in the United States and Canada by the Union of the statesman hetmanetses – the leading political organization of Ukrainian hetman (monarchist) movement. Attention is paid to organization of aviation schools for Ukrainian emigrants overseas. The article based on the Ukrainian emigration documents and press materials, published in the USA and Canada before World War II, and memoir literature.

Key words: aviation, «The Union of the statesman hetmanetses», USA, Canada, «Ukraina» aircraft.

УДК 94 (100):327: 341.321.5

Вячеслав Ціватий

**ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДАНТЕ АЛІГ'ЕРІ (1265–1321 РР.):
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР
ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

У статті проаналізовано основні напрямки політичної, дипломатичної та літературної діяльності видатного сучасника доби Відродження – Данте Аліг'єрі, оскільки його практичний досвід і літературно-поетична спадщина не втратили своєї актуальності й до сьогодні, а його ім'я й творчість міцно пов'язують Італію та Україну через віки й тисячоліття європейської історії. Політика й дипломатія доби Відродження постає закономірним інституційним продовженням політико-дипломатичних ідей попередніх епох, зокрема, античної. У той же час, вона є цілком самостійним, інституційно оформленим, оригінальним політико-дипломатичним явищем, що відображає цілісний, політико-системний і евристично-осмислювальний підхід до оточуючого світу й особистості в ньому. В епоху Відродження інституціювалася нова світоглядна парадигма. Культура Ренесансу звернула увагу людини на земний світ і його принади, відкриваючи очі на його красу та формуючи потребу активної взаємодії в пізнанні таємниць, а також в творчому переформуванні й увічненні його образу політико-дипломатичними засобами. Інтерес до пізнання земних речей, відкидання безперечного авторитету церкви, зростання світських елементів у культурі дослідники називають характерною прикметою Відродження.

Ключові слова: доба Відродження, Данте Аліг'єрі, зовнішня політика, дипломатія, історія дипломатії.

Для вивчення історичних або культурологічних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції або інституціональні портрети розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціювання» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, культурологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціювання зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціювання зовнішньої політики, культури, дипломатії є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціювання – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики, дипломатії, політичної культури тощо) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівнів влади і іншими ознаками

організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної, соціокультурної чи дипломатичної діяльності держав та їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики, культури й дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики, дипломатії й культури доби раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, А. Кудряченко, С. Віднянський, Н. Подалаяк, М. Кірсенко, М. Бур'ян, С. Троян, В. Ададуrow, О. Машевський, С. Пронь, О. Сич та інші.

Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового і Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав, як політичної, політико-дипломатичної та соціокультурної, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці, політичній культурі й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Культура Ренесансу звернула увагу людини на земний світ і його принади, відкриваючи очі на його красу та формуючи потребу активної взаємодії в пізнанні таємниць, а також в творчому переформуванні й увічненні його образу політико-дипломатичними засобами. Інтерес до пізнання земних речей, відкидання безперечного авторитету церкви, зростання світських елементів у культурі дослідники називають характерною прикметою Відродження. Політика й дипломатія доби Відродження постає закономірним інституційним продовженням політико-дипломатичних ідей попередніх епох, зокрема, античної. У той же час, вона є цілком самостійним, інституційно оформленим, оригінальним політико-дипломатичним явищем, що відображає цілісний, політико-системний і евристично-осмислювальний підхід до оточуючого світу й особистості в ньому. В епоху Відродження інституціювалася нова світоглядна парадигма. За відомою характеристикою Ф. Енгельса, епоха Відродження – це «найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, що потребувала титанів і яка породила титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатосторонності й вченості».

Данте Аліг'єрі (іт. «Dante Alighieri»; 13 липня 1265 р., Флоренція – 13/14 вересня 1321 р., Равенна) – видатний італійський політичний діяч, письменник, літературознавець, поет, богослов, мислитель і дипломат, світоглядний титан доби Відродження. Його найбільш відомим світовим шедевром є поема «Божественна комедія» (іт. «la Divina Commedia»). «Божественна комедія» – це філософсько-художній синтез середньовічної культури [1]. Відомостей про життя Данте Аліг'єрі, цієї непересічної особистості, збереглося вкрай мало, основним їх джерелом є написана ним самим же художня автобіографія, в якій описаний лише певний період.

Данте Аліг'єрі розпочав свою літературну діяльність досить рано й написав багато творів, але світову славу принесла йому написана на тосканському діалекті «Divina Commedia» («Божественна комедія»), яку розпочав писати в 1290 р., переробив у 1313 р., а закінчив 1321 р. У трьох частинах («Пекло», «Чистилище», «Рай») Данте описує свою мандрівку до Бога. Супутником Данте виступає римський поет Вергілій, пізніше Данте супроводжує Беатріче, що уособлює милість Божу. Твір є справжньою енциклопедією середньовіччя. Багато дослідників вважають «Божественну комедію» одним з найвизначніших творів не лише італійської, а й світової літератури.

Точна дата народження Данте невідома: за різними джерелами він народився в 1265 р. між 14 травня і 13 липня у шляхетній родині. Інколи згадується як дата народження і 1266 р. Про його

освіту теж відомостей практично не залишилося, але збереглися свідчення, коли він просто вражав сучасників своєю освіченістю. Є гіпотеза, що він навчався вдома, а згодом продовжив навчання в Болонському університеті (що правда – не закінчив його). Значну увагу і багато часу Данте приділяв самоосвіті, зокрема, вивченню іноземних мов, творчості античних поетів, серед яких особливу перевагу віддавав Вергілію, вважаючи його одним із своїх духовних вчителів [2–3].

Платонічне кохання заселилося в його серце у віці 9 років, коли Данте Аліг'єрі зустрів Беатріче Портінарі, дочку Фолко Портінарі, в яку закохався до без тям з першого погляду, але ні разу навіть не заговорив до неї. Після досягнення повноліття він мав можливість часто її бачити, обмінювався з нею вітаннями на вулиці, але ніколи добре її не знав – він подавав приклад так званого «ввічливого кохання». З позицій сьогодення важко зрозуміти перипетії того кохання та всі його обставини. Проте саме це кохання було найсвітлішою подією в житті А. Данте й, можливо, поштовхом до літературної творчості. У багатьох його поезіях Беатріче оспівується як напівбожество, що постійно спостерігає за ним. На велике нещастя для Данте Беатріче померла 1290 р.

Смерть коханої жінки змусила його з головою піти в науку, він вивчав філософію, астрономію, богослов'я, перетворився в одного з найосвіченіших людей свого часу, хоча при цьому багаж його знань не виходив за рамки середньовічної традиції, що спиралася на богослов'я.

У 1295 р. Данте почав займатися політикою і дипломатією, належачи до антипапістської партії. Після вступу в силу регламенту 1295 р., який дозволяв людям із середніх верств займати політичні посади, якщо вони зареєстровані в якомусь мистецтві, Данте увійшов у гільдію цілителів і фармацевтів. У наступні роки його ім'я часто згадується в реєстраційних документах. У 1294 р. в Флоренції помер Брунетто Латіні (1220–1294 рр.), нотаріус, який завідував кореспонденцією Флорентійської республіки, дипломат, вчений і поет. І у зв'язку з цією сумною подією в джерелах збереглася інформація, згідно з якою одним з найкращих його учнів, якому він передав навички дипломатичної майстерності, переговорного процесу й був саме Данте Аліг'єрі. Саме його Данте називав своїм вчителем. У серпні 1320 р., майже відразу як були написані останні рядки «Комедії»: «Кохання, що рухає сонце і світила...», Данте за дорученням Гвідо да Полента з дипломатичною місією відправляється до Венеції. Щоправда, по дорозі трапляється прикра річ – він захворів малярією.

Він мріяв з допомогою «Комедії» прославитися і повернутися додому з почестями та дипломатичними успіхами, але його надіям не судилося збутися. Захворівши малярією, повертаючись з поїздки у Венецію з дипломатичною місією, поет 14 вересня 1321 р. помер. «Божественна комедія» була вершиною його літературної діяльності, однак тільки нею його багату і різнобічну творчу спадщину не вичерпується і включає в себе, зокрема, філософські трактати, публіцистику, лірику.

Достеменно хід політичної та дипломатичної кар'єри та інституційні етапи її становлення Данте як дипломата не відомий, оскільки (цілком зрозуміло) багато історичних документів втрачено, але завдяки іншим джерелам відтворено велику частину його політико-дипломатичної біографії., досить цікавої та колоритної. Данте був у Раді народу з листопада 1295 р. до квітня 1296 р., у групі «Мудреців» у грудні 1296 р., з травня по вересень Данте входив до Ради Ста. У разі потреби його посилали й з дипломатичною місією [4–5].

З давніх-давен існує одна дивовижна легенда. Якось глибокої ночі, коли навколо панувала тиша, у браму одного монастиря гучно постукав блідий, змучений подорожній. Брязкіт заліза пролунав у гарячому повітрі. Воратар запитав, хто стукає і що йому треба. На це незнайомий відповів глухо і коротко «Миру!» Цим подорожнім був флорентійський вигнанець, найвидатніший поет Італії Данте Аліг'єрі. Не тільки для себе жадав він спокою і миру, а й для батьківщини своєї, що терзалася безкінечними чварами, війнами й міжусобицями. Данте обстоює не міжнародне співробітництво як умову підтримання миру, а саме індивідуальну відповідальність за підтримку миру, як і за добробут людства загалом. Монархія, або Імперія Данте Аліг'єрі – це модель міжнародного порядку, політико-дипломатична система, модель світоустрою та світового порядку, спрямована на досягнення добробуту людства, складовою якого обов'язково є універсальний мир.

Про задум твору Данте так писав у листі до Кангранде дела Скала, італійського вельможі при дворі якого він жив у вигнанні: «Врятувати людей від ганебного стану й привести їх до щастя». Письменник мріяв про духовне спасіння всього людства, дієвість превентивної дипломатії, тому й проголошував високі ідеали Добра, Любові, Милосердя, Розуму. Тим самим Данте утверджував силу внутрішніх можливостей людини, вірив в її здатність до духовного перетворення, а разом з тим і одухотворення всього життя [6].

Процес утворення інститутів дипломатії – інституціонування – передбачає заміну спонтанного та експериментально] поведінки у сфері міждержавних відносин на поведінку регульовану, очікувану, передбачувану і прогнозовану Прийоми і методи дипломатії раннього Нового часу – це досить складний дипломатичний інструментарій, який націлений на виконання зовнішньополітичних

завдань держави. Дипломатичний інструментарій – це сукупність засобів і способів, що застосовуються для досягнення або здійснення поставлених цілей. Труднощі дипломатичної практики пов'язані з цілим рядом факторів і умов, які можуть або сприяти, або перешкоджати виконанню поставлених перед дипломатією завдань або пріоритетів переговорного процесу. Дипломати доби Відродження й раннього Нового часу проводили прелімінарні переговори, готували проекти майбутніх угод, осягали посольський церемоніал і дипломатичний протокол, систему дипломатичних стереотипів. Уже в кінці XV – початку XVI ст. у Західній Європі почався швидкий перехід до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом. Закладено основи інституціонування зовнішньої політики і дипломатії кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому.

Характеризуючи уявлення про емоції в дипломатії, треба мати на увазі, що відповідні картини будуть різними в різних дипломатичних практиках держав, але при цьому в них можна виділити деякі універсальні, пов'язані з універсальністю людського досвіду, на прикладі переговорного процесу (переговорів) в європейських країнах Середньовіччя і раннього Нового часу. Емоційне забарвлення переговорів завжди відіграло важливу роль при досягненні поставлених завдань. При цьому також необхідно враховувати, що тут також є дилема емоцій – почуття, але вже в цей період їх слід розділяти, роблячи акцент на когнітивної складової в емоціях. Однак можна показати, що когнітивна складова в емоціях є наслідком їх соціокультурної обумовленості.

Найбільш поширені емоції в дипломатичній практиці пов'язані з певними зовнішніми проявами (дипломату страшно, чи дипломат сердиться, чи дипломат радіє і т. д.), які потім переносяться і в дипломатичний діалог. Теорія і практика дипломатії Середньовіччя і раннього Нового часу знайшла своє відображення в наступних працях дипломатів: Н. Макіавеллі «Государ», Філіп де Коммин «Мемуари», Франческо Гвіччардіні «Історія Італії», Бернар де Розьєр «Короткий трактат про послів», Абрахам де Вікфор «Посол і його функції», Альберико Джентілі «Три книги про посольствах», Ермолао Барбаро «Про службу посла» і т. д. Теоретики та практики дипломатії доби Відродження, у своїй більшості, були впевнені в тому, що політика і дипломатія – це мистецтво, яке не залежить від моралі й релігії, коли йдеться про кошти, а не про мету. Дипломат і політик зобов'язаний усвідомлено або не усвідомлено утримувати функціонально-владну універсальність в цілісності, за допомогою професійної компетентності, завдяки мудрості, вмінню вести переговори й робити виважені висновки з історичних порівнянь. У роботах сучасників досліджуваного періоду ми можемо простежити зачатки класифікації інструментів зовнішньої політики держави: мирні інструменти зовнішньої політики (багатосторонні і односторонні) і силові інструменти зовнішньої політики. У своїх працях вони описують плюрилатеральні (багатосторонні) контакти: прямі переговори; дипломатія як засіб; медіація (посередництво); переговорний процес.

Теоретики та практики дипломатії раннього Нового часу, в своїй більшості, були впевнені в тому, що політика і дипломатія – це мистецтво, яке не залежить від моралі і релігії, коли йдеться про кошти, а не про мету. Дипломат і політик зобов'язаний усвідомлено або не усвідомлено утримувати функціонально-владну універсальність в цілісності допомогою професійної компетентності, завдяки мудрості, вмінню вести переговори і робити виважені висновки з історичних порівнянь.

У 1300 р. Данте став членом ради шести пріорів, але папська партія виселила його з Флоренції, конфіскувавши усі маєтності. У 1301 р. Данте присудили до спалення, а будинок його зруйнували. Рятуючись від жорсткого вироку йому довелося назавжди покинути рідне місто. 1302 р. флорентійська влада постановила, що Данте загрожуватиме страта, якщо він зробить спробу з'явитися в місті, не виплативши призначеного штрафу в розмірі п'яти тисяч флоринів.

Цікаво, що в червні 2008 р. через майже 690 років після смерті великого Данте влада Флоренції скасувала своє рішення про його вигнання з рідного міста. За це проголосували 19 членів Флорентійської міськради, а п'ятеро висловилися проти. Мер міста Леонардо Доменічі повідомив, що ануляцію вердикту щодо Данте буде проведено під час урочистої церемонії. На ній великий флорентієць буде удостоєний найвищої нагороди міста. Критики рішення влади Флоренції називають ідею реабілітації Данте дешевим трюком, який має на меті виключно привабити до міста побільше туристів, й відмічають, що якби літератору дозволили повернутися до рідного міста, то він, можливо, ніколи б не написав свої найкращі твори [7].

Людина пристрасна, сповнена великих надій та сподівань, Данте весь час шукає свій «Правий шлях» у світі кривавої ворожнечі, нескінченних політичних чвар, які охопили роздрібнену Італію. Він помиляється, зневірюється і знову намагається дістатися до правди. І завжди зберігає вірність своїм двом музам: Беатріче та Італії, про єдність якої поет мріяв упродовж усього свого життя.

«Божественну комедію» написано в 1307–1321 рр. Це був час, який в історії культури дістав назву Передвідродження. Зростає інтерес до людської особистості, до її земних радощів і сподівань. Поступово починає формуватися новий гуманістичний тип мислення, остаточне

становлення якого буде пов'язане з добою Відродження. Однак віра в необмежені можливості людської природи, в неповторність людської індивідуальності зароджується саме тепер. Цей процес і відтворює геніальна поема Данте, що є одночасно синтезом середньовічної культури і прологом до культури Відродження. «Данте являється найвищим виразом, поетичним вінцем та увічненням того, що називаємо середніми віками. Вся культура, всі вірування, всі муки та надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно як людина геніальна він усім своїм єством належить до новіших часів, хоча думками й поглядами коріниться в минувшині», – стверджує І. Франко, шанувальник і дослідник Дантової поезії.

Ця своєрідна двоїстість знаходить свій відбиток і в художній манері Поета. Данте назвав свою поему «комедія» за усталеними середньовічними канонами: так називали тоді твори, які починалися сумно, а закінчувалися щасливо. Епітетом «божественна», тобто «прекрасна», поему наділив перший біограф Данте, автор славетного «Декамерона» Дж. Боккачо [3–4].

Але, вже починаючи з 1302 р. та за згаданих чинників, Данте Аліг'єрі майже 19 років вів мандрівне життя, і на цей період припав пік його літературної творчості. Помер Данте в Равенні в ніч з 13 на 14 вересня 1321 р. Його могила в наш час є місцем паломництва мільйонів відвідувачів.

Таке місце з'явилося і в Києві, у парку «Володимирська гірка» (поблизу Українського дому), де в грудні 2015 р. встановлено і урочисто відкрито пам'ятник всесвітньо відомому поету, письменникові, політикови й дипломату – Данте Аліг'єрі. У церемонії відкриття пам'ятника італійському поетові й дипломату Данте Аліг'єрі взяли участь: Надзвичайний і Повноважний посол Італійської Республіки Фабріціо Романо та Київський міський голова Віталій Кличко, представники громадськості, студенти і викладачі Дипломатичної академії України при МЗС України. Відкриття пам'ятника відбулося в рамках проекту з розвитку громадських просторів «Київ – місто світу». За словами В. Кличка, КМДА звернулася до всіх іноземних представництв з пропозицією створювати в Києві культурні осередки їх країн, що слугуватиме розвиткові культурної дипломатії в міждержавному спілкуванні: «Це перший крок. А наступний крок – плануємо відкрити пам'ятник Тарасові Шевченкові у Флоренції. Флоренція й Київ – це міста-побратими. І дуже добре, що у нас відбувається така співпраця у сфері культури», – зазначив Віталій Кличко.

Італійський посол Фабріціо Романо зазначив зв'язок Данте з Україною: «Він відзначився і на українській землі, такій багатій письменниками та поетами. Багато з них – від Гоголя, Шевченка, Франка до Лесі Українки, Булгакова, Ахматової – черпали з творчості Данте...». Посол також зачитав привітання від мера Флоренції – рідного міста Данте.

Скульптуру Данте Аліг'єрі відкрили на честь 750-річчя від дня народження всесвітньо відомого поета, дипломата та італійського діяча. Пам'ятник виготовлений з білого мармуру, автор проекту – скульптор Лучано Массарі (Італія). Архітектор – Леонід Малий (Україна). Крім того, українські вчені Андрушівської астрономічної обсерваторії присвоїли відкритій ними малій планеті офіційну назву «Società Dante» («Товариство Данте») на честь Товариства Данте Аліг'єрі. Відповідне свідоцтво вчені вручили послу Італії на церемонії відкриття пам'ятника поетові.

Тарас Шевченко і Данте Аліг'єрі – постаті, сумірні за значенням для двох національних культур, української та італійської. Можна навіть сказати – це політико-дипломатичний та літературний перегук крізь віки. Томас Карлайль сказав колись, що Данте Аліг'єрі зробив Італію, якої не було на карті, як політичної одності, але яка постала в поезії Данте. Так само в певному сенсі Україну зробив чи віродив Тарас Шевченко. І Шевченко не той у кожусі і шапці, як люблять його зображати на пам'ятниках, чи врешті на нашій стогривневій банкноті, а Тарас Шевченко, який блискуче знав європейську літературу. Який подорожуючи зі свого заслання до Петербурга читав польською Лібелята. Який урешті-решт змушував героя свого Варнака читати Божественну комедію в оригіналі напам'ять. Але те, що Данте не був для нього певним побіжним знайомством, певною постаттю лишень для називання, свідчить, що він раз-по-раз повертається до нього в листах, проводячи паралель з власною долею – і в щоденникові, надзвичайно інтимному документі, і врешті у віршах. Причому не лишень на рівні згадування імені, а й на рівні згадування окремих дантових рядків навіть без означення їхнього автора.

Численні згадки про Данте та прямі й непрямі посилання на нього у Т. Шевченка не випадкові: весь час Тарас Шевченко, свідомо чи підсвідомо, але проводить паралель між долею Данте і своєю, і головне, паралель між розрубаною на шматки Італією часів Данте і сучасною Шевченкові Україною. Подвиг Данте полягав у тому, що він відірвався від книжної латини, хоч писав він і нею свої трактати, а змусив звучати оту живу народну, ще магматично не усталену мову, але в усіх її регістрах. Такий подвиг вчинив і Тарас Шевченко.

Данте, загалом, повернувся в європейську літературу за доби Романтизму. У XVIII столітті про нього згадували, але він не був актуальним. Він стає насамперед поетом тих націй, які боролися за своє визволення. В Італії насамперед, бо ж до часів Гарібальді Італія була так само розрубана. У Польщі до постаті Данте зверталися польські великі поети-вигнанці Міцкевич і Словацький. І, на

решті, в Україні, де ситуація була гірша, як в Італії, ще гірша, як в Польщі. Бо Україна була позбавлена не лишень своєї державності, вона була позбавлена права називатися самою собою.

Шевченко так само пройшов вигнання, пройшов пекло, терпів і сам це розумів. Хоча в листі, скажімо, до Л. Толстого Т. Шевченко тактовно писав: «Не говоря уже о десятилетнім моим не пеклі, а чистилищі». І ця паралель була усвідомлена уже Шевченковими сучасниками. Чи не вперше про паралель Шевченко – Данте написав відомий російський поет Аполлон Григорєв, власне в посмертній статті про Шевченка 1861 р. Ще за 15 років, обстоюючи права української літератури після емської заборони, французький літератор і критик Еміль Дюран писав про те, що Тарас Шевченко був для малоросів їхнім Данте. Але додав, що тільки невідомо, чи колись він сягне дантової слави і підстави сумніватися були, адже ту націю, яку представляв Шевченко царським указом оголошено такою, яка не існує.

Думаю, що не випадково з'являється у добу Романтизму у Європі оця велична постать Данте і не випадково італійські націєтворці XIX ст. беруть у союзники саме його. Бо ж коли Данте жив? Він жив у часи бурхливих ранньонаціональних процесів в Європі, точніше, у передових її частинах. Це було інше розуміння нації, ніж у XIX чи XX ст., але це були уже якісь початки розуміння нації, якісь початки націєтворення. Якщо брати українську історію, то, очевидно, якимось умовним відповідником до часів Данте в Італії, швидше тут будуть, не Шевченкові часи, а часи Хмельницького чи трагічні часи Івана Мазепи.

Данте Аліг'єрі став духовним і поетичним наставником і для Івана Франка... Останнє десятиріччя земного життя українського генія – Івана Франка – було чи не найважчим. Важка хвороба, внаслідок якої починаючи з квітня 1908 року і аж по смерті у травні 1916-го Франко, міг, і то з великими зусиллями, писати тільки лівою рукою друкованими літерами. Нездоланність, сила волі, динамізм – фантастичні! І, звичайно, він шукав, хай і в далечі віків, рідну душу, чия мужність, стійкість у нещасті, благородство постійно додавали б сил, живили б горде прагнення – вистояти. Думка Франка щоразу зверталась до геніального Данте, великого вигнанця, проклятого і засудженого на смерть рідною Флоренцією, того Данте, який у найважчу мить життя не схилився перед горем, а, «створивши партію з самого себе», приступив до написання «Божественної комедії».

Інтерес до незрівнянного італійського поета виник у Івана Яковича ще з юності. В Дрогобицькій гімназії Франко знайомився з творами Данте в німецькому та польському перекладах, і тоді ж виникло нестримне бажання: відтворити дантові шедеври рідною мовою! Наприкінці 80-х рр. XIX ст. Франко пише Драгоманову, що Данте, «цю колосальну святиню середньовікового духу», слід цінувати «головно задля недосяжної простоти і грандіозності його стилю». І додає, що сам має намір взятись за лірику Данте і «Божественну комедію».

В Україні твори Данте відомі з початку XIX сторіччя. Високо цінував поета Тарас Шевченко. До творчості славетного флорентійця звертається і Леся Українка. В 1898 році вона переклала V пісню «Пекла» з «Божественної комедії». Саме відтоді Дантові терцини зазвучали українською мовою. Постійний інтерес до художньої спадщини поета виявляв І. Франко. Ще навчаючись у Дрогобицькій гімназії, він читав твори Данте в німецькому та польському перекладі і робив Перші спроби відтворити звучання Дантового вірша рідною мовою. У 80-х рр. XIX ст. виник задум здійснити переклад «Божественної комедії», яку Іван Франко високо цінував «головне задля недосяжної простоти і грандіозності її стилю». Згадку про це ми знаходимо в листі до М. Драгоманова. У результаті багаторічної праці Франко переклав і прокоментував найбільш важливі уривки з «Божественної комедії». Роботу завершено 1913 р. виданням книги «Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії». Незважаючи на невеличкий обсяг, вона стала першим в Україні цілісним філологічним дослідженням творчості Данте. Розкрити перед українським читачем красу слова італійського поета намагався і В. Самійленко. В останні роки життя над перекладом «Божественної комедії» працював М. Драй-Хмара. Арешт 1935 р. не дав йому завершити цю працю. Не зберігся, на жаль, і текст перекладу. Перший повний переклад «Пекла» здійснив П. Карманський. Редагував текст М. Рильський. Редагування, однак, поступово перетворилося на співавторство. Повністю «Божественну комедію» переклав українською мовою Є. Дроб'язко. У 1978 р. його переклад отримав премію М. Рильського.

В Україні існує два повних переклади «Божественної комедії» українською: переклад Петра Карманського та переклад Євгена Дроб'язка. Переклад П. Карманського, на думку дослідника Данте в Україні Максима Стріхи, був далекий від досконалості. У 1956 р. опублікована лише перша кантика з цього перекладу, ґрунтовно доопрацьована М. Рильським. Переклад Є. Дроб'язка був опублікований окремими частинами у видавництві «Дніпро»: «Чистилище» (1968 р.), «Рай» (1972 р.) і повне видання – у 1976 р. Переклад Є. Дроб'язка відзначений премією імені М. Рильського. Гіпотетичний третій повний переклад, над яким працював неокласик Михайло Драй-Хмара, скоріше за все не зберігся. Заслуговує на високу оцінку новий переклад, другого десятиліття ХХІ

ст., «Божественної комедії» авторства М. Стріхи, на який перекладач витратив 21 рік. Це висока поезія. Це не лише скарбниця знань про середньовічне життя, але і скарбниця блискучих образів.

Дослідник українських поетичних перекладів Данте, М. Стріха назвав увагу до творчості геніального італійця ознакою європейськості української культури. За його словами, вперше, написане українцем ім'я Данте, належить Пилипу Орлику, далі – Феофану Прокоповичу. Відгуком Данте в українській літературі стали «Енеїда» І. Котляревського, твори Т. Шевченка, а в ХХ ст. – поезії Ліни Костенко, Василя Стуса, Оксани Пахльовської. Так само, як і зразки українського живопису.

У Національному музеї Тараса Шевченка відбулась презентація нової книги відомої української художниці і вченого Ольги Петрової «Божественна комедія» Данте Аліг'єрі: мистецький коментар 14–20 століть». Книга вийшла українською й англійською мовами. Присутні на презентації відомі діячі української культури суголосно зазначали, що книга Ольги Петрової стала підсумком і, водночас, проривом української культури в європейський простір. Нове видання – це завжди нове переживання Книги. Для бібліофіла воно починається із «вживання» у сам матеріальний об'єкт. Книжка О.Петрової «Комедія» Данте Аліг'єрі. Мистецький коментар XIV–XX століть» відповідає найвищим вимогам: тримати в руках, гортати сторінки – справжня насолода. І ця матеріальна форма не просто відповідає змісту, – вона ним породжена і як така повинна співвідноситись із величню, справді позачасовою постаттю Данте.

Не тільки вітчизняна, а й світова мистецтвознавча наука до цієї монографії не мала праці, яка б синтезувала творчий досвід митців найвищого фахового рівня, котрі працювали над образами величній Дантової поеми. Вивченню «Божественної комедії» як літературного шедеву присвячено сотні й тисячі сторінок у світовому літературознавчому просторі. Не бракує й мистецтвознавчих монографій, але вони переважно стосуються або творчості окремих видатних ілюстраторів Данте – Сандро Боттічеллі, Вільяма Блейка, Гюстава Доре, Сальвадора Далі, або аналізу мистецьких шедеврів Сінйореллі, Мікеланджело, Делакруа, Родена – тих митців, які надихалися темами поеми. Утім, введення всієї образотворчої Дантеани в єдиний науковий контекст, розгляд і аналіз традиції в історико-культурологічній послідовності вперше зроблено саме українським дослідником Ольгою Петровою.

Творчі контакти О.Петрової з бібліотекою Британського музею (Лондон) збагатили монографію шедеврами «Сієнського кодексу» (1442–1450 pp.) Зауважимо, ще 1993 р. бібліотека музею придбала літографії О.Петрової – її ілюстрації до «Божественної комедії». А в 2009 р. Британський музей надав автору монографії право репродукувати мініатюри «Сієнського кодексу». Так зернина до зернини призибувався унікальний образотворчий ряд, що охоплює 361 ілюстрацію. Цей образотворчий конгломерат О.Петрова аналізує з прискіпливістю енциклопедиста. Наукові висновки, подані автором в емоційно насиченій мовній формі, пробуджують фантазію читача. Умандрах з епохи Ренесансу в кінець ХХ ст. саме літературна форма тексту, його емоційна напруга утримують свідомість читача в стані інтриги та все глибшого проникнення у світи Данте. Гармонія емоційного й раціонального працює на повноту сприйняття й величі Данте, і блискучих досягнень митців. Побіжно зазначу, що серед ілюстрацій чимало зовсім незнаних, інколи – може, забутих. Сила звучання представлених і проаналізованих творів залишає глибоке враження. І тому ще раз мушу наголосити: ілюстрації відіграють колосальну роль у «вростанні» дантівської теми, його творчості в суспільну свідомість, у відчутті сучасності великого флорентійця [9, с. 316–320; 10; 11, с. 111–116; 12; 13, с. 136–143; 14, с. 136–141].

Насамкінець хочу звернути увагу читача на своєрідний феномен, яким є книжка О.Петрової в нашому мистецькому просторі. Тільки з її появою ми відкрили, що насправді нам (хоч ми про це, може, й не здогадувалися) у нашій культурі бракувало «свого» Данте – причому в такому широкому мистецькому контексті. І фундаментальна праця Ольги Петрової дала змогу відчуті повноту «засвоєння» того загальнолюдського інтелектуального, тезаурусу, що завжди свідчить про сходження національної культури на найвищий цивілізаційний рівень.

Таким чином, сучасному читачеві, можливо, іноді важко зрозуміти деякі своєрідні судження і погляди Данте Аліг'єрі, поета, дипломата й політика, адже жив він на межі двох епох – Середньовіччя та раннього Нового часу. Недарма його називають «останнім поетом середньовіччя і першим поетом Нового часу». Його фундаментальну поетичну працю – «Божественну комедію», не без підстав вважають енциклопедією середньовічного світогляду. Але в цьому світогляді поруч із застарілими уявленнями були й прогресивні риси, що відкривали змученому народові перспективи не потойбічного райського життя, а земного, радісного та справедливого. У літературі, політиці й дипломатії Данте Аліг'єрі залишив яскравий слід. Він один із тих, хто стояв у витоків італійської дипломатії, італійської політико-дипломатичної системи, її традицій, він формував класичну модель італійської дипломатії та сприяв її інституціональному розвитку. Політико-

дипломатичний спадок Данте Аліг'єрі потребує свого подальшого дослідження, оскільки він не втратив своєї актуальності й по теперішній час.

Список використаних джерел

1. Данте. Божественна комедія / Переклад Є. Дроб'язка. – Харків: Фоліо, 2001. – 608 с.
2. Ascoli A.R. Dante and the Making of a Modern Autor / A.R. Ascoli. – Ney York Cambridge University Press, 2008. – 480 p.
3. Алексєєнко О. «Божественна комедія» Данте / О. Алексєєнко // Данте А. Божественна комедія. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 3–20.
4. Боккаччо Джованни. Жизнь Данте / Пер. с итал. Э. Линецкой / Джованни Бокаччо // Мир Данте: В 3 т. – М.: Терра, 2002. – Т. 3. – С. 10–30.
5. Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М.: Наука, 1971. – 552 с.
6. Данте А. Монархия / Пер. с итал. В. П. Зубова. – М.: Канон-пресс-Ц-Кучково поле, 1999. – 236 с.
7. Dante Alighieri. Vita nuova / trans. R.W. Emerson. – Chapel Hill: University of North Carolina, 1960. – 146 p.
8. Дживелегов А. К. Данте Алигиери. Жизнь и творчество / А. К. Дживелегов. – М.: ОГИЗ, 1946. – 412 с.
9. Ржевська В.С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг'єрі щодо підтримки миру / В. С. Ржевська // Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 316–320.
10. ARS HISTORICA. Сборник в честь Олега Фёдоровича Кудрявцева / Сост. и отв. редактор А.К. Гладков. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 566 с. (MEDIAEVALIA).
11. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / Отв. ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2004. – 544 с.
12. Собирательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А. В. Доронин, О. Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231 с.: ил. (серия «Культура Возрождения»).
13. Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени: Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 416 с.
14. Ціватий В. Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. – К.: ДАУ при МЗС України, 2016. – Вип. 21. – Частина I. – Серія «Історичні науки». – С. 136–141.

Вьячеслав Циватый

ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ (1265–1321 ГГ.): ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ И УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ

В статье проанализированы основные направления политической, дипломатической и литературной деятельности известного современника периода Возрождения – Данте Алигиери, поскольку его практический опыт и литературно-поэтическое наследие не утратило своей актуальности и до сегодня, а его имя и творчество крепко связывают узлами дружбы Италию и Украину через века и тысячелетия европейской истории. Политика и дипломатия эпохи Возрождения возникает как закономерное институциональное продолжение политико-дипломатических идей предыдущих эпох, в частности античности. В то же время, она является вполне самостоятельным, институционально оформленным, оригинальным политико-дипломатическим явлением, что отражает целостный, политико-системный и эвристический подход к окружающему миру и личности в нем. В эпоху Возрождения институционализируется новая мировоззренческая парадигма. Культура Ренессанса обратила внимание человека на земной мир и его прелести, открыла ему глаза на его красоту и сформировала потребность активного взаимодействия в познании тайн, а также в творческом переформировании и увековечении его образа политико-дипломатическими средствами. Интерес к познанию земных вещей, отрицание несомненного авторитета церкви, рост светских элементов в культуре исследователи называют характерной чертой Возрождения.

Ключевые слова: Возрождение, Данте Алигьери, внешняя политика, дипломатия, история дипломатии.

Vyacheslav Tsivatyi

POLITICAL AND DIPLOMATIC PORTRAIT DANTE ALIGHIERI (1265–1321): THE INSTITUTIONAL DIMENSION OF THE RENAISSANCE AND THE UKRAINIAN CONTEXT

The basic directions of political, diplomatic and literary working of the famous contemporary of the Renaissance – Dante Alighieri because his practical experience and literary and poetic heritage had not lost their relevance to this day, and his name and work closely to bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of European history is analyzed at the article. Politics and diplomacy Renaissance presents a logical continuation of the institutional political and diplomatic ideas of previous eras, including ancient. At the same time, it is completely independent, institutionally framed, original political and diplomatic thing, reflecting a holistic, political systems and heuristic and comprehend approach to the world around it and the individual at the world. In the Renaissance, was

institutionalized new ideological paradigm. The Renaissance Culture drew attention of person to the mundane world and its charms, opening eyes on its beauty and creating a need for active cooperation in the knowledge of secrets, as well as creative and adjusting the image perpetuating its political and diplomatic means. The interest to the knowledge of earthly things rejection indisputable authority of the church, the growth of secular elements in the culture researchers called the characteristic feature of the Renaissance and in the future – modern and postmodern period and present.

Key words: the Renaissance, Dante Alighieri, foreign policy, diplomacy, history of diplomacy.

УДК [94:355.01](470+470,661):[32.019.5:070](477) «1999/2000»

Павло Артимишин

ПОЧАТОК ДРУГОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ У ЧЕЧНІ: БАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ТА МЕДІЙНОГО СЕРЕДОВИЩ В УКРАЇНІ

Презентуються результати теоретичного дослідження візії стосовно розгортання Другої чеченської війни, які поширювались серед українського політикуму та медіа у 1999–2000 рр. Проаналізовано передумови до початку Другої чеченської кампанії. Показано, що серед політиків та журналістів України бачення таких процесів у Росії були часто різноманітними. У висновках наголошується, що попри неоднозначність оцінок війни на Північному Кавказі, більшість українських кореспондентів вбачали у досліджуваних подіях бажання Кремля не стільки отримати перемогу над міжнародним тероризмом, як просто завоювати територію Чечні.

Ключові слова: Друга військова кампанія, Росія, Чечня, Україна, медіа.

Вивчення російської проблематики у сучасній українській історіографії було і залишається одним із перспективних та важливих напрямків дослідження, що зумовлено як тривалими контактами між Україною та Росією, які характеризувались і періодами миру, і періодами ворожості, так і сучасними геополітичними процесами на пострадянському просторі, де характер взаємин між цими державами відіграє ледь не ключову роль для розвитку міжнародних відносин у всій сучасній Європі, і зокрема у її центрально-східній частині. Особливо важливим є дослідження сучасної політичної дійсності у Росії під керівництвом Володимира Путіна, аналіз тенденцій розвитку останньої, вивчення механізмів її виникнення у такому вигляді, якою вона є зараз. Одним із таких механізмів, що дозволив значно посилитись на початку 2000-х рр. владі В. Путіна, була Друга військова кампанія у Чечні.

Метою цієї статті є на основі наявної історіографії прослідкувати передумови та початок Другої військової кампанії у Чечні та, опираючись на тексти стенограм засідань Верховної Ради України і низку українських друкованих та електронних періодичних видань, розглянути реакцію українського політикуму та медійного середовища на розгортання бойових дій на Північному Кавказі.

Досліджувана тематика має вже певне відображення в історіографії. Різні аспекти політики російської влади стосовно Чечні розглядалися Дж. Данлопом [1], Б. Джудою [2], Г. Садулаєвим [3], Д. Саттером [4], М. Х. Ван Херпенем [5], однак власне в українській історіографії ця проблема порушувалась переважно лише частково, зокрема у розвідках Т. Батенка [6], В. Коцура [7], О. Лавера [8], А. Наумова [9], і загалом ще очікує на свої детальніші розвідки, на що, у тому числі, претендує й дана стаття.

Російсько-чеченське протистояння має історію тривалістю у два століття. Ще упродовж першої половини XIX ст. російські імператори проводили на Кавказі колоніальні війни, які завершилися включенням до складу Росії у т. ч. й Чечні на рубежі 1850–1860-х рр. Після розпаду Російської імперії Чечня, в результаті кількох адміністративно-територіальних трансформацій, які проводила нова радянська влада, опинилась у складі Чечено-Інгушської автономної області (із 1936 р. – Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (далі – ЧІАРСР)), що входила, своєю чергою, до РРФСР, а остання – до СРСР. У 1944 р., коли чеченці та інгуші потрапили в опалу до Кремля (останній звинуватив їх у колаборації із нацистами) і були депортовані здебільшого у країни Середньої Азії, сама ЧІАРСР призупинила існування. Лише після того, як чеченці та інгуші потрапили під амністію і повернулись із заслання у 1950-х рр., вдалось відновити і автономну республіку, яка цього разу проіснувала аж до 1991 р. [3, с. 149–232].

У травні 1991 р., на хвилі піднесення демократичних рухів у національних республіках Радянського Союзу, Верховна Рада ЧІАРСР проголосила про створення окремої Чечено-Інгушської республіки (далі – ЧІР) у складі СРСР, ставши в останні місяці існування радянської держави шістнадцятою союзною республікою. Однак після того, як у вересні цього ж року

Загальнонаціональний конгрес чеченського народу (далі – ЗКЧН) на чолі із Джохаром Дудаєвим, – генералом-майором авіації радянської армії, який на початку 1990-х рр. очолив чеченський національний рух, – вирішив ліквідувати Верховну Раду ЧІР, і прихильники ЗКЧН штурмували її будівлю, вбиваючи при цьому противників, з'їзд депутатів різних рівнів із Інгушетії проголосили декларацію про створення окремої Інгуської республіки, яка увійшла до складу РРФСР.

На власне ж чеченських теренах за період жовтня 1991 – липня 1992 рр. відбулось справжнє державне та міжнародне становлення Чеченської республіки, де відбулись президентські (переміг Джохар Дудаєв) та парламентські вибори, проголошено державний суверенітет, націоналізовано озброєння та військова техніка військових частин Збройних Сил СРСР, які розташовувались на території Чечні, прийнято Конституцію Чеченської республіки, отримано міжнародне визнання (у березні 1992 р. Верховна Рада Грузії прийняла акт про визнання незалежності Чечні) та навіть вдалось підписати наприкінці травня 1992 р. міжурядову угоду із Росією як правонаступницею СРСР про виведення російських (колишніх радянських) військ з території Чечні. Цим договором Росія де-юре визнала незалежність Чеченської республіки [1, с. 93–128]. Здавалось би, питання виходу Чечні із російського та радянського простору вже успішно та мирно вирішене.

Однак з кінця 1993 р., російська сторона на чолі із Б. Єльциним, який після перемоги над парламентом значно посилив свої позиції, розпочала кампанію на приєднання Чечні до РФ. На рівні економіки розпочалась російська торговельна блокада Ічкерії, а російські спецслужби всередині самої Чечні розгорнули потужну пропаганду проти Дудаєва та його оточення, фінансували та озброювали опозиційні до чеченського очільника сили у Чечні, однак до масових братовбивчих сутичок справа не дійшла. Тоді російське керівництво вирішило безпосередньо самим вторгнутись на чеченську територію, і військовим шляхом повернути Чечню в межі Росії [1, с. 131–218].

Таким чином, Б. Єльцин, рейтинг якого на середину 1990-х рр. уже був дуже низьким, ризикнув піти на авантюру, яка могла коштувати значно більше, аніж просто політичного рейтингу. Як писав британський журналіст Бен Джуда: «Борис Єльцин відправив на смерть 7500 солдат – воювати у невдалій війні проти чеченських повстанців, яку він зрештою програв, принизивши рештки армії, котру (колись – П. А.) готували для перемоги над НАТО шляхом вторгнення через Фульдський коридор» [2, с. 41]. І справді, так звана Перша чеченська війна 1994–1996 рр. виявилась для Кремля фатальною: чеченці здобули повну перемогу, відстояли власну незалежність, а російські війська, згідно із підписаними між двома сторонами Хасавюртськими угодами 1996 р., а пізніше – і мирним договором 1997 р., були змушені повністю покинути територію Чечні [10].

Значними були й людські втрати: навіть за офіційною російською статистикою загинуло та попало безвісти близько 5528 осіб, а поранено 16098 військовослужбовців із російського боку [11]. Російський же комітет солдатських матерів, враховуючи лише солдат строкової служби, нарахували з боку російської армії 14 тис. убитими [12]. Із чеченського боку нараховують вбитими близько 3 тис. військових та 80 тис. цивільного населення, а пораненими – ще 240 тис. мирних жителів [8, с. 129–131]. Загалом, на Північному Кавказі на довгі роки створено зону нестабільності та гуманітарної катастрофи, а престиж Росії як демократичної держави, та її лідера, який себе до цього позиціонував як людину ліберальних поглядів, суттєво упав як всередині країни, так і за її межами.

Тим не менше, було зрозумілим, що мир, укладений після Першої чеченської кампанії, не буде тривалим. По-перше, російське суспільство сповнювали реваншистські настрої після, на їхню думку, принизливої Хасавюртської угоди, а Кремль не міг змиритись із відсутністю власного контролю над Чечнею, яку надалі вважав сферою власних інтересів. Тим паче, що на кінець 1990-х рр. видавалось, що російське військове командування врахувало недоліки першої війни на Північному Кавказі, і якщо й розпочнеться нова операція у Чечні, то вона пройде швидко та із мінімальними втратами. По-друге, відбулись зміни й із чеченського боку: першу скрипку у політичному житті республіки Ічкерії щораз то більше почали грати польові командири, які були радикально налаштовані щодо подальшого юридичного перебування Чечні у складі РФ, а президент цієї кавказької республіки Аслан Масхадов, який уособлював державну владу та був офіційно визнаною Москвою дипломатичною стороною, стрімко втрачав політичні позиції та авторитет серед чеченського населення [7, с. 90–95]. Відтак, відновлення конфлікту на Північному Кавказі залишалось лише питанням часу.

Вже на початку серпня 1999 р. розгорнулись активні військові дії у Дагестані, які за декілька тижнів переросли у масштабне протистояння на території Чечні. До речі, до сьогодні залишаються на рівні здогадок істинні причини конфлікту в Дагестані. Українські ЗМІ ще у серпні 1999 р. називали дагестанські події «дивною війною», адже при декларованому офіційною владою Росії повному контролі на кордоні із Чечнею, загони чеченських бойовиків під керівництвом Хаттаба та

Ш. Басаєва цілком безперешкодно через нього перейшли на територію Дагестану, а до цього – абсолютно спокійно збудували на російсько-чеченському прикордонні цілу систему інженерних споруд [13]. Тому у цьому випадку йшлося або про явну дезорієнтацію російських військових, або про кулуарні домовленості зацікавленої у провокуванні конфлікту частини політичної верхівки Росії із польовими командирами Чечні. «Комсомольська правда в Україні», зокрема, припускала, що конфлікт на Кавказі міг бути вигідним як Кремлю, адже створював підстави для введення в Росії надзвичайного стану, а, отже, – перенесення чи відміни виборів до парламенту та президента Росії, так і для чеченських польових командирів, для яких бойові дії були часом для посилення власної влади та особистого збагачення [14]. Якби там не було, але операція в Дагестані прискорила відновлення бойових дій у Чечні, які увійшли в історіографію під назвою «Друга чеченська війна».

Нова чеченська кампанія – без сумніву, кривава подія із численними людськими жертвами – могла відіграти для В. Путіна, як це цинічно не було би, як позитивну роль, адже створювала можливість для прояву російським очільником своїх найкращих особистісних якостей та умінь керівника (а за відсутності таких – для «вितворення» їхнього позитивного образу у ЗМІ), а, відтак, – і для здобуття високого політичного рейтингу – комфортного плацдарму для здійснення власної політики, так і стати справжнім президентським провалом, перетворивши Володимира Володимировича, щонайменше, на політичного невдачу.

Український політикум відреагував на відновлення активних бойових дій на Північному Кавказі по-різному. Тодішній Президент України Леонід Кучма, як і інші, наближені до президентської команди політики, дотримуючись дипломатичних рамок, зайняли, за словами кореспондента «Дзеркала тижня» Володимира Кравченка, позицію «балансування на вузькому лезі ножа між розлютованими росіянами і неконтрольованими чеченцями», і така модель поведінки, на думку журналіста, була досить вдалою, адже дозволяла не погіршувати відносин ані з Кремлем, ані з чеченцями [15]. Відтак, у своїх інтерв'ю та промовах Леонід Данилович якщо і згадував про конфлікт у Чечні, то обмежувався лише загальними фразами про те, що розпад Росії не вигідний для України, сподіваннями на якнайшвидше завершення бойових дій і вирішення Росією усіх її нагальних проблем, та засудженням тероризму та сепаратизму як такого, прямо не звинувачуючи жодну зі сторін протистояння [16–18].

По-іншому відреагували на війну у Чечні опозиційні до президента українські політсили. Прихильники націоналістичної УНА–УНСО, які вважали дії Росії у Чечні збройною агресією ще з часів Першої чеченської війни, підтримали сторону прихильників Ічкерії. На думку Андрія Шкіля, очільника цієї організації – Росія, яка упродовж всієї своєї історії була шовіністичною «в'язницею народів», на початку ХХІ ст. стала ще більш деспотичною та реваншистською, а тому й «придушила» Чечню, яка прагнула незалежності [19]. Допомогла УНА–УНСО чеченцям і організаційно. Так, при львівському обласному відділенні цієї організації на початку 2000-х рр. виходили інформаційні бюлетені комітету «Вільний Кавказ», що відображали події війни у Чечні з точки зору сторони повстанців, а самі члени цієї націоналістичної організації постійно здійснювали гуманітарну допомогу для чеченських біженців [20].

Представники Народного руху України вважали операцію у Чечні частиною путінського плану створення політичної «димової завіси», яка би весь час перебувала у центрі новин, відволікаючи, у такий спосіб, увагу росіян від інших внутрішніх політичних, економічних та соціальних проблем Росії [21]. При цьому, «рухівці», як і більшість правих та правоцентричних політичних сил, різко засудили чеченську операцію росіян, трактуючи її як «геноцид і винищення героїчного чеченського народу на Північному Кавказі», якого намагались безпідставно колективно покарати через злочини конкретних терористів, та закликали своїх колег у парламенті підготувати звернення до депутатів російської Державної Думи із вимогою припинити чеченську військову кампанію [22–23]. Надавали «рухівці» чеченській стороні і конкретну допомогу. Зокрема, при одеській обласній організації партії «Український народний рух» створили чеченський інформаційний центр, метою якого, за словами засновників, було створення умов для об'єктивного і правдивого висвітлення «війни Російської Федерації проти чеченського народу під благими прикриттями боротьби з тероризмом», що викликало обурення з боку російського МЗС [24–26]. А у 2002 р. очільник цієї обласної організації Віктор Цимбалюк та керівник одеської обласної організації Всесвітнього конгресу вайнахів Хусейн Берсанукаєв підписали листівку «Апофеоз російського імперського шовінізму», у якій відкрито висловили протест проти дій російської влади в Чечні [27].

Українські соціалісти, які традиційно підтримували своїх колег відповідного ідейного спрямування у Росії, вбачали причини війни у Чечні у «кризі ельцинського режиму» і «печерному капіталізмі», породженому цією ж політичною системою, та покладали відповідальність за терор та насилля на Кавказі насамперед на Кремль [28].

Ще радикальніше відреагували українські комуністи: назагал вважаючи події у Чечні війною «одного бандитського угруповання російських олігархів проти іншого бандитського угруповання чеченців», усе ж основною причиною появи сепаратизму на Кавказі вважали розпад СРСР, який, мовляв, ініціювавши процес розвалу країни, за принципом доміно, спровокував відповідні умови і у Чечні [29]. Разом з цим, Б. Олійник, також член КПУ, допускав право Росії «викорінювати терористів як персоніфіковане універсальне зло в чистому вигляді», але лише за умови розмежування бойовиків від мирного населення [30].

Відтак, як зауважив журналіст В'ячеслав Піховшек в одному із випусків своєї передачі «Епіцентр» в ефірі телеканалу «1+1», серед українських політиків в результаті сформувався дві точки зору на російсько-чеченську проблему. Згідно із першою, тероризм засуджувався як такий безвідносно до національності, а згідно із другою, росіяни виступали шовіністами, а чеченці – повстанцями проти імперських зазіхань перших [31].

Протистояння у Чечні знайшло свої відгуки і серед української журналістської громадськості, особливо упродовж осені 1999 – весни 2000 рр. – періоду особливо гарячої фази конфлікту, коли російські війська займали чеченську територію. Так, журналісти газети «День», негативно оцінюючи розгортання військової операції, яка уже з перших днів призвела до руйнувань та людських смертей, зазначали, що для російської політичної еліти успішна військова операція та принаймні «маленька перемога» у ній необхідна для отримання підтримки електорату, а оскільки, мовляв, «ця еліта вже програла в економіці, збанкрутувала в політиці», то військова сфера залишилась єдиною, де можна було ще спробувати здобути успіх [32]. З іншого боку, у цій же газеті висловлювались думки, що для досягнення високого рейтингу В. Путіну було зовсім необов'язково вдаватись до силового сценарію на Кавказі та знищення інфраструктури, яку потім самій же ж Москві за власний кошт довелося би відновлювати, та й поява тероризму, боротьба з яким і стала приводом до відновлення чеченської кампанії, стала можливою, не в останню чергу, через некомпетентну політику Кремля на Північному Кавказі та допущення до влади в регіоні кланових угруповань [33–34]. А у газеті «Дзеркало тижня» взагалі припускали, що чеченська кампанія навпаки зашкодить рейтингу В. Путіна, адже будь-яка його найменша поразка у ній могла нівелювати всілякі можливості для Володимира Володимировича сформувати централізовану вертикаль влади на чолі із собою [35].

«Факти і коментарі» намагались трактувати чеченський конфлікт безсторонньо, подаючи точки зору конфліктуючих сторін. Тим не менше, якщо про російські збройні сили у статтях видання йдеться переважно як про «федеральні війська», і їхня діяльність оцінюється якщо не позитивно, то нейтрально, то армію чеченців журналісти видання називають «сепаратистами» та «бойовиками», а персона офіційного президента Чечні А. Масхадова нерідко зображується так само негативно, як і польових командирів. Більше того, Аслан Алієвич часто постає у виданні як цілком неоднозначний політик, який «намагався лавірувати між чеченськими польовими командирами, старійшинами та Москвою, і врешті зробив свій вибір – відкрито виступив проти федерального уряду» [36–38].

Подібний підхід застосовано і у «Високому замку», де російські війська трактуються як «федеральні сили» та «федерали», а прихильники Ічкерії – як «чеченські бойовики» та «терористи», однак дії Москви на Кавказі «замківчани» ніяк не виправдовують, більше того – стверджують, що саме із чеченської кампанії сам Володимир Путін вигідно скористався, зумівши впродовж лише декількох місяців стрімко підняти власний політичний рейтинг, обігнавши водночас своїх найбільших конкурентів [39–41].

Для кореспондентів «Комсомольської правди в Україні» бойові зіткнення на Північному Кавказі – це, насамперед, смерті та поранення військових та мирного населення, а також руйнування населених пунктів. На сторінках видання чітко прослідковується зображення двох рівнів у цьому конфлікті: рівень політичної еліти – російської та чеченської верхівки, які відповідальні за розгортання війни та масштабні криваві сутички, адже, мовляв, через власну бездіяльність та некомпетентність не змогли запобігти військовим діям, та рівень пересічних військових та мирних мешканців, які власне і стали жертвами непрофесійності очільників по обидві сторони протистояння [42–44]. Разом з цим, у цій же газеті знаходимо й думки, що за злочини чеченських польових командирів свою частину відповідальності повинне нести населення Чечні, яке, мовляв, «до бандитів відноситься як до національних героїв» [45], а вояків чеченських збройних формувань журналісти видання називають «бойовиками» та «бандформуваннями» [46]. З російського ж боку журналісти критикували не стільки правлячу політичну верхівку, як очільників російських силових структур [47].

Що ж стосується зображення безпосередньо чеченських подій, то досліджені нами газети зводили його до кількох типових для всіх них інформативних блоків: переказу ходу військових операцій у Чечні; прогнозування ймовірних подальших військових дій; інформування про

бомбардування та обстріли однією та іншою стороною конфлікту тих чи інших житлових місцевостей та військові жертви; розповіді про діяльність як російської військової верхівки, так і чеченських «польових командирів»; опис гуманітарної ситуації в Чечні включно із проведенням інтерв'ю із місцевими жителями, в тому числі і із табору поборників Ічкерії.

Лейтмотивом усіх цих публікацій була певна концептуальна роздвоєність: з одного боку, журналістам навіть ліберального штибу все ж видавалась зрозумілою боротьба із терористичним радикалізмом на Кавказі, який, врешті, потенційно міг загрожувати й Україні, однак, з іншого боку, жорстоке ведення російськими військовими обстрілів по поселеннях із мирними жителями, значні людські втрати серед особового складу військових, зрештою – й усвідомлення того, що чимала частка відповідальності через розвій радикалізму на Кавказі лежить на самому Кремлі, через бездіяльність останнього у 1990-х рр. – не сприяло й цілковито прихильному ставленню до ролі російської політичної та армійської верхівки у цій війні. Більше того, чим довше тривала військова кампанія на Кавказі, тим менше залишалось кореспондентів, які прогнозували швидке її завершення. Коли ж російські війська зайняли усю територію Чечні, а бої із повстанцями все одно тривали, то для більшості журналістів остаточно стало очевидним, що конфлікт на Кавказі – не на один рік, і триватиме ще довго, нехай і у вигляді не відкритої наступальної операції, а партизанських вилазок.

Таким чином, розгортання чергового військового протистояння у Чечні зустріло різну реакцію серед українського політичного та журналістського середовищ, і коливалась від солідарності із чеченськими військовими до підтримки, принаймні на рівні офіційного протоколу, дій Росії. Зрозумілим для усіх було одне – попереду для Чечні та її населення починаються не найкращі часи, а розвитку у регіоні набуватиме не економіка чи культура, а бандитизм, хаос, насилля, та беззаконня, доповнені кланово-патріархальними стосунками, місцевим різновидом ісламу та сплетенням інтересів місцевої та глобальної політики.

Список використаних джерел

1. Данлоп Дж. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта / Дж. Данлоп; пер. с англ. Н. Банчик; – Москва: Р. Валент, 2001. – 232 с. 2. Джуда Б. Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна / Б. Джуда; пер. з англ. П. Білака, С. Мензелевського. – Київ: Медуза, 2015. – 412 с. 3. Садулаев Г. Прыжок волка. Очерки политической истории Чечни от Хазарского каганата до наших дней / Г. Садулаев. – Москва: Альпина нон-фикшн, 2012. – 210 с. 4. Саттер Д. Менше знаєш – краще спиш: Шлях Росії до терору та диктатури за Сльцина та Путіна / пер. з англ. Н. Комарової / Д. Саттер. – Київ: Дух і літера, 2016. – 200 с. 5. Херпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого / М. Х. Ван Херпен; пер. з англ. С. Олешко, М. Заїченко. – Харків: Віват, 2015. – 306 с. 6. Батенко Т. Прелюдія Путіна: «Перебудова» в Кремлі / Т. Батенко. – Львів: Дзига, Мета, 2001. – 248 с. 7. Коцур В. Конфлікт у Чечні та його вплив на міжнародне становище Російської Федерації / В. Коцур // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць / ред. В. П. Андрущенко; М-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 2. – С. 90–95. 8. Лавер О. Про людські втрати в російсько-чеченських війнах 1994–2007 років / О. Лавер. – Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. – Ужгород: УжНУ. – Вип. 21. – 2008. – С. 129–135. 9. Наумов А. С. Інститут глави держави як чинник внутрішньополітичних трансформацій у Росії: перше президентство Володимира Путіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А. С. Наумов. – Чернівці, 2007. – 20 с. 10. Росія і Чечня. П'ята річниця підписання Хасавюртської угоди // Радіо «Свобода». – 2001. – 3 вересня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/880150.html>. 11. Списки погибших военнослужащих. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/hr/hotpoints/N-Caucas/soldat/app1-index.html>. 12. Тучкова А. Солдатские матери проголосуют за мир. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/events/2000-03-23/2_vote.html. 13. Зам'ятін В. Дивну війну закінчено? / В. Зам'ятін // День. – 1999. – № 155. – 26 серпня. 14. Чугаев С. Тлеющий конфликт выгоден и Москве, и Грозному // Комсомольская правда в Украине (Киев) / С. Чугаев. – 1999. – № 134. – 22 июля. 15. Кравченко В. Хрестовий похід Кремля / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2002. – № 43. – 8 листопада. 16. Кучма Л. В сегодняшнем неспокойном мире Украина, Россия и Беларусь не могут обходиться друг без друга / Л. Кучма // Факты и комментарии. – 2000. – 5 мая. 17. Кучма Л. Сегодня ситуация в Украине со всех точек зрения лучше, чем у наших ближайших соседей / Л. Кучма // Факты и комментарии. – 1999. – 30 октября. 18. Кучма Л. Украина выгодна богатая и стабильная Россия / Л. Кучма // Факты и комментарии. – 1999. – 19 октября. 19. Варсегов Н. Как во городе во Львове я по-русски говорил... / Н. Варсегов // Комсомольская правда в Украине. – 2001. – № 37. – 28 февраля. 20. Марчук Л. Львов освобождает Кавказ / Л. Марчук // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – № 63. – 6 апреля. 21. Виступ Мовчана П. М., фракція «Народний рух України» // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 21 вересня 1999 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl3/BUL34/110100_57.htm. 22. Виступ Ратушного М. Я., члена Комітету Верховної Ради України з питань бюджету (виборчий округ 164, Тернопільська область), фракція НРУ

// Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html>. 23. Виступ Удовенка Г. Й., голови Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин (багатомандатний загальнодержавний виборчий округ), фракція НРУ // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 29 лютого 2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2467.html>. 24. Виступ Біласа І. Г., голови Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (виборчий округ 120, Львівська область), фракція НРУ // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 11 лютого 2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2459.html>. 25. Кречет П. Кто расскажет правду о Чечне? // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – № 28. – 15 февраля. 26. УНА–УНСО хочет поучаствовать в чеченской войне / П. Кречет // Сегодня. – 1999. – № 242. – 25 декабря. 27. Кравченко В. Хрестовий похід Кремля / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2002. – № 43. – 8 листопада. 28. Виступ Ніколаєнка С. М., секретаря Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти (виборчий округ 185, Херсонська область), фракція соціалістів і селян «Лівий центр» // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 14 вересня 1999 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2324.html>. 29. Виступ Терещука В. В., голови підкомітету Комітету Верховної Ради України у закордонних справах і зв'язках з СНД (багатомандатний загальнодержавний виборчий округ), фракція КПУ // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html>. 30. Виступ Олійника Б. І., голови Комітету Верховної Ради України у закордонних справах і зв'язках з СНД (багатомандатний загальнодержавний виборчий округ), фракція КПУ // Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 19 січня 2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2380.html>. 31. Лозовий Е. Українське відлуння московських подій (03.11.02) // Інформаційно-політичний портал «Четверта влада». – 2002. – 4 ноября. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://4vlada.net/ukra%D1%97nske-v%D1%96dlunnya-moskovskikh-pod%D1%96i-031102-telekanal-11-er%D1%96tsentr>. 32. Портников В. Близький Кавказ / В. Портников // День. – 1999. – № 169. – 15 вересня. 33. Зам'ятін В. Після Дагестану знову Чечня / В. Зам'ятін // День (Київ). – 1999. – № 177. – 25 вересня. 34. Костюкевич В. Росія знищує Чечню / В. Костюкевич // День. – 2000. – № 51. – 23 березня. 35. Портников В. Россия для Путина / В. Портников // Зеркало недели. – 2000. – № 1–2. – 15–21 січня. 36. Джеджула А. Взят последний опорный пункт боевиков на пути федеральных войск к Грозному / А. Джеджула // Факты и комментарии. – 1999. – 4 декабря. 37. Джеджула А. Владимир Путин заявил, что чеченская кампания близка к завершению / А. Джеджула // Факты и комментарии. – 1999. – 24 декабря. 38. Козлов И. Аслан Масхадов ввел в Чечне военное положение и призвал мусульман объявить России священную войну / И. Козлов // Факты и комментарии. – 1999. – 7 октября. 39. Батенко Т. Прощення, а не прокляття / Т. Батенко // Високий замок. – 2000. – № 3–4. – 6–13 січня. 40. Єрьомін А. Грозний – під контролем «федералів». Війна йде в гори / А. Єрьомін // Високий замок. – 2000. – № 28. – 5–6 лютого. 41. Єрьомін А. Хаттаб погрожує захопити російські міста / А. Єрьомін // Високий замок. – 2000. – № 22. – 29–30 січня. 42. Баранец В., Герасименко С. О характере наших потерь в Чечне / В. Баранец, С. Герасименко // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – № 6. – 14–21 января. 43. Война с бандитами становится отечественной // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – № 176. – 23 сентября. 44. Евтушенко А. Чеченская война – / А. Евтушенко // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – № 134. – 22 июля. 45. Анисимов Е. Кто толкает Россию в чеченский капкан? / Е. Анисимов // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – № 172. – 17–24 сентября. 46. Ладный В. И никто не ответит: наш Аргун наконец? / В. Ладный // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – № 4. – 12 января. 47. Баранец В. Война – серьезная работа / В. Баранец // Комсомольская правда в Украине. – 1999. – № 150. – 17 августа.

Павел Артимишин

НАЧАЛО ВТОРОЙ ВОЕННОЙ КАМПАНИИ В ЧЕЧНЕ: ВИДЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ И МЕДИЙНОЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ

Представляются результаты теоретического исследования видений относительно развертывания Второй чеченской войны, которые распространялись среди украинского политикума и медиа в 1999–2000 гг. Проанализированы предпосылки к началу Второй чеченской кампании. Показано, что среди политиков и журналистов Украины видение таких процессов в России были часто разнообразными. В выводах отмечается, что несмотря на неоднозначность оценок войны на Северном Кавказе, большинство украинских корреспондентов видели в исследуемых событиях желание Кремля не столько одержать победу над международным терроризмом, как просто завоевать территорию Чечни.

Ключевые слова: Вторая военная кампания, Россия, Чечня, Украина, медиа.

Pavlo Artymyshyn

**THE BEGINNING OF THE SECOND MILITARY CAMPAIGN IN CHECHNYA:
THE UKRAINIAN POLITICAL AND MEDIA ENVIRONMENT'S VISIONS**

The results of the theoretical study of the visions concerning escalation of the Second Chechen war, which circulated among Ukrainian politicians and journalists in 1999–2000 are presented. Preconditions of the beginning of the second Chechen campaign are also analyzed. It is shown that there were different visions of such sort of politics in Russia among the Ukrainian society. Conclusions are drawn that despite the fact that there were various opinions about the war in the Northern Caucasus among the Ukrainian correspondents, most of them perceived in investigated events not Kremlin's desire to get victory over the international terrorism, but its attempt to conquer the territory of Chechnya.

Key words: The Second military campaign, Russia, Chechnya, Ukraine, media.

УДК 327.39(477):327.7(438+439+437.6+437)

Світлана Зуб

**ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ВЗАЄМОВИГІДНИХ
ВІДНОСИН У ФОРМАТІ УКРАЇНА-»ВИШЕГРАД+»**

У статті досліджено особливості партнерства між Україною та Вишеградською групою на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин. Обґрунтовано потребу переосмислення функцій Вишеграду та проаналізовано основні інструменти розвитку взаємовигідних відносин у форматі Україна-»Вишеград+». Розглянуто можливість використання Україною євроінтеграційного досвіду країн Вишеградської четвірки. Наведено висновки та рекомендації країн Вишеградської групи та України щодо вироблення взаємовигідного формату співпраці.

Ключові слова: регіональна співпраця, формат Україна-»Вишеград плюс», пріоритетні напрями діяльності, Вишеградська група.

Подальша співпраця між Україною та державами В4 є важливим чинником, який сприятиме успішній реалізації одного з основних пріоритетів зовнішньої політики України – курсу на європейську інтеграцію. У середньостроковій перспективі відносини між Україною та державами Вишеградської четвірки все більше набувають економічного характеру (з огляду на близьке географічне розташування) та сприяють налагодженню бізнес-зв'язків. Однак взаємодія із центральноєвропейськими країнами може набути нової якості після розв'язання чи принаймні пом'якшення етнічних, історико-культурних конфліктів, що виникли між суспільствами [1, с. 4]. За цих умов міжлюдські контакти, традиційно розвинені у цьому регіоні, в подальшому сприятимуть реалізації спільних гуманітарних проєктів, формуванню атмосфери т.зв. центральноєвропейського духу, переосмисленню функцій Вишеграду та визначенню основних інструментів розвитку взаємовигідних відносин у форматі Україна-»Вишеград+».

Специфіка діяльності та перспективи розвитку Вишеградської четвірки неодноразово були предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Доволі часто зазначена тема обговорюється на міжнародних форумах, що сприяє не тільки теоретичному осмисленню ролі центральноєвропейських країн у сучасній системі міжнародних відносин, а й має важливе практичне значення для впровадження регіональних інтеграційних проєктів, демократизації суспільних процесів та засвоєння механізмів реалізації національних інтересів в умовах глобалізації. Діяльність країн Вишеградської групи відображається в науково-теоретичних напрацюваннях багатьох дослідників, а саме: П. Вагнера, Є. Кіш, І. Артьомова, А. Кудряченка, М. Лендъел, Я. Логінова, Г. Месежнікова, С. Мітряєвої, Т. Стражая, В. Пулішової та ін. [2].

Водночас поза увагою вчених залишилося питання про перспективи розвитку країн В4 у зв'язку з новими геополітичними викликами. Власне переосмислення функцій Вишеградської четвірки та виявлення найсприятливіших механізмів співпраці з Україною і є метою запропонованого дослідження.

Процес економічної інтеграції та політичної асоціації України з Європейським Союзом неможливий без надійної підтримки з боку наших європейських друзів і справжніх адвокатів України всередині ЄС, якими без перебільшення є країни В4. Тим більше, що така інтеграція має будуватися саме на посиленні регіонального складника співробітництва [3]. Лише в такий спосіб, використовуючи євроінтеграційний досвід Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини, отримуючи експертну, дорадчу та технічну допомогу цих держав, ми матимемо можливість впевнено споглядати європейське майбутнє України.

Значний потенціал має також секторальна інтеграція з країнами Вишеградської групи, особливо в таких важливих напрямках, як судова реформа та реформа правоохоронних органів; наближення до галузевих політик ЄС; розвиток регіональних енергоринків; заходи з енергозбереження; розширення контактів між людьми [1, с. 114].

У руслі політики східного виміру ЄС, яка була запропонована Польщею у 2003 р., Вишеградською групою був запроваджений формат «В-4 +», який полягає у запрошенні представників України на робочі засідання «четвірки», зустрічі прем'єр-міністрів центральноєвропейських країн. У другій половині 2000-х років, окрім визначення як пріоритету підписання асоціації між Європейським Союзом та східноєвропейськими країнами, об'єднання надавало допомогу у реалізації Плану Україна – ЄС, розробці ідеї створення зони вільної торгівлі.

Водночас, упродовж останніх років ініціативи країн В-4 вже стали об'єктом уваги європейських «важковаговиків» та наднаціональних інститутів, зокрема беручи до уваги їх прагнення поєднати євроатлантичні та європейські інтереси в умовах латентного геоекономічного та політичного конфлікту, що сформувався між США та Європою [4].

За час співробітництва у форматі «Вишеград плюс» держави Вишеградської групи зробили чималий внесок у справу успішності просування східноєвропейських країн євроінтеграційним курсом. Слід нагадати, що наприкінці 2012 – початку 2013 рр. країни Вишеграду в офіційних заявах закликали Європейську Комісію та Європейську службу зовнішніх дій включити у «Дорожню карту» Східного партнерства, яка готується до Вільнюського форуму, таке середньострокове завдання, як інтеграція найбільш успішних східноєвропейських партнерів у внутрішній європейський ринок і створення спільної економічної зони, передбачивши для його реалізації відповідні інструменти та ресурси.

Найважливіші пріоритети у співробітництві нашої держави в рамках формату «Вишеград плюс»: просування спільних довгострокових інтересів щодо укладання взаємно вигідних контрактів у сфері енергетики, враховуючи потребу України в диверсифікації поставок енергоносіїв із Росії й вивільнення ресурсів українських газосховищ, кооперація в перспективних проектах добування сланцевого газу, поклади якого є на території Польщі, Угорщини, Литви, Румунії, Болгарії та України; розширення співробітництва у сфері оборони та безпеки, зокрема залучення України до Вишеградської бойової групи ЄС, яка до 2016 р. має стати повноцінним воєнно-політичним механізмом із формально окремими від НАТО повноваженнями, до участі в якій вже була запрошена наша держава; подальше просування ініціатив «Вишеград плюс» у рамках програми «Східного партнерства», у східний та південний регіони України з широким залученням організацій громадянського суспільства, зокрема відповідного форуму Східного партнерства, а також наукових та навчальних закладів і неурядових структур України до формування та реалізації європейської політики; відкриття для партнерів агентств і програм, зокрема молодіжних та освітніх, культурного обміну тощо [1, с. 119].

З іншого боку, політична співпраця також повинна опікуватися зняттям існуючих бар'єрів. З цієї точки зору, застосування інструменту Вишеград+, запрошення українських найвищих політичних представників на деякі засідання і саміти В-4, ведення діалогу в форматі В-4+Україна (та інші партнери залежно від теми і зацікавленості сторін), є важливим для визначення дійсних потреб і вирішення проблем. Брюссель несе частину відповідальності за вирішення проблем. Відповідно, Вишеградські офіційні діячі повинні продовжувати сприяти розширенню відносин між ЄС та Україною, лобюючи простіший доступ українських громадян до ЄС та допомагаючи Україні виконувати необхідні умови, які висуває ЄС.

Разом з тим, політична (на високому рівні) взаємодія між В-4 та Україною повинна створити – і вона справді створює – інструменти та можливості для такої взаємодії на нижчому рівні, на рівні громадянського суспільства. Міжнародний вишеградський фонд відіграє в цьому важливу роль. Програми (гранти, стипендії), які пропонує фонд, значною мірою сприяють взаємодії між громадянськими суспільствами країн В-4 та України. Українські організації, наприклад, мають можливість подавати заявки на отримання грантів від фонду, якщо вони співпрацюють в реалізації своїх проектів з партнерами принаймні з двох вишеградських країн. Інший ефективний інструмент, що широко використовується студентами з України, – це українська стипендіальна програма. Завдяки цій схемі фінансування українські студенти мають можливість упродовж деякого часу навчатися в університетах країн В-4. Популярність цих стипендій відображена у постійно зростаючій кількості заявників [5, с. 19].

Отже, використовуючи інструментарій програми «Східного партнерства» у співробітництві з країнами Вишеградської групи, ми зможемо відкривати канали для втілення інтеграційних проектів на терені України. Хоча сьогодні такі проекти ще не до кінця прописані, але сам формат таких відносин сприятиме їх наповненню у міру знаходження спільних інтересів між Європейським Союзом і Україною [6, с. 34]. Тобто це, власне, є стратегія євроінтеграції малих кроків, коли не

ставиться (і в цьому, звісно, є свої вади) кінцева загальна мета, а стоїть питання, як підтягнути Україну ближче до економічного та політичного клімату ЄС.

Зважаючи на проведений аналіз, можна з упевненістю визнати, що країни Вишеградської четвірки розвинули доволі гнучкі та різноманітні зовнішні стосунки й співробітництво з Україною в рамках вироблення й реалізації добросусідської політики ЄС. Мова йде про такі основні напрями співробітництва України та Вишеграду: 1) забезпечення солідарної підтримки країнами Вишеграду європейських інтеграційних прагнень України; 2) передача країнами Вишеграду досвіду їх європейської інтеграції України; 3) координація зовнішньополітичної діяльності України і Вишеградської групи на двосторонній та багатосторонній основі; 4) формування багаторівневого механізму співробітництва Вишеграду і України у формі участі українських представників у засіданнях різних вишеградських структур та спеціально створених комісіях; 5) поширення програм Вишеградського фонду на Україну [7, с. 232].

Посилення співробітництва з В4 дасть змогу Україні інтегруватися до Європи через її культурну, політичну, економічну та безпекову складові. Водночас для реалізації поставлених завдань потрібна політична воля та узгодженість позицій як нашої держави, так і країн-членів Вишеградської четвірки. Бажаним є узгодження пріоритетів програм міжнародної допомоги країн В-4 щодо України, що посилить ефект від їх реалізації та сприятиме підвищенню рівня ефективності використання виділених фінансових ресурсів. Зокрема, для українського суспільства і політикуму є корисним досвід налагодження діалогу між її різними соціальними групами та політичними акторами щодо європейської інтеграції, що вдалося здійснити центральноєвропейським країнам.

Список використаних джерел

1. Співробітництво з країнами Вишеградської четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / С. І. Мітряєва, М. О. Лендєл, А. Д. Стряпко, А. М. Крижевський [та ін.] – К.: НІСД, 2014. – 128 с. (Сер. «Міжнародні відносини», вип. 3).
2. Турчин Я. особливості партнерства між Україною та Вишеградською групою у контексті сучасних геополітичних викликів [Електронний ресурс] / Я. Турчин. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28434/1/023-144-152.pdf>.
3. 10 Lat czlonkostwa Polski w Unii Europejskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/resource/dc2c1be8-a198-4246-a4e8-140bd7881ba5:JCR>.
4. Лендєл Л. О. Сучасний потенціал впливу Вишеградської групи на формування політики Європейського Союзу щодо України [Електронний ресурс] / Л. О. Лендєл. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1127/>.
5. Пулішова В. На шляху до зміцненої співпраці: оцінка моделей партнерства між Україною та Вишеградською групою [Електронний ресурс] / В. Пулішова, Т. Стражай // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин / упор. В. Пулішова, Т. Стражай. – Братислава, 2010. – С. 13–36. – Режим доступу: <http://www.sfra.sk/surec/static/pdf/kniha-ua-shengen-ua.pdf>.
6. Orzechowski M. Polska wobec wydarzeń na Ukrainie / M. Orzechowski // Активізація громадянського суспільства на Україні. Події на Євромайдані в Києві. – Щецін, 2014. – С. 31–43.
7. Артьомов І. В. Регіональна політика країн Вишеградської четвірки: досвід для України / І. В. Артьомов // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 226–235.

Светлана Зуб

ИНСТРУМЕНТЫ РАЗВИТИЯ ВЗАИМОВЫГОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМАТЕ УКРАИНА-»ВЫШЕГРАД +»

В статье исследованы особенности партнерства между Украиной и Вышеградской группой на современном этапе развития международных отношений. Обоснована необходимость переосмысления функций Вышеграда и проанализированы основные инструменты развития взаимовыгодных отношений в формате Украина-»Вышеград +». Рассмотрена возможность использования Украиной евроинтеграционного опыта стран Вышеградской четверки. Приведены выводы и рекомендации стран Вышеградской группы и Украины по выработке взаимовыгодного формата сотрудничества.

Ключевые слова: региональное сотрудничество, формат Украина-»Вышеград плюс», приоритетные направления деятельности, Вышеградская группа.

Svitlana Zub

DEVELOPMENT INSTRUMENTS OF MUTUALLY BENEFICIAL RELATIONS IN THE FORMAT UKRAINE-«VISEGRAD +»

The article deals with the features of a partnership between Ukraine and the Visegrad Group in the current development of international relations. Substantiates the need to reconsider functions of the Visegrad and analyzes the main development instruments of mutually beneficial relations in the format Ukraine-»Visegrad +». Author has examined the opportunity of the Visegrad Four Eurointegration

---

experience using for Ukraine. Also, the article shows conclusions and recommendations of the Visegrad Group and Ukraine on developing mutually beneficial forms of cooperation.

Key words: regional cooperation, Ukraine-»Visegrad Plus» format, priority directions of activities, Visegrad Group.

УДК 94(4/9).327

Ramina Guseynli

US ANTI-TERRORIST OPERATION – «OPERATION IRAQI FREEDOM» AND ITS RESULTS

American invasion of Iraq in March 2003, instead of the expected quick victory and the creation of «stable democracy» turned into a grueling costly war, why were not ready nor the political elite of the United States and the American public.

Key words: convention, government of USA, fight against international terrorism, principles for combating, threat to humanity.

In accordance with resolution 687 (03 April 1991) of the UN Security Council, after the Gulf War in Iraq arrived UN Special Commission to oversee the elimination of weapons of mass destruction (WMD) and the termination of programs to develop chemical, nuclear, chemical, biological weapons and long-range missiles. The Commission has successfully performed its function until 1998. In August 1998, Saddam Hussein ordered to stop passage of international inspectors to facilities in the country and they were forced to leave Iraq [4, p.178]. Another long-term consequence of the 1991 war and the adoption of resolution 687 was the introduction of air zones, which prohibits flights of combat aircraft in Iraq. Patrolling these areas carried out by the American and British aircraft. These zones have been established in the north and south of the country to protect the Kurds and Shiites, who were repressed by the government. In 1991, during the uprising against the regime were killed, more than 200 Shiites. As a result, non-cooperation with the international inspectors of the US and Britain against Iraq carried out «Operation Desert Fox», after which the number of armed incidents in Iraq sky has increased markedly and often accompanied by casualties among the local population. The first suggestions of a possible US military action against Iraq have appeared in the US media immediately after the terrorist attacks of September 11, 2001.

In hot pursuit George W. Bush has decided: the «war on terror» will be punished not only terrorists, but also all the related state. In an address to the nation on September 11, he said: «We will make no distinction between those who committed this act of terrorism and those who harbor them. The next day, followed by a statement: «Yesterday's events were more than an act of terrorism – it was an act of war.» Secretary of Defense Rumsfeld first voiced the idea of regime change in Iraq on the National Security Council meeting of 14 September 2001 [4, p.179]. The UN Security Council on 28 September 2001 adopted resolution 1373, in which the acts of international terrorism are qualified as «a threat to international peace and security» and that created «a broad international legal framework to combat international terrorism» [2, p.185]. September 12, 2002 George W. Bush, speaking at the UN General Assembly, spoke of a «serious danger» on the part of Saddam Hussein, as according to the CIA, he gave refuge to international terrorist Abu Mussab al-Zarqawi, the organization which funded the attempt in the autumn of 2002 in Jordan against American diplomat L.Fouli. October 7, 2002 year, Bush delivered a speech in Congress, where he presented Iraq as the «incarnation of the most dangerous threats to the era.» «In the face of danger, we can not wait for the last confirmation, which may come in the form of a mushroom cloud». The emotional tone of the president was to convince the senators to take the right decision on October 10, the House of Representatives with 296 votes vote against 133 voted in favor of a resolution to the war. Thus, the US Congress gave the president the right to use military force in Iraq. During the preparation of the US diplomatic campaign persuaded to act on its side a number of states – the UK, Australia, Spain, Poland, Ireland, Slovakia and the Czech Republic [4, p.184]. Opponents of this operation were made by French President Jacques Chirac, German Chancellor Gerhard Schroeder and Russian President Vladimir Putin. On February 5, 2003 US Secretary of State Colin Powell addressed the UN Security Council, focusing on two points: first, Iraq moves arms, trying to avoid detection by inspectors, and secondly, Iraq has the patronage of the terrorist organization al-Zarqawi, is closely related with «al-Qaeda». Colin Powell's speech sounded very convincing: «We know that Saddam Hussein intends to keep its arsenal of weapons of mass destruction, is going to multiply it. Should we take the risk that one day he uses this weapon in comfortable conditions for themselves, at a time when the world will be less ready to respond. The United States can not afford to take that risk» [4, s.187–188]. It is also for the most convincingly demonstrated vial of anthrax. Later it was proved that the contents of the vial were

a fake. On February 10, 2003 in Paris was held a conference in which participated the presidents of France, Germany and Russia. It is, in fact, was an open demonstration of total disagreement with US policy. In a joint statement said the leaders «alternative war still exists. The use of force would be the last resort. Russia, France and Germany are ready to create all necessary conditions for the completion of the process of demilitarization of Iraq's peaceful way» [4, p.188]. In accordance with UN Security Council Resolution 1441 (November 8, 2002) in Iraq was supposed to carry out military inspections in order to identify and eliminate weapons of mass destruction. Iraq was to provide international inspectors access to all facilities in the country, including also the presidential palaces. February 14, 2003 the head of inspections in Iraq G.Bliks reported to the UN Security Council that none of the 300 sites checked on the presence of traces of weapons of mass destruction were found. It found and destroyed only 18 undeclared 122 mm x missiles with chemical warheads. Saddam Hussein has given his consent to inspection of their territory by aircraft and – scouts. G.Bliks believed that the disarmament of Iraq by the regime of inspection possible, and there is no direct evidence that Iraq is ready to further develop its nuclear program. March 16, 2003 American TV channel C-PBS showed a transcript of the interview with Jacques Chirac, who called to postpone the start of military operations for 30 days and continue the inspection regime. On this day, on the Portuguese Azores a summit of leaders of the USA, the UK, Spain and Portugal. President Bush said: «The logic of resolution 1441 remains unchanged: or Iraq disarm itself, or it will be disarmed by force.» The main fear of the United States during this period was an opportunity to someone from a Security Council to counter resolution, which could delay the war. However, this did not happen [4, p.189]. In March 2003 minister of US Defense Donald Rumsfeld said that the coalition led by the United States, is ready to start the beginning of military action against Iraq without a proper UN Security Council sanctions, guided by the UN Security Council resolution number 1441. From the above we can assume that the conflict between the US and Iraq has been brewing for a long time. And though, evidence of a nuclear program in Iraq has been found, the US administration in 2002–2003 has made great efforts in order to assure everyone that the regime of Saddam Hussein is a danger to the international community. It is important to emphasize that in many states that have chosen the course of the war with Iraq, public opinion does not coincide with the position of the state leaders, turned the political debate and discussion on this issue, which led to the division of public opinion and the political elite. In the anti-Iraqi coalition, headed by the United States included 35 countries [4, p.190]. The ground forces of US allies, especially the British, Australian and Polish, were 45 thousand soldiers. The fight against terrorism at the international level is not possible without strong political force state leaders in their efforts to counter this phenomenon, the exclusion of the policy of double standards in international politics, as well as coordinated joint efforts of stakeholders and the international community [2, p. 190]. . March 19, 2003 President George W. Bush in his address to the nation declared that the United States launched military action [4, p.190]. On March 20 the combined forces led by the United States launched a military operation against Iraq, and at 05:33 am local time in Baghdad, the first bombs exploded. In Washington, military operation in Iraq, was originally called «Shock and Awe». Then, an operation called «Iraqi Freedom.» Official Baghdad called the war «Harb Al Hawas» decisive war. «In the period of the invasion of Iraq in spring 2003 the headquarters of the operation is located in Doha (Qatar). All coalition forces military operation originally led the American general Tommy Franks, who in July had been replaced by General John Abizaid.

With five US Navy ships were fired 40 missiles «Tomahawk», attained the goals in 2 minutes after the air defense signal in Iraq. The invasion has begun a massive bombardment of Baghdad, Mosul and Kirkuk for disrupting military infrastructure. Aircraft flew into a war zone with the Royal Air Force base Feyrford in Gloucestershire. There were more than 350 thousand soldiers and 650,000 reservists in the regular Iraqi army in the beginning of March. During the 21 days of fierce fighting the Americans came to Baghdad and on April 9 without a fight, took over the capital. American soldiers with the help of residents of Baghdad tore down the monument of Saddam Hussein, who stood in the central square of the capital. As a result, prevailed in the Iraqi army chaos 10 and 11 April were taken and the other major cities of Iraq – Mosul and Kirkuk. Command either fled, or to surrender to the enemy. Most of the personnel are leaving their positions at the approach of the coalition forces, many give up without a fight. Thus, with the numerical superiority and a half times the Iraqi army for 3 weeks has been completely defeated, suffering heavy losses [1]. In particular, it had lost 847 tanks and 777 armored personnel carriers and infantry fighting vehicles. April 12, 2003 year the command of the coalition appealed to Iraqi police officers on the beginning of the creation of the first new police force to restore order in the country. April 14, 2003 in Baghdad, there were first joint patrols of Iraqi police and US soldiers; at the same time British troops have begun work on the formation of police in Basra. The war in Iraq was disastrous also for the world of archeology and culture. Dozens of monuments of ancient civilizations of Sumer and Babylon were looted, damaged and destroyed. According to the Ministry of Tourism and Antiquities of Iraq from the country were exported 130 thousand cultural and historical values (with 90 thousand archaeological artifacts

belonging to Iraq appeared in the United States.); since only able to return 10 %. Baghdad and other Iraqi cities a wave of looting; in a situation of temporary anarchy were pillaged the National Museum of Iraq's antiquities, many private houses, shops and public institutions. In Baghdad, were looted and burned the National Library of Iraq and the Islamic school. On May 1, 2003, US President George W. Bush landed on the deck of the aircraft carrier «Abraham Lincoln», and made a speech, known as the «Mission Accomplished.» In it, he actually announced the US military victory in Iraq war. By the decision of the UN Security Council on August 14, 2003 in Iraq was the Azerbaijani military contingent, consisting of 14 officers, 16 sergeants and 120 privates. Peacekeepers from Azerbaijan served as part of the American contingent of marines guarding a dam on the outskirts of Al-Haditha. In addition, Azerbaijani servicemen carried the patrol and inspection service, accompanying weights, guarding historical objects and assisting the civilian population. After the overthrow of Saddam Hussein's regime the country was divided into several occupation zones. Baghdad, «Sunni triangle», northern Iraq and western al-Anbar province controlled by US forces. Populated Shiite areas south of Baghdad were areas of responsibility of Multinational Division, which consisted of the divisions of Poland, Spain, and Italy. In the extreme south of Iraq in Basra, the British troops stationed. To control the occupied country in late April was established the Coalition Provisional Authority, headed by retired general Jay Garner, who, however, in May, had been replaced by Paul Bremer.

Task of Administration was to create the necessary conditions for the transfer of power to a new Iraqi government. Immediately after the war in the country began its work Iraq study group, engaged in the search for weapons of mass destruction, which completed its work in 2004, noting in the final report that the beginning of the military operations of the coalition forces, Iraq did not have weapons of mass destruction. July 22, 2003 in a shootout with the soldiers of the 101st Airborne Division in Mosul killed the sons of Saddam Hussein – Uday and Qusay. This fact has been accepted by the United States as a sign of the future success. [4, s.197]. Almost immediately after the formal end of hostilities in the country began an armed resistance to the occupation troops. Some Islamic groups are convinced that the Muslim land is sacred and should not be contaminated by the presence of non-Muslim, and particularly the presence of foreign troops, which are associated in their collective memory to past crusades.

The greatest losses of the coalition forces applied to improvised explosive devices, which were placed by the side of the road, and have operated remotely during the passage of the convoy or patrol the international coalition. Another form of struggle was the organization of the attacks, the first of which was the bombing of the Embassy of Jordan August 7, 2003. [4, s.197]. August 19 was blown up the UN headquarters in Baghdad, the Iraqi head of the UN mission, Sergio Vieira de Mello was killed [4, p.198]. In November 2003, the barracks of Italian contingent in Nassiriya was blown up During the year, it has been delayed a lot of representatives of the former regime who were wanted. December 13, 2003 Saddam Hussein was captured in Tikrit [4, p.198]. The Americans were convinced that he is the organizer and inspirer of the resistance movement, and after his arrest, it will stop. However, this assumption proved to be wrong. In December 2003, US Defense Secretary Donald Rumsfeld visited Azerbaijan. In Baku he discussed the possibility of basing US air forces in the Azerbaijani territory. Pentagon chief said that the territory of Azerbaijan «is ideally suited for deployment of US military bases». During this visit an agreement was reached on the deployment of US troops in Azerbaijan. Earlier, the head of the country Ilham Aliyev said that Azerbaijan attaches «high priority» to relations with the US. By the end of 2003, the religious and political leaders of Iraqi Shiites have put forward demands for the election to get their hands on political power in the country is traditionally among the Sunni minority. However, their demands are at odds with the intentions of the Coalition Provisional Authority, is going to give way to a specially formed the transitional government that was supposed to run Iraq until general elections scheduled for January 30, 2005. The US position has caused discontent in the ranks of the Shiites.

The most radical representative was mullah Muqtada as-Sadr, speaking for the withdrawal of foreign troops from Iraq and for the establishment of a democratic Islamic state, oriented on the Islamic world. Muqtada as-Sadr has created armed militia «Mahdi Army» and organized a revolt against the multinational force. Shia uprising began on April 4, 2004, and in the next few days in almost all the cities of central and southern Iraq were violent clashes. At the same time, from 5 April the Americans stormed Fallujah. Despite the surprise of the Shiite uprising and relatively large loss US forces have managed to suppress the end of April, the main centers of resistance. In May, there was fighting in Najaf, where he was al-Sadr. In the end, the Mahdi Army declared a ceasefire. In a similar way it resolved the confrontation in Fallujah. June 28 2004 the Coalition Provisional Authority transferred its powers to the Transitional Government of Iraq, led by Prime Minister Ayad Allawi. Thus, formally put an end to the regime of foreign occupation of Iraq, which lasted more than a year. The troops of the international coalition remained in the country at the request of the new government and in accordance with the United Nations Security Council resolution 1546 of June 8 2004 (and further extended in accordance with

resolutions 1637, 1723 and 1790). More work was done at the end of 2003 to create a new Iraqi army and police, but the transitional government has not had power for self-maintenance of order in Iraq.

For safety future elections the command of the multinational force has set a priority to restore control over all areas of the country, lost in the Shiite uprising. In August, it unfolded second battle of Najaf, after which Muqtada as-Sadr was forced to abandon the armed struggle. On April 27, 2004 in broadcasting of the American channel CBS were made photographs of public humiliation and torture of Iraqi prisoners in US custody at Abu Ghraib in Iraq [4, p.199]. The Iraqi question has occupied a prominent place during the presidential election campaign in US. Despite criticism of the war, George W. Bush was re-elected in the November election, beating his rival, John Kerry.

All Sunni parties won only – 58 seats and the Kurds – 53 seats. The coming to power in Iraq, the Shiite political forces significantly strained relations between Iraqis belonging to two different branches of Islam. Although the Sunnis are a minority, they have traditionally made up the bulk of the country's political elite (Saddam Hussein was also a Sunni). With the coming to power of Shiites, the Americans feared that they, along with the Kurds, seize the political initiative to try to proclaim their own state on the sovereign territory of Iraq, where they predominate, and as a result of the Sunnis will lose almost all the major oil fields. At the same time, and Sunni and Shiite armed groups opposed to the presence of foreign troops in Iraq. However, in 2006 as a result of aggravation of inter-confessional and inter-ethnic confrontations, fighting against the forces of the international coalition receded.

February 22, unknown organized an explosion in the Al-Askari mosque in Samarra. There were no casualties, but the dome of the mosque, one of the main Shiite sanctuaries, had been destroyed. In the days and weeks wave of violence flooded all country motivated by religious conflict. Militants blew up on both sides, respectively, Shiite and Sunni mosques, kidnapped and killed Iraqi civilians, professing «enemy» movement of Islam. Such killings have become commonplace; every day on the streets of Iraqi cities the police finds tens of corpses, many of which bore signs of torture. The local population is tied to the security deterioration in the presence of foreign troops in the country. Since the US invasion of Iraq has about 4.7 million inhabitants of the country were displaced. It turned over 1 million Iraqi refugees in Syria alone. May 20, 2006, Iraq had the first permanent national government since the overthrow of Saddam Hussein's regime. Nouri al-Maliki has become Prime Minister. June 7th international coalition forces have achieved major success in the fight against terrorism: a result of the air strike killed Abu Musab az-Zarkawi, the leader of «Al-Qaeda in Iraq,» has taken responsibility for a lot of high-profile attacks. As a result of the growth of the Iraqi security forces British troops handed them control of Muthanna province in July. The use of armed forces against terrorist activity, when it reaches the size of the insurgent war against the state, threatens the sovereignty and integrity of the country, it is justified and even necessary [2, s.206]. In June, it started a joint operation of the Americans and Iraqi government forces against Iraqi insurgent groups in Baghdad, «Together forward» and ended in October, did not live up to her expectations. Upon completion of this operation, 23 November there was a series of terrorist attacks in Baghdad, which killed about 200 people. The Iraq war has enjoyed all the less popular in the United States. Significant response had made public in the spring of information about the murder of US Marines 24 Iraqi civilians in the town of Haditha (November 2005). At the same time, there were also reports of other cases, the murder of Iraqi civilians by US soldiers. The transfer of many units of the Al-Anbar province to Baghdad led to the deterioration of the situation in Al-Anbar. In October, a Sunni underground organization «of the Mujahideen Shura Council,» proclaimed the establishment of the so-called Islamic State of Iraq. As a result of growing criticism of the Bush administration in Iraq, the Republican Party lost the elections the majority in both houses of Congress in November 7. Under strong pressure from the political and military leaders, Bush was forced to dismiss the Minister of Defence Donald Rumsfeld, who was considered one of the principal architects of policy in relation to Iraq. The new defense minister was appointed Secretary Robert Gates. December 6 report of the Iraq Study Group (Baker-Hamilton) was published, created by Congress in March to evaluate the current situation in Iraq and make recommendations to the administration. The report noted that the situation in the country continues to deteriorate, and the US armed forces were involved in the implementation of the mission, no end in sight. It was proposed 79 recommendations, including the beginning of a gradual withdrawal of US troops and negotiations with Iran and Syria – countries that have a significant impact on the internal situation in Iraq. From 2007 to 2010, Iran donated to the reconstruction of Iraq about \$ 1.5 billion, as well as assisted in the formation of the security forces, because Iran needed a stable and developing Iraq, where Shiites and Sunnis have equal rights and only the killers are subjected to repression. In 2005 were conducted debates about false intelligence on Iraq in US society. In August of that year in one of the TV companies «CNN» made by the former head of the Secretariat L. Powell, Colonel Wilkerson, who said that in the late summer of 2003, CIA Director George. Tenet called Powell and said that the information about the mobile labs with biological weapons «are not true». D. Kay, the chief inspector of the CIA to search for Iraqi weapons of mass destruction, said: «In fact, Secretary of State Powell has not been

made aware of the fact that one of the suppliers of the information was in fact characterized by military intelligence as a liar and a person able to fabricate the necessary information.»

It was a refugee from Iraq, which the CIA never even interrogated. Later, in February 2011, in an interview with the British newspaper «The Guardian» the immigrant, Rafid Ahmed Alwan al-Dzhabani, admitted that he deliberately fabricated data on the presence of weapons of mass destruction of Saddam Hussein's regime. He said: «I had the opportunity to fabricate something to topple the regime. I and my sons are proud of such an act, and we are proud of what led to the possibility of Iraq to create a democracy. « After this interview, Colin Powell once again demanded from the CIA and the DIA (Defense Intelligence Agency) explanation as to why the intelligence services failed to inform him and President George. W. Bush about the unreliability of his sources of information.

The last significant event in 2006 was the execution of former Iraqi President Saddam Hussein. The trial of Hussein began in October 2005, where he was considered responsible for the massacre of Shiites in the village of al-Dudjeil in 1982. Later held a separate court in the case of the al-Anfal campaign against Kurds. In November 2006, Hussein was sentenced to death and hanged on 30 December. At the trial were not considered many other charges, in particular on the issues of liability for Hussein's aggression against Iran and occupation of Kuwait. January 10, 2007 George W. Bush unveiled a new US strategy in Iraq, which received the informal name «New Way Forward», but better known as «The Great Wave». In his speech to the public, he acknowledged that the previously made mistakes on the Iraq issue, and noted that the main causes of the previous failure was the lack of troops and lack of freedom of the American command actions. In contrast to the operation «Big Wave» Iraqi insurgents announced the start of «Operation Dignity». In 2007 a group of Democratic senators prepared a plan to withdraw US troops from Iraq, which received 48 votes of support when required 60, and ultimately rejected. The main efforts of the «Big Wave» were centered on the suppression of the conflict in Baghdad, where the continued mass abductions and killings of Sunnis and Shiites.

The US-Iraqi operation in Baghdad was named «Law & Order» and continued throughout the year, taking the end of the operation under control 50 % of the city. In March, during a visit to Iraq, the new UN Secretary General Pan Gi Mun, near the building where he spoke, mortar mine exploded. April 12, an explosion occurred in the cafeteria of the Iraqi National Assembly, which has called into question the ability of Iraqi and US forces provide security, even «green zone» – the most protected area in Baghdad, where all ministries and departments of the country.

Mortar and rocket attacks on the «green zone», which took place earlier, in spring 2007 have become so regular that US diplomats wore helmets and bulletproof vests, leaving the room. In June and August, the Americans conducted an operation «Piercing tip», and regained control of Baquba. In Al-Anbar city to reduce the level of violence, the American command has entered into an agreement with local elders on cooperation in the fight against Al-Qaeda. According to analysts ahead of presidential elections in the United States, the Americans concluded with major insurgent organizations in Iraq tacit ceasefire agreement, agreeing to give them real power in some areas of Iraq. This practice has caused great dissatisfaction among Shiite Iraqis, as well as in the government Nuri al-Maliki. In November, the US command reported that the Baghdad suburbs almost completely cleared of militants «Al-Qaeda», and the number of terrorist attacks in the capital in June decreased by 80 %. This improvement in the security sector in Iraq was nearly derailed by the spring of 2008 as a result of friction between the Iraqi government and the mullah Muqtada as-Sadr. After the military defeat of the Mahdi Army in 2004 in the battle, al-Sadr was forced to go to the political methods of defending their views. In 2007, the Mahdi Army has announced the refusal of conducting armed struggle for a period of six months, and in February 2008, extended the cease-fire. Soon the government of Nouri al-Maliki has initiated carrying out a major operation in Basra against the Mahdi Army, declaring that the aim of the operation in Basra – to «clean up the city from those who put themselves outside the law.» According to analysts, the main aim of the Iraqi government restore control over the export of oil passing through Basra (the largest port in the country). As-Sadr said that the ruling coalition officials are cashing in due to the machinations of the export; indeed, the «Mahdi Army» was involved in the smuggling of oil. Operation «Charge of the Knights» in Basra, which began on March 25 under the personal supervision of Prime Minister Nouri al-Maliki against militias Mahdi Army was completed on March 30 and 10–12 May 2008 between the government and as-Sadr was signed a ceasefire agreement.

In April 2008, the commander of coalition forces David Petraeus said at a hearing in the US Congress: «Any turning point we have not yet passed, and yet we do not see any light at the end of the tunnel.» By October, under the supervision of international forces in Iraq were only 5 of the 18 provinces of the country, but Iraqi army and police engaged in security matters of rest. November 17 held the official ceremony of signing a bilateral agreement on the status of US troops in Iraq. This agreement defines the conditions of stay of US troops in Iraq after December 31, 2008, when was expiring mandate of the UN Security Council for a stay of coalition forces in the country. The agreement stipulated the withdrawal of

US troops from cities and villages by July 2009, and the total of their withdrawal from the country – by the end of 2011; coordination of all US military operations with the authorities; transfer to Iraq full control over its airspace; inability to use Iraqi territory to attack other countries. In connection with the expiration of the UN mandate in late 2008 majority troops of countries participating in the multinational force left Iraq. In accordance with the decision of the Milli Mejlis of Azerbaijan dated 11 November 2008, the peacekeeping force of 150 soldiers of the Azerbaijani armed forces has also completed its mission in Iraq and returned home. By December 31, in the country, except of American and British troops stayed only divisions of Australia, Romania and Estonia. By the beginning of August 2010 the main division of the US troops were withdrawn from Iraq. In the country has remained 200 military advisers. 1 September 2010 US Vice President Joe Biden announced the official end of the operation «Iraqi Freedom» and the beginning of a new non-combat US Army operation codenamed «New Dawn» led by General Lloyd Austin. December 15, 2011 the United States lowered the flag of the Armed Forces of Baghdad, symbolically ending the military campaign in Iraq, which lasted for almost 9 years, transferring power to local security structures. The withdrawal of US troops from Iraqi cities was widely celebrated by the Iraqis as a national holiday and was symbolically seen as the real return of sovereignty [4, p.213]. As a result, antiterroristicheskoy operations in Iraq killed 4,423 American servicemen and 31 942 were injured. Coalition losses amounted to approximately 4804 soldiers and civilian casualties in Iraq have exceeded more than 1 million people. The Iraq operation in 2003, has not received unanimous approval in the international community. The world split into supporters and protesters. One of the first with a negative assessment of a military solution, despite the hostile relations with Iraq, Iran made, calling it according to the Minister of Foreign Affairs Kamal Kharrazi «unjustified and illegal.» Russia, Germany, France and the United Nations also spoke strongly against military intervention in a sovereign state. And more than forty countries expressed support for the US decision. First of all it was the countries – traditional allies of US – Great Britain, Australia, Denmark, Spain, Italy, the Netherlands, Turkey, the Philippines, South Korea and Japan.

As a result of the operation mode of Saddam Hussein was overthrown, but it was found no evidence that Iraq possessed banned weapons, or developed it; it was found no evidence that Iraq has provided stand by «Al-Qaeda» and was preparing terrorist attacks against Britain and the United States. Therefore, the tasks that the United States and its allies have set ourselves have not been met, as well as has not been confirmed the legality of their actions. Creating a prosperous and democratic Iraq was not as easy as imagined his «liberators». The war resulted in the most negative outcome to the political, economic and humanitarian situation in the country. In addition to the numerous human casualties as a result of the war was broken the country's infrastructure, including necessary for the life of the communication, transport arteries, power generation, have been violated base of economic activity and provide the population with food. And besides, Iraq is now the largest base for international terrorism.

Literature

1. Дериглазова Л. В. Война в Ираке 2003 г. как продолжение войны США против терроризма / Л. В. Дериглазова // Вестник Томского государственного университета. – 2004. – № 281 (март). – С. 11–16. 2. Кафтан В. В. Противодействие терроризму / В. В. Кафтан. – Москва, 2015. – 262 с. 3. Соснин В. А. Психология современного терроризма / В. А. Соснин. – Москва 2010. – 160 с. 4. Сушенцов А. А. Малые войны США: Политическая стратегия США в конфликтах Афганистане и Ираке в 2000–2010-х годах / Отв. ред. А. Д. Богатуров. – М.: НОФМО – Аспект Пресс, 2014. – 272 с.

Рамина Гусейнли

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ США – «ІРАКСЬКА СВОБОДА» І ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

Американське вторгнення в Ірак у березні 2003 р., замість очікуваної швидкої перемоги і створення «стійкої демократії», перетворилася у виснажливий дорогу війну, чому не були готові ні політична еліта Сполучених Штатів і американської громадськості.

Ключові слова: конвенція, уряд США, боротьба з міжнародним тероризмом, принципи боротьби, загрозу для людства.

Рамина Гусейнли

АНТИТЕРОРИСТИЧЕСКАЯ ОПЕРАЦИЯ США – «ИРАКСКАЯ СВОБОДА» И ЕЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Американское вторжение в Ирак в марте 2003 г., вместо ожидаемой быстрой победы и создания «устойчивой демократии», превратилась в изнурительной дорогостоящую войну, почему не были готовы ни политическая элита Соединенных Штатов и американской общественности.

Ключевые слова: конвенция, правительство США, борьба с международным терроризмом, принципы борьбы, угрозу для человечества.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агафонова Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

Артимишин Павло – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Войнаровський Андрій – аспірант кафедри історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Герасимов Тимофій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Грибенко Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Гусейнлі Раміна – докторант Азербайджанського державного педагогічного університету (Азербайджанська Республіка).

Желізняк Василь – кандидат історичних наук (м. Броди).

Заплетнюк Ольга – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Захарченко Таїса – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету.

Звягіна Олександра – аспірант Інституту Історичного Варшавського університету (Польща, м. Варшава).

Зуб Світлана – аспірант кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету міжнародної політики, менеджменту та бізнесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Касьянова Наталія – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та філософії історії факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Кицак Богдан – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Кохан Олена – старший науковий співробітник Музею історії міста Києва.

Кришталь Світлана – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Левченко Юрій – кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Мальшина Катерина – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України.

Мараєв Владлен – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.

Мілютин Сергій – аспірант кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Ніколаєнко Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Панченко Вікторія – кандидат історичних наук, викладач вищої категорії Житомирського торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету.

Паславська Наталія – аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Рошко Катерина – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Сацький Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана».

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Стоколоса Тарас – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Троханяк Олександра – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, науковий працівник бібліотеки ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут».

Ціватий Вячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, ректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Надія Агафонова	
КОРДОНИ ПОЛОВЕЧЧИНИ	3
Андрій Войнаровський	
ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЯ СХІДНОПОДІЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ РЕЧІ	
ПОСПОЛИТОЇ НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.	8
Наталія Паславська	
ЛЬВІВСЬКИЙ КРАВЕЦЬКИЙ ЦЕХ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.:	
ПІДМАЙСТРИ ТА ЇХНЕ БРАТСТВО.....	14
Микола Бармак	
РОСІЙСЬКІ СУДОВІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ	
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	19
Василь Желізняк	
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ:	
УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ	25
Олена Кохан	
МАЙНОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА	
В КІНЦІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.	30
Тарас Стоколоса	
ТЕХНІЧНІ ВДОСКОНАЛЕННЯ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ	
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	34
Віталій Левицький	
ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВИЩЕ ПІДПРИЄМЦІВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У	
НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	39
Таїса Захарченко	
ТОРГОВО-ФІНАНСОВИЙ СТАН МЕНОНІТСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ	
ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	43
Вікторія Панченко	
ЗЕМЕЛЬНІ СУПЕРЕЧКИ У ПРАКТИЦІ МИРОВИХ СУДДІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	48
Тимофій Герасимов	
ЦУКРОВІ ПЕРИПЕТІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНИХ МІСТАХ	
У РОКИ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ» (1914–1917 РР.)	57
Олександр Грибенко.....	60
РОЗБУДОВА СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ	
РАДИ (ЧЕРВЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	60
Світлана Кришталь	
ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ РОБІТФАКІВ В УСРР У 1920-Х РР.....	63
Олександра Троханяк	
ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА БЕРЕЖАНЩИНІ У 30-Х РР. XX СТ.....	68
Юрій Левченко	
ОКУПАЦІЙНІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНИ	
1941–1944 РР.: ЕТНІЧНИЙ, ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТА ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ВИМІР	71
Богдан Кицак	
САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ СТАН НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ	
«УКРАЇНА» У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 – ПОЧАТКУ 1944 РР.	77
Галина Стародубець	
КАДРОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЯК ЗАСАДНИЧА ДЕТЕРМІНАНТА	
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ	
РЕГІОНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД	81
Наталія Касьянова	
СТАН ТА ПРИЧИНИ ПЕРЕСЕЛЕНЬ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1940–1960-Х РР.....	86
Павло Сацький	
ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ КОМПЕТЕНЦІЇ МІЖ ІНСТИТУЦІЯМИ У ПРОЦЕСІ	
БУДІВНИЦТВА ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО І ПІВНІЧНО-КРИМСЬКОГО КАНАЛІВ	
(1950–1953 РР.)	92
Катерина Рошко	
ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ	
В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (1959–2001 рр.).....	97

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	104
Ольга Заплетнюк	
ЄГИПЕТ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА ІІІ.....	104
Сергій Мілюгін	
ІКОНОБОРСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ВІЗАНТІЇ: «СХІД» ПРОТИ «ЗАХОДУ»?	108
Олександра Звягіна	
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ І ВІЙНА В УГОРЩИНІ У ПЕРІОД 1526–1528 РР.	114
Ольга Ніколаєнко	
СПІВПРАЦЯ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК НАДДНІПРЯНЩИНИ	120
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	120
Катерина Мальшина	
ДІНКО ПУЦ ТА ЙОГО ЧАС: СЛОВЕНСЬКА ПОЛІТИКА ЗА ЧАСІВ ПЕРШОЇ ЮГОСЛАВІЇ	
КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ЖУПАНА І БАНА (1918–1935 РР.).....	123
Владлен Марасв	
АВІАЦІЯ «СОЮЗУ ГЕТЬМАНЦІВ-ДЕРЖАВНИКІВ» У США І КАНАДІ (1930-І РР.).....	130
Вячеслав Ціватий	
ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ (1265–1321 РР.):	
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ	133
Павло Артимишин	
ПОЧАТОК ДРУГОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ У ЧЕЧНІ:	
БАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ТА МЕДІЙНОГО СЕРЕДОВИЩ В УКРАЇНІ.....	141
Світлана Зуб	
ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ВЗАЄМОВИГІДНИХ	
ВІДНОСИН У ФОРМАТІ УКРАЇНА-»ВИШЕГРАД+».....	147
Ramina Guseynli	
US ANTI-TERRORIST OPERATION – «OPERATION IRAQI FREEDOM» AND ITS RESULTS	150
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	156

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 1. – 160 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.12.2016 р. Підписано до друку 02.12.2016 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 18,6.
Замовлення 203. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»